

METSZETEK

A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének

online társadalomtudományi folyóirata

Vol.4 (2015) No.1

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

doktoranduszok munkái

SZERZŐINK

BAKOS KINGA
BÁLITY CSABA
BÁNFALVI GYŐZŐ
BEZSENYI TAMÁS
BLÁGA ÁGNES
DURÁCZKY BÁLINT
GALÁN ANITA
KÓSA RITA DIÁNA
MOLNÁR ÉVA
PÁSZTOR RITA
SCHRANZ EDIT
SILLÓ ÁGOTA
SZÉKEDI LEVENTE
SZOMBATI ORSOLYA

Doktori műhelyekből

BAKOS KINGA:

A pedagógusi szerep dilemmái...

BÁLITY CSABA – DURÁCZKY BÁLINT:

Nagy családban élő gyermekek...

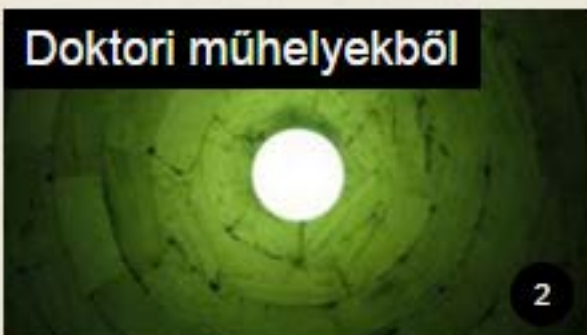
BÁNFALVI GYŐZŐ:

Hátralékosok a Berettyóújfalui járásban

BEZSENYI TAMÁS:

Megszervezett bizonytalanság...

Doktori műhelyekből

BLÁGA ÁGNES:

Szimbolikus helyek...

GALÁN ANITA:

Digitális egyenlőtlenségek...

KÓSA RITA DIÁNA:

Kockázatok és mellékhatások

MOLNÁR ÉVA:

Szegénységben élő fiatalok

Doktori műhelyekből

PÁSZTOR RITA:

Kettős identitás...

SCHRANZ EDIT:

Bourdieu tőkeelmélete...

SILLÓ ÁGOTA:

Egyetemista fiatalok önkéntessége

SZÉKEDI LEVENTE:

A romániai magyar szociológia...

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:
Dr. Balogh László Levente,
Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Sipos Flórián, prof. Dr. Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

BAKOS KINGA: A pedagógusi szerep dilemmái és összefüggései az életminőséggel	3
BÁLITY CSABA – DURÁCZKY BÁLINT: Nagycsaládban élő gyermekek iskolai teljesítménye és extrakurrikuláris tevékenységei	15
BÁNFALVI GYŐZŐ: Hátralékosok a Berettyóújfalui járásban	25
BEZSENYI TAMÁS: Megszervezett bizonytalanság avagy a szervezett bűnözés mint a szocialista kori nyilvánosság tabuja.....	36
BLÁGA ÁGNES: Szimbolikus helyek, cselekvések szerepe a székelyföldi Felcsík kistérségben ...	56
GALÁN ANITA: Digitális egyenlőtlenségek a 15–17 éves fiatalok körében.....	65
KÓSA RITA DIÁNA: Kockázatok és mellékhatások az iskolai nevelésben.....	77
MOLNÁR ÉVA: Szegénységben élő fiatalok családalapítását meghatározó tényezők	86
PÁSZTOR RITA: Kettős identitás – kettős kisebbség – roma etnikum.....	96
SCHRANZ EDIT: Bourdieu tőkeelmélete és a bolognai folyamat.....	105
SILLÓ ÁGOTA: Egyetemista fiatalok önkéntessége.....	118
SZÉKEDI LEVENTE: A romániai magyar szociológia a második világháború után	128
SZOMBATI ORSOLYA: Politainment: a szórakoztató média és a politika összefüggéseinek vizsgálata – nemzetközi szakirodalmi kitekintés	138
Szerzőink	147

A pedagógusi szerep dilemmái és összefüggései az életminőséggel

BAKOS KINGA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

A posztoszocialista térség országaiban az 1989 utáni társadalmi átalakulások egyik fontos kérdése az volt, hogy az olyan nagy állami rendszerek, mint az iskola, az egészségügy, a szociális ellátás, hogyan alakulnak át, hogyan próbálnak megfelelni a változó társadalmi elvárásoknak. A romániai társadalmi átmenetet általában az jellemzi, hogy az ilyen nagy intézményi szerkezetek átalakulása időben nagyon elhúzódott. Különösen érvényes ez az iskolarendszerre (értem ez alatt a kötelező oktatást. Ezen a területen az úgynevezett reformok több lépcsőben, többszöri „nekifutással” történtek, és mind a mai napig azt lehet mondani, hogy az iskolarendszer az útkeresés állapotában van.

Ennek a szétágazó és komplex problémakörnek az egyik kulcsszereplője a pedagógus, aki kevés figyelmet kap, különösen olyan szempontból, hogy hogyan éli meg pedagógusi szerepét. Minden szakmai szerep hatással van az ember szubjektív életminőségére, de különösen igaz ez egy olyan, egész személyiséget igénybe vevő szakmára, mint a pedagógusi.

Az életminőség kutatása az iskolákban szinte kizárólag a tanulók szempontjából megközelített, leginkább azt vizsgálják, hogy milyen feltételek segítik elő a tanulók pozitív életminőségét az iskolákban. Alig vizsgált terület viszont a pedagógusok életminősége, pedig közvetetten nagymértékben meghatározhatja a gyerekek fejlődését, az egész oktatási folyamatot. Mivel a kiégés veszélyének nagyobb mértékben kitett csoportról van szó, akik még köznapi szóhasználatban is „a személyiségükkel dolgoznak”, különösen fontos lenne részletesebben megvizsgálni ezt a területet. Bagdy Emőke így fogalmaz: „A pedagógus alkotó munkája az emberformálás. Ebben pedig nemcsak szakismereteit, tapasztalatait, hanem saját személyiségét használja fel munkaeszközként... Személyiségesszüközének tudatos működtetéséhez egyrészt folyamatos és magas szintű önismeretre van szüksége, másrészt ugyanakkor ismernie is kell a gondjaira bízott gyermekek világát és egyedi személyiségét, hogy „eleven munkaeszközét” ne csak tudatosan, de hatékonyan is alkalmazhassa” (Bagdy 2002: 7).

A társadalom speciális rétegét képezik a pedagógusok, akiknek tevékenysége nagymértékben képes befolyásolni a társadalom alakulását azáltal, hogy közvetlen hatást gyakorol a felnövő generációra. Ilyen szempontból nagy jelentősége van a pedagógusok felkészültségén kívül az életminőségüknek, főleg szubjektív jóllétüknek. A szubjektív életminőség pozitív oldala, a jóllét pozitív érzelmekkel jár együtt (boldogság, megelégedettség), és Fredrickson „*broaden and*

build” (Fredrickson 2004) elmélete alapján tudjuk, hogy a pozitív érzelmek nagymértékben serkentik a kreativitást, a problémamegoldást, és növelik gondolkodási és cselekvési repertoárunkat (Fredrickson 2004: 1369). Mindezekre egy pedagógusnak nap mint nap szüksége van, tehát nem mellékes, hogy milyen, a szubjektív jóllétet növelő erőforrásokkal rendelkezik.

A számomra lehetséges releváns megközelítés ennek a problémakörnek egy viszonylag jól körvonalazható részterületére szorítkozik: hogyan alakul és miként interpretálódik a pedagógus helyzete egy olyan országos rendszerben, amely – a megkérdezettek véleménye szerint – több bizonytalanságot termel, mint stabilitást és kiszámíthatóságot? Még tovább szűkítve a kört: mi jellemzi a pedagógus helyzetét, szerepének megélését és szubjektív életminőségét vidéki, kisvárosi térségben, ahol a társadalmi környezet a pedagógus irányában nem különösebben segítőkész?

Tanulmányomban először bemutatom a pedagógusi szakma jellegzetességeit, kihívásait napjaink társadalmában, majd körvonalazom az életminőség fogalmát és ide vonatkozó aspektusait, végül gondolatmenetemet egy esetelemzéssel példázom. Ennek anyagát egy mélyinterjú képezi, amelyet 2014 őszén készítettem.

Pedagógusnak lenni...

A **pedagógusi szerep** komplementer szerep, a tanítás feltételezi tanítványok jelenlétét, ezért szétválaszthatatlanul összekapcsolódik elsősorban a gyerekközösséggel, de ezenkívül a tanári közösséggel, a felettesekkel és a szülői közösséggel is. A szerep hagyományos értelmezésben egy adott viselkedési repertoárhoz kötött, az interakciók leegyszerűsítését, egyértelműsítését szolgáló keret, nincs köze a színházi értelemben vett „megjátáshoz”. Buda Béla így fogalmazza meg: „sajátos reagálási mód, beidegzett, megszokott, automatikus és legtöbbször öntudatlanul zajló viselkedési lánc, amely jellemző szociális attitűdök, emóciók és én-azonosulások közepette megy végbe” (Buda 1997: 63). Pataki is formális viszonyként írja le a szerepet, mely megkönnyíti, hogy az ember saját egyénisége sérelme nélkül illeszkedjen bele intézményrendszerekbe, közösségekbe (Pataki 1982, idézi Csepeli 2006: 190). A szerepnek ez az értelmezése nem zárja ki azt a gondolatot, hogy minden ember valamennyire beleviszi szerepébe saját személyiségét, saját identitását. Főleg pedagógusok esetében lehet ez így, ugyanis sok tapasztalat mutatja azt, hogy bizonyos tanítók kezéből mindig hasonló gyerekközösségek kerülnek ki az elemi osztályok befejeztével... a hasonlóságot itt jellemző tanulási módra, jellemző társas viselkedésre és tanulással, tanárokkal, kortársakkal szembeni jellemző attitűdökre értve. Pilinszky gondolatával tudok egyetérteni, miszerint a szerep „híd a magány és a találkozás között” (Csepeli 2006: 192). A szereppel való azonosulás és az identitás megjelenésének aránya a szerepben valószínűleg összefügg.

A pedagógusi szakma az egyik legtöbb stresszt okozó és egyik legkevesebb munkahelyi elégedettséget hozó szakma. Ezt bizonyította az a nagyméretű kutatás, amely 26 szakmát vizsgált ebből a szempontból, és az derült ki, hogy a legstresszesebbnek számító szakmát végző csoportok: sürgősségi dolgozók, pedagógusok, szociális dolgozók, ügyfélszolgálatban dolgozók, börtön személyzete (Johnson et al. 2005: 184).

Ezenkívül a pedagógusok elismertsége, presztízse messze alulmarad az oktatás, a pedagógusi munka társadalmi értékéhez képest. Ennek okát Duncan amerikai viszonylatban az oktatási rendszer szervezetlenségében látja, illetve abban, hogy a pedagógusok nem kapnak visszajelzéseket munkájukról, olykor nem reálisakat kapnak, így nincs biztosítva szakmai fejlődésük (Duncan 2009: 5). Úgy véli, hogy nagyon megérett az idő a szakma reformjára, mert a pedagógusképzés, a pedagógusi szakma még mindig az iparosodás korából maradt „gyári modell” szerint van felépítve, ahol a pedagógusok egy bizonyos funkciót látnak el és behelyettesíthetők (Duncan 2009: 4). Bár ő az amerikai helyzetről beszél, úgy tűnik, az általa említett problémák nálunk is érvényesek. A pedagógusi szakma presztízsének csökkenését sok tényező befolyásolta. Ezek közül egyik, hogy társadalmunk a produktivitást, a teljesítményt, a maszkulin értékeket helyezi középpontba, a pedagógusi szakma pedig manapság elnőiesedett. Sedlak „Whowillteach” (Sedlak – Schlossmann 1986) című könyvében részletesen elemezte azt a folyamatot, amelynek során a szakma feminizálódott. Az 1980-as évek elején még nagyrészt férfiak által képviselt terület volt, és társadalmilag elismert, magas presztízssű szakmának számított, aztán a folyamatos feminizálódással párhuzamosan a pedagógusi munka értéke is csökkenni kezdett (Sedlak – Schlossmann 1986: 38). A pedagógusok esetében fontos szempont az is, hogy mennyire szűródik át a szülői szerep a pedagógusi szerephe. Bagdy Emőke szerint a pedagógus „másodszülői” szerepeket vállal hivatásos szinten (Bagdy 2002: 7), és ennek nagy terhei és felelősségei vannak. Mai társadalmunkban a pedagógusi szakma elnőiesedésének vélhetően ehhez is van köze, sok egyéb faktor mellett. A női pedagógusok könnyebben vállalnak anyaszerepet, ami főleg elemi iskolai pedagógusok esetében lényeges része a pedagógiai munkának.

A **mai társadalomban** a pedagógusszerep változáson megy keresztül, az információs társadalomban a pedagógusi szerepben már elsősorban nem az információ-átadás a hangsúlyos, hanem a komplex intellektuális és szociális képességek kialakítása és az információs anyaghoz való viszonyulás megtanítása. Cornu szerint az információs társadalomban a tudás milyensége, struktúrája, hozzáférhetősége megváltozik, és ennek alapvető változásokat kell előidéznie az oktatási rendszerben is: hálózat-társadalomban hálózatos intézményekre van szükség (Cornu 2003: 4–5). Mivel a pedagógus információk hordozójaként már nem sokat adhat és fölöslegessé is vált bizonyos fokig ilyen értelemben, **a személyisége által meghatározott kapcsolati minőség lépett előtérbe**, amit a gyerekek felé közvetít és amelyen mint csatornán keresztül jobban vagy kevésbé jól tudja átadni a tudásanyagot. Platon azt mondja 24. episztolájában, hogy „...a tudás olyasvalami, amit nehéz szavakba foglalni. Mester és tanítványa közötti hosszas kapcsolatból jön létre és egyszer csak felfénylik, mint a fáklya.” (Platon, idézi Bagdy 2008: 1). Egyértelmű, hogy Platon nem egyszerűen információ-átadásra gondolt, hanem arra az „olyasvalamire”, ami interszubjektív a Mester és tanítványa között. Mert az információkkal való ellátottságot és a tudást el kell különítenünk. Luckmann szerint a tudásunkat, a valóságról alkotott elképzelésünket egyértelműen a számunkra „fontos mások” közvetítése alakítja, módosítja (Berger – Luckmann 1991: 151).

A pozitív életminőség, a jóllét fogalma

A jóllét tematikájával való foglalkozást az teszi indokolttá, hogy nem igazolódott be az a felvilágosodás kora után megjelent feltételezés, hogy a gazdasági fejlődés nemcsak gazdasági jólétet fog automatikusan magával hozni, hanem szubjektív jóllétet is (Kopp 2008: 2). Ezzel szemben a tapasztalat azt mutatja, hogy a fejlett országokban egy bizonyos fokig valóban párhuzamosan haladt az anyagi jólét és az emberek önészlelt jólléte, megelégedettsége, de egy ponton túl ez az összefüggés megszakad, sőt egyes esetekben a visszájára fordult. Easterbrook ezt „The Progress Paradox”-nak nevezi, és megfogalmazza, hogy a nyugati társadalmakban az életfeltételek folyamatosan javulnak, az emberek mégis általánosságban egyre rosszabbul érzik magukat (Easterbrook, id. Kopp 2008: 2). Ezt számos empirikus vizsgálat is alátámasztja, a magyarországi Hungarostudy vizsgálatok például nagy arányban észlelték a depresszió jelenlétét a magyar lakosság körében (Susánszky – Szántó 2013). A huszadik század hatvanas éveitől tehát belátták, hogy indokoltnak tűnik a jóllét szubjektív aspektusait is vizsgálni, és összefüggéseit számos egészségmagatartási, mentálhigiénés és életmódbeli tényezővel.

A jóllét fogalma nem teljesen egyértelmű a szakirodalomban, sokféle meghatározás létezik, és a valóság különféle részleteinek figyelembevételével sokféle szempont alapján körvonalazták. Bár leggyakoribb és legalapvetőbb szempont az objektív-szubjektív dichotómiája ebben a kérdésben (az objektív „jólét” az anyagi javak elérhetőségét és birtoklását jelenti, a „jóllét” egy szubjektív viszonyulás az élet egészéhez, leginkább a boldogság fogalmához áll közel), ezen belül a jóllét más aspektusait is szokták mérni. Szoros kapcsolatban áll az egészséggel, a boldogsággal, az életminőséggel (a jó életminőség fogalmát fedi), az étellel való elégedettséggel, angol szakirodalomban a „well-being”, „quality of life”, illetve szociális jóllét értelmében a „social welfare” (Susánszky et al.: 15). Allardt alkotta meg azt a jóllét-modellt (Utasi 2007: 10), melynek az az előnye, hogy összefüggésben mutatja be a szubjektív és objektív tényezőket, és az életminőséget Maslow szükséglet-hierarchiájához hasonlóan egymásra épülő szükségletek szerint írja le, mindeniknél megfogalmazva az objektív és a szubjektív oldalt is. „Having, loving, being”-modelljében a legelső szint, a „having” a materiális, környezeti szükségleteket jelzi, az ezekkel való ellátottságot és azt, hogy hogyan értékeli a személy saját materiális környezetét. A második szint, a „loving” az életminőség társas komponensét jelzi, a valahová tartozást, a kapcsolatokba való beágyazottságot és ennek átélését. A harmadik szint, a „being” a személyes fejlődés szükségletének megvalósulására utal, a lét értelmének megtalálására, a koherens életérzésre (Utasi 2007: 10.). Allardt modelljét a pedagógusokra vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy a „having” az anyagi biztonságot, a fizetést és az iskola materiális felszereltségét jelenti, ami biztosíthatja a nyugodt, megfelelő munkát. A „loving” a gyerekekkel, szülőkkel és kollegákkal való kapcsolatot jelképezheti, amely ha kielégítő, ha a pedagógus személyesen is beágyazódott az intézményrendszerbe, akkor ez nagymértékben növeli a munkahelyi jóllétet. A „being” pedagógusok esetében arra vonatkozatható, hogy mennyire éli meg hivatásként ezt a szakmát, mennyire tud kiteljesedni benne.

Abból kiindulva, hogy milyen nagy szerepe van a pedagógusok személyiségének és viszonyulásának, rendkívül fontos szempont a pedagógusok szubjektív és interszubjektív jólléte. Mindennapi tapasztalat, hogy ugyanaz a pedagógus, ugyanazzal a személyiséggel egyik osztály-

ban sikeres és jól érzi magát, másokban kevésbé. Hogy egyik tantestületben lelkesen, hatékonyan tud dolgozni, másokban úgy érzi, elveszíti minden energiáját és nem marad belőle semmi a tanításra. Ezért fontos kiegészíteni a szubjektív jóllét érzését az interszubjektivitás szempontjával (Susánszky et al. é. n.: 32). „*A tanítás túlterjed a pedagógus mesterség határain, hiszen áthatja egész életünket. ... Kitől tanulunk? Akit szeretünk és aki minket elfogad, szeret.*” (Bagdy 2008: 3). És ha a pedagógusi szerepet szimbolikus interakcionista felfogásban nézzük, akkor a szerep nem egyszerűen a pedagógus és a közösség, a társadalom közti merev, fix viszony, hanem interakciók keretében alakul ki és változik folyamatosan. Luckmann szerint pedig még inkább a társadalmi közeg határozza meg a szerepek alakulását: „*Az egyes ember az általa képviselt szerepek kapcsán a társadalom objektívalt tudásának bizonyos területeivel is kapcsolatba kerül, és pedig nem csupán a szó szorosabb, kognitív értelmében, hanem a normák, értékek, sőt érzések 'tudásának' értelmében is*” (Luckmann, idézi Kovács 2011: 1).

Pedagógusok jóllétét meghatározó tényezők

Van Horn és munkatársai pedagógusok között végzett vizsgálatai azt mutatták, hogy a kiégés jelensége hamarabb jelentkezik olyan pedagógusoknál, akik úgy érzik, sokkal többet fektettek be a munkába, mint amit az intézménytől kapnak (Van Horn et al. 1999: 103). A „kölcsonosság hiányát” vizsgálva a befektetés-eredmények kontinuumán az intézménnyel, illetve a tanulókkal való kapcsolatban azt találták, hogy a tanulói eredmények elmaradása szoros kapcsolatban áll a kiégéssel, érzelmi kimerüléshez, hosszú távon deperszonalizációhoz vezet. Amennyiben a tanár nem kap visszajelzést tanítványaitól, a fölöslegesség érzése szintén érzelmi kimerülést okoz (Van Horn et al. 1999: 104).

A pedagógusok iskolai kapcsolathálózata, amelybe beilleszkednek, és amely magába foglalja a gyerekekkel, a kollegákkal, a felettesekkel és az intézménnyel mint olyannal való viszonyt, fontos befolyásoló tényezője a jóllétnek. Weiss modellje szerint például a pszichológiai jóllétet csak minőségi kapcsolatokon keresztül lehet elérni (Weiss, idézi Albert – Dávid 2007: 81). Ő a kapcsolatok funkcióit a következőkben jelöli meg: kötődés, társadalmi integráció, az ember értékes tulajdonságainak megerősítése, megbízható szövetségeselekhez jutás, útmutatás (Albert – Dávid 2007: 81). Hays is nagy fontosságot tulajdonít a kapcsolatoknak az emberi jóllétben, ő interjú vizsgálati alapján a következőket emeli ki ezzel kapcsolatban: társas stimulus, valahová tartozás érzése, érzelmi támasz (Hays, idézi Albert – Dávid 2007: 81). Solano – a szoros kapcsolatok közül a barátságot téve középpontba – három fő funkciót említ: érzelmi, kognitív és anyagi támogatás (Solano, idézi Albert – Dávid 2007: 82). A társas beágyazottság és a testi-lelki egészségi állapot közötti összefüggés mára egyértelművé vált, sok vizsgálat bizonyítja azt, hogy minél sűrűbb és minőségileg megfelelő kapcsolathálóban él valaki, annál jobb egészségi állapotra és szubjektív jóllétre számíthat (Albert – Dávid 2007: 84, Caplan 1993, Kopp é. n., Országos Lakossági Egészségfelmérés, idézi Albert – Dávid 2007: 85). Természetesen a magánéleti és a munkahelyi kapcsolatháló kölcsönösen hat egymásra, és valószínűsíthető a kutatások alapján, hogy pedagógusok esetében az iskolai kapcsolathálózat minősége nagymértékben befolyásolja

a szubjektíven megélt életminőséget. Ez képes egyéb, a jóllétet veszélyeztető tényezőket is el-
lensúlyozni:

*„Amennyiben a közösség megfelelő mértékben képes „boldogság-forrásokat” adni, még re-
latíve szűkös anyagi javak mellett is megvalósulhat a társadalmi integráció, s boldognak
érezhetik önmagukat a tagok.” (Utasi 2002: 68).*

Tehát az iskolai közösségben létrejövő pozitív kapcsolatok, az egészséges tanári közösség a
jóllét fontos elősegítője lehet.

A pedagógusokat érő speciális nehézségektől függetlenül is a munkával való elégedettség
szintje minden szakmában szoros összefüggést mutat a szubjektív életminőséggel (Drobnic et
al. 2010: 221). Kilenc európai országban (Finnország, Svédország, Egyesült Királyság, Hollan-
dia, Németország, Portugália, Spanyolország, Magyarország és Bulgária) végzett kutatások sze-
rint a dolgozók pozitív életminőségét leginkább a „jól fizetett munka” és a munkával kapcsola-
tos autonómia segíti elő (Drobnic et al. 2010: 221). A szubjektív jóllétet csökkentő tényezők
közül legfontosabbaknak a következők tűnnek: bizonytalanság, unalmas munka (Drobnic et al.
2010: 221). Ugyanezen kutatás eredményei mutatnak rá arra, hogy a munkahelyi körülmények
hatása az általános életminőségre, étellel való megelégedettségre annál erősebb, minél szegé-
nyebb országról van szó (Bulgáriában, Magyarországon és Portugáliában sokkal szorosabb
összefüggést találtak a munkahelyi körülmények és az étellel való megelégedettség között, mint
a többi vizsgált országban) (Drobnic et al. 2010: 222). A bizonytalanság a lelki egészség és a
jóllét egyik legnagyobb fenyegetője (Bagdy é. n.: 37) és a 21. század első éveiben készült kutató-
sok bizonyossága szerint Európában a munkahelyi stressz a dolgozó emberek 28%-át sújtja és ez
munkaegészségügyi problémákat is okoz (Szociális helyzet az Európai Unióban 2001: 19). Te-
hát azt mondhatjuk, hogy a pedagógusok esetében is fontos az átlátható intézményszerkezet,
átlátható szabályok, elvárások, a munka feletti kontroll, az autonómia érzése. Ezek a tényezők
különösen nagy hatással vannak az egyének jóllétére és lelki egészségére. Az Európai Unió szo-
ciális helyzetéről készült 2003-as összefoglaló is kiemeli, hogy „[a] dolgozók életminősége a
rugalmasság feltételeitől és a biztonság mértékétől függ.” (Szociális helyzet az Európai Unióban
2001: 65). Az EURÓPA 2000 kutatás eredményei is azt bizonyítják, hogy a bizonytalanságérzés
nagy hatással van az egyén szubjektív életminőségére (Fekete 2007, Utasi 2007: 26).

Mindenképpen a pedagógusokat érő intézményi és interperszonális hatások közül azok se-
gítik elő lelki egészségüket és jóllétüket, melyek segítenek jól használni „eleven munkaeszközü-
ket”, és amelyek beláthatóságot, biztonságot, kiszámíthatóságot adnak nekik. Ez végső soron
azért fontos, mert a pedagógus jóllétének, egészségének egyenes következménye a gyerekek
szellemi-lelki fejlődése, sőt iskolai teljesítményére is (Briner – Dewberry 2007, idézi Bajorek –
Gulliford – Taskila 2014: 16) óriási hatással van. Egy olyan munkalétkörben, ahol a pedagógus
biztonságban érzi magát intézményileg, jól érzi magát hivatásában, és örömet talál munkájá-
ban, mely anyagi-objektív életminőségét is megalapozza, egészen más pedagógiai munka folyik,
mint ezek nélkül a tényezők nélkül.

„A pozitív érzelmek és hangulat jelenléte a pedagógiai folyamatban a pedagógusok és a tanítványaik munkájára kölcsönösen hatással van, hiszen ha a pedagógusok jól érzik magukat, elégedettek, jó hangulatban végzik a munkájukat, az visszahat a gyerekeknek a pedagógusokhoz, az iskola intézményéhez való viszonyára, pozitív befolyással van a tanítványokra is.” (N. Kollár – Szabó 2004, idézi Holecz – Molnár 2014: 4).

Holecz és Molnár 2014-es vizsgálata azt mutatja, hogy azok a pedagógusok a legelégedettebbek, azoknál tapasztalható a jóllét magas foka, akiknek a képességei összhangban vannak munkakörükkel, akik megfelelnek az intellektuális kihívásoknak és akik elkötelezettek munkájuk iránt (Holecz – Molnár 2014: 13). Ez a szakmai képzésnek a fontosságára hívja fel a figyelmet, olyan értelemben, hogy ott van lehetőség megvizsgálni egy-egy jelölt elhivatottságát, képességeit és azt, hogy ezek megfelelnek-e a pedagógusi pálya által elvártaknak.

Esetelemzés

Az interjúkészítés és az ahhoz kapcsolt elemzés célja az volt, hogy képet kapjak arról, hogyan látja egy székelyföldi, közel harmincéves gyakorlattal és iskolavezetői tapasztalatokkal rendelkező pedagógus az iskola–szülők, iskola–gyerekek viszonyát, hogyan helyezi el az iskolát mint intézményt napjaink társadalmi rendszerében, milyen szerepet lát benne, illetve hogyan éli meg ezt a munkát, szakmaként vagy hivatásként, milyen erőforrásai lehetnek egy pedagógusnak napjainkban. Az elkészült elemzésből¹ három részletet mutatok be, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a tanulmányban tárgyalt témakörhöz.

AZ INTERJÚALANY VÉLEMÉNYE AZ ISKOLA SZEREPÉRŐL NAPJAINKBAN

Erről a témáról első asszociációja a „gyermekmegőrző”.

„Egyszer-egyszer az az érzésem, hogy gyermekmegőrző szerepe van... az általános iskolában... talán mint hogyha ide úgy betennék, mint mikor elmennek vásárolni az emberek s van csomagmegőrző... hogy itt hagyjuk, aztán lesz valami a gyerekekkel... legalább felügyelet alatt van.”

Szívesen reflektál azzal kapcsolatban, hogy milyen az iskola és a szülők viszonya, az iskola és a gyerekek viszonya, egyáltalán, milyen szerepe van vagy lehet a mai társadalomban az iskolának, és egyre inkább az derül ki monológjából, hogy leginkább a családok nevelési funkciójának gyengülésére vezeti vissza azt, hogy az iskola szerepkonfliktusba került mint intézmény. Végigkövethető az egész interjúban egy elég erős ellenérzés a szülők viselkedésével szemben, egy erős kritika a mai szülői nevelési módszerekkel szemben, és kritika az oktatási rendszerrel szemben.

¹ Készült a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programja képzési keretén belül, szakmailag támogatta dr. Bodó Julianna.

A szülők elvárásainak nyomasztó volta egyre több indulattal fogalmazódik meg, egyre nagyobb az ellenérzés:

„Neveljük is, de a tudományt is úgy tölcserrel töltsük bele a fejébe. Így, szó szerint, töltsük bele a fejébe, mert neki nincsen ideje, neki kell mennie dolgozni, neki pénzt kell keresnie, neki nincsen ideje otthon megnézni a leckét, nincsen ideje, hogy beszélgessen a gyermekkel, már lassan mesét olvasni sincsen ideje, beszélgetni sincsen ideje, ... ezt úgy már mindent az iskola kellene végezzen, holott szerintem nem supermanek dolgoznak az iskolákban... hát a pedagógus is egy ember... végülis...”

Rengeteg a hiányt jelző szó, „nincs”, „nem”, „sincs”... későbbi monológiából kiderül, hogy a szülők részéről az aktív szerepvállalást, a pedagógushoz, iskolához való felelősségteljes viszonyulást hiányolja, valamint a gyerekek nevelésében való nagyobb részvételt.

Nagy teherként éli meg, hogy pedagógusként nincsenek eszközei azzal a helyzettel szemben, amikor a család nem tölti be integrációs, nevelői funkcióját, és mindent a pedagógusra hárít, ráadásul nem kapja meg a pedagógus azt a tiszteletet, amit régebben magától értetődően megkapott. Kifejti ezt konkrétabban is, amikor rákérdezek, mi lenne a megoldás ezekre a helyzetekre.

„A megoldás az elsősorban az lenne, hogy visszaadni az oktatásnak a becsületét, a pedagógusnak a becsületét. És ezt ott látom, hogy egy pontos, körvonalazódott határnak a megsabása. Hogy ez az, amit tehet a tanár a diák ellen... de ezt megtehesse. Nem az, hogy a tanárnak csak kötelességei vannak, és feladatai. Neki tanítania kell, nevelnie kell, de rossz jegyet nem szabad adjon. Számonkérni úgy kérjen számon, hogy ne hogy megsértse... tehát egy csomó mindenben a tanárnak... pedagógusnak meg van kötve a keze... és a másik felől a gyerek az követelődhet, annak nincsenek... nincsenek meghatározva, hogy igenis ezeket muszáj megtennie... ilyen a tanulás, viselkedési normák... ezeket egy picit jobban... meghatároznom, behatárolnom, s akkor gondolom, hogy hatékonyabb lenne. Itt van egy kicsit elcsúszva, hogy a diákok és a szülők csak a jogukat ismerik, a kötelességeit elég sokan... s akkor a tanárnak csak kötelességei vannak... s a jogait felejtik el a pedagógusnak...”

ERŐFORRÁSOK ÉS TERHEK, MELYEKET FONTOSNAK TART EBBEN A SZAKMÁBAN

Tehát nézőpontjából a pedagógusi szakma elveszítette értékét világunkban, a pedagógus elveszítette presztízsét, és mintha ki lenne szolgáltatva a szülők és a gyerekek elvárásainak. Ennek kapcsán azokról az erőforrásokról kérdeztem az interjúalanyt, amelyekkel egy pedagógus mégiscsak megküzdhethet a mindennapokban, ami erőt ad neki és sikerélményt. Úgy tűnik, az ő szemszögéből legfontosabb erőforrásnak a szakmai továbbképzések számítanak, mégpedig a hosszabb, elmélyülésre inkább lehetőséget adó továbbképzők. Megemlíti ezen kívül még, hogy svéd mintára nálunk is hasznos lenne a tíz-tizenöt évenkénti rekreációs év, amely alatt a pedagógusnak lehetősége lenne felfrissülni, szakmáját újraértelmezni, megújulni.

A pedagógusi munka legnagyobb sikerélményét, ami erőt ad a további munkához, aprónak tűnő, de nagyon lényeges dolgokban ragadja meg.

„Nekem sikerélményem akkor van, hogyha látom a gyermekek szemében a csillogást. Hogyha annak a gyermeknek a szeme óra végén csillog, vagy egyáltalán, a folyosón odaszalad, az embert megöleli, vagy ilyesmi, akkor tudod, hogy az a munka, az jól van. ... Vagy érezheted ezt azzal, amikor évek múltán találkozol egy tanítvánnyal, vagy akár... ugye meséltem, hogy kicsengetéskor csak annyit írt rá, hogy – nem egy idézetet, amit idézett valakitől... azok is szép dolgok-, de itt csak azt, hogy »Köszönöm, hogy megtanított táncolni.« Pedig ugye azt az ember csak azért csinálja, hogy az általános műveltségéhez, a bátorításához hogy úgy legyen... de hogyha visszajönnek az iskolába találkozni, az úgy már nagy dolog... s hogyha még a gyermekét is visszahozza, mert abban a városban lakik és odaköltözött és akkor is bizodalma van... ezek nagy dolgok.”

AZ INTERJÚALANY VÉLEMÉNYE AZ OKTATÁSI RENDSZERRŐL

A pedagógusi pálya legnagyobb nehézségeként a rendszer hibáit jelöli meg, amivel szemben a pedagógus tehetetlen. Monológjában megjelenik a kiégés szempontjából egyik legveszélyesebb helyzet: a bizonytalanság, a történések bejósolhatatlansága, ami lehetetlenné teszi a normális adaptációt, a mindennapi stresszel való sikeres megküzdést.

„A nehézség az inkább az... hogy mondjam, kívülről jövő dolgok ezek a nehézségek... hogy nem lehet tudni... még félévről félévre tudjuk, hogy mi van, de egyik évről a másikra... tehát, ezt, hogy nincsen egy folytonosság. Annak idején az volt, hogy beíratk az iskolába, tudtuk, hogy négy évig ez lesz a tanító néni, tudtuk, hogy ettől eddig tart az iskolai év, hogy abban van három vakáció, három évharmad stb., tehát tudtunk ilyen dolgokat. ...hogy nálunk az egyik tanév szerkezete ilyen, a másik tanév szerkezete olyan... jön egy másik miniszter, de lehet, hogy abban az évben az már a harmadik...”

Nagy beleéléssel fejti ki, hogy hogyan fordulhatna jó irányba az oktatási rendszer szekere, elsősorban a gyakorlati, való világhoz való közeledést tartja fontosnak ebben, és azt, hogy minden gyerek a saját képességei szerinti iskolát végezzen, legyen szakoktatás is.

„...a gyakorlat, a gyakorlat, a gyakorlat... azt meg tudjuk mondani, a google-ba is be tudja írni a gyermek azt a címet... tehát most már ott vannak... de a gombfelvarrást nem fogja a google megmutatni... márpedig a gombok szakadnak...☺”

Összességében elmondható, hogy ennek a pedagógusnak, annak ellenére, hogy ma sem tudna más munkát elképzelni magának, nagy nehézséget jelent a szakma elértéktelenedése, a presztízs elvesztése, az oktatás gyakorlattól való eltávolodása, és a szülők negatív, elvárásokkal teljes attitűdje az iskola felé, valamint a tehetetlenség mindezekkel a jelenségekkel szemben. Erőforrásként csak a gyerekek személyes, pozitív visszajelzései jelennek meg, illetve néha egy-

egy minőségi elmélyülést biztosító szakmai képzés, intellektuális oldalról. Hivatásnak látja a pedagógusi szakmát, amit jól csak szeretettel lehet végezni.

Ellentmondást éreztem pozitív, gyerekközpontú felfogása, hivatása iránti szeretete és a sok negatív megfogalmazás, negatív indulat között, ami jellemzi beszédét. Ennek magyarázatát abban látom, hogy nem találja az utat, a megoldást szándékai és a jelenlegi helyzet közötti szakadék áthidalására, és ez a szerepbizonytalanság, a túl sok akadály miatt van, ami a pedagógust sújtja szerepéből adódóan mai társadalmunkban. Nem tisztázott, ambivalens a pedagógusi szerep, ezért ambivalenciák kerülnek felszínre az interjúban is.

Néhány következtetés

A szakirodalom által felvázolt tények és összefüggések alapján megállapíthatjuk, hogy a pedagógusszerep napjainkban egy kiégésre hajlamosító, pszichés energiákat felhasználó, feminizálódott szerep, amelyet sok bizonytalanság, kétértelműség, ambivalencia közepette kell megvalósítani, és ez egyértelműen veszélyezteti a lelki egészséget, az életminőséget. Sok kutatás eredménye, és az általam készített interjúk is arra utalnak, hogy a pedagógusok számára legnagyobb teher a visszajelzések hiánya, a rendszer instabilitása, a szakmát jellemző sokféle bizonytalanság és a több oldalról érkező elvárások, illetve a tudás, tanulás, ezzel együtt a pedagógusi szerep elértéktelenedése.

A jelen társadalmi kihívásaira válaszolni kívánó és tudó pedagógusi szerep körvonalazásának szükségessége egyértelmű, és ebből nem hagyható ki a szubjektív életminőség szempontja, lévén hogy a pedagógus fő munkaeszköze a személyisége, és ez mindinkább így van a modernizálódott, információs társadalomban, ahol az információ-átadás helyébe a pedagógus által nyújtott kapcsolati minőségnek kell lépnie. Fontos lenne a pedagógusok munkahelyi és magánéleti kapcsolathálózatának elemzése is.

A pedagógusi szerep tartalmi elemeinek, változásainak és ezek életminőséggel való kapcsolatának mélyrehatóbb, részletesebb feltárása érdekében mindenképpen még sok kutatásra van szükség, melynek részeként a magam számára az egyik székegyföldi kistérség pedagógus társadalmában létező szerepmegélések, szereppel kapcsolatos életminőség kvalitatív feltárását tartom lehetségesnek.

Irodalom

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2007): Embert barátjáról. A barátság szociológiája. Századvég Kiadó, Budapest

Bagdy Emőke (é. n.): Pszichofitness (Kacagás – kocogás – lazítás). Animula Könyvkiadó, Budapest

Bagdy Emőke (2002): Családi szocializáció és személyiségzavarok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

- Bagdy Emőke (2008): „Fenn az ember magasán...” (előadás). Pedagógiai konferencia Sopronban II. Több célú gyógypedagógiai intézmények VII. regionális konferenciája – 2008. 03. 26. Sopron. http://www.google.ro/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=8&ved=0CEgQFjAH&url=http%3A%2F%2Fbokorsopron.fw.hu%2Findex.php%3Foption%3Dcom_phoca-download%26view%3Dcategory%26download%3D7%3Apedagogiai-k..&ei=iT-uVN-vQFIj9ywPsiYCICQ&usg=AFQjCNGg9uqQhPUf0Sm69eOHXMUwK4CYXA&sig2=NjOU5eOD-Tnho5oofMs9UGw&bvm=bv.83339334,d.bGQ (Utolsó letöltés: 2015. 01. 08.)
- Bajorek, Zofia – Gulliford, Jenny – Taskila Tyna (2014): Healthy Teachers, Higher Marks? Establishing a link between teacher health & wellbeing and student outcomes. Lancaster University, The Work Foundation
- Berger, Peter – Luckmann, Thomas (1991): The Social Construction of Reality. Penguin Books, London
- Buda Béla: A szerep fogalma a szociálpszichológiában. In: Lengyel Zsuzsanna (1997): Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest
- Caplan, Gerald (1993): Mental Health Consultation and Collaboration. San Francisco, Jossey-Bass
- Cornu, Bernard (2003): The Teaching Profession: A Networked Profession in New Networked Environments. In: IFIP – The International Federation for Information Processing, (2003), 132: 3–14. http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-0-387-35701-0_1 (Utolsó letöltés: 2015. 02. 18.)
- Cortina, Mauritio – Liotti, Giovanni (2010): Attachment is About Safety and Protection, Intersubjectivity is About Sharing and Social Understanding. In: Psychoanalytic Psychology, 27 (4): 410–441. American Psychological Association
- Csepe György (2006): Szociálpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest
- Drobnic, Sonja – Beham, Barbara – Prag, Patrick (2010): Good Job, Good Life? Working Conditions and Quality of Life in Europe. In: SocIndic Res (2010) 99: 205–225.
- Duncan, Arne (2009): Elevating the Teaching Profession. In: American Educator, 2009–2010 Winter
- Duranti, Alessandro (2010): Husserl, intersubjectivity and anthropology. In: Anthropological Theory, 10 (1): 1–20, SAGE Publications. <http://www.sscnet.ucla.edu/anthro/faculty/duranti/Husserl-Intersubject-AT.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 09.)
- Fredrickson, Barbara L. (2004): The broaden-and-buildtheory of positive emotions. In: Phil. Trans. R. Soc., Lond. B (2004) 359: 1367–1377.
- Holecz Anita – Molnár Szandra (2014): Pedagógusok pozitív pszichológiai tükörben: a jóllétet erősítő tényezők jellemzői a pályán. In: Iskolakultúra 10.

www.metszetek.unideb.hu

- Johnson, Sheena – Cooper, Cary – Cartwright, Sue – Donald, Ian – Taylor, Paul J. – Millet, Clare (2005): The experience of work-related stress across occupations. In: *Journal of Managerial Psychology* (2005), 20 (2): 178–187.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (é. n.): Magyar lelkiállapot az ezredforduló után. http://www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 09.)
- Kovács Edina (2011): A tanári identitás alakulása a társadalmi nemi szerepek tükrében. In: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás*. MEK: <http://mek.oszk.hu/> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 08.)
- Sedlak, Michael – Schlossmann, Steve (1986): *Who Will Teach? Historical Perspectives on the Changing Appeal of Teaching as a Profession*. RAND Corporation, Santa Monica
- Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa (2013): *Magyar lelkiállapot 2013*. Semmelweis Kiadó, Budapest
- Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa – Murányi István – Berényi Zoltán – Sipos Flórián (é. n./kiadás alatt): *MYWEB (Measuring Youth Well Being)*. State of the art in literature and practice across the EU and beyond
- Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója, Új Mandátum*, Budapest
- Utasi Ágnes (szerk.) (2007): *Műhelytanulmányok. Az életminőség feltételei*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Van Horn, Joan E. – Tarris, Toon W. – Schaufeli, Wilmar B. – Schreurs, Paul J. G. (2004): The structure of occupational well-being: a study among Dutch teachers. In: *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 77: 365–375.
- Szociális helyzet az Európai Unióban 2001 (2003). Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Idegen Szavak Gyűjteménye. <http://idegenszavak.hu/intersubjekt%C3%ADv> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 09.)
- <http://dictionary.reference.com/browse/intersubjective> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 09.)

Nagycsaládban élő gyermekek iskolai teljesítménye és extrakurrikuláris tevékenységei

BÁLITY CSABA¹ – DURÁCZKY BÁLINT²

¹ doktorandusz – Semmelweis Egyetem, Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola

² doktorandusz – Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

Bevezetés

A meseirodalom számos olyan történetet ismer, amelyben a legifjabb királyfi fivéreit megelőzve győzi le a sárkányt, vagy a szegényember legkisebb fia nyeri el a királylány kezét és kapja meg a fél országot. Ezek a történetek azért öröklődnek generációról generációra, mert jó azt hinni, hogy a nehézségek és az esetleges hátrányok leküzdhetők, néha az is nyerhet, akinek erre látószólag a legkevesebb az esélye. A társadalomtudományi irodalmat olvasva sajnos már kevésbé derűs a kép. Több kutató szerint már az is éppen elég hátrányt jelent, ha valakinek több testvére van, de legkisebb fiúként harcba szállni a királyságért, reménytelen vállalkozás. A szakirodalom nagyobbik része azt állítja, hogy minél nagyobb a család és valaki minél később születik ebbe a családba, annál nagyobb hátránnyal indul az életben.

A Nagycsaládosok Országos Egyesületének (NOE) tagjai körében végzett reprezentatív kutatás során lehetőségünk nyílt arra, hogy megvizsgáljuk ezen a speciális populáción, hogy a család mérete, a születési sorrend és a gyerekek teljesítménye között milyen összefüggés mutatható ki. Nem korábban felvett adatok másodelemzésére kényszerültünk, hanem saját adatbázissal dolgoztunk. Ez módot adott arra, hogy több olyan tevékenységre rákérdezzünk, amelyekről a nagymintás kutatások során ritkán gyűjtenek adatokat. A valószínűségi mintavétel során kiválasztott családok valamennyi gyermekéről rendelkezünk adatokkal, így megtehettük, hogy saját testvéreikhez viszonyítottuk a gyermekeket. Azért éreztük fontosnak, hogy feltárjuk ezeket az összefüggéseket, mert mind a magyar iskolarendszerről, mind pedig a magyar társadalomról elmondható, hogy újratermeli az egyenlőtlenségeket, márpedig a kedvezőtlen demográfiai folyamatok megállításának egyik gátja lehet, ha az átlagosnál nagyobb családot tervező szülők gyerekei szükségszerűen hátrányos helyzetbe kerülnek.

Irodalmi áttekintés

A nagycsaládos életmód gyerekekre gyakorolt hatásait vizsgáló kutatók előszeretettel indulnak ki a közelmúltban elhunyt Nobel-díjas közgazdász, Gary Becker és munkatársai által kidolgozott mennyiség-minőség optimalizálására vonatkozó elméletéből (Becker 1960; Becker – Lewis 1973; Becker – Tomes 1976). A modell lényege, hogy a gyermekek olyan tartós fogyasztási ja-

vaknak tekinthetők, amelyeknek minőségét közvetlenül befolyásolják a rájuk fordított erőforrások. A szerzők a minőség terminust hangsúlyozottan gazdasági értelemben használják, mindenféle morális felhang nélkül. Egy pár tehát nem csupán azt döntheti el, hogy hány gyereket szeretne felnevelni, de tekintettel a rendelkezésre álló erőforrásokra, azt is meghatározhatja, hogy milyen „minőségű” utódokat szeretne. A gyerekek nevelésére fordítható pénz és idő minél többfelé oszlik el, annál nagyobb az esélye, hogy az utódok csupán gyengébb teljesítményre lesznek képesek. Annak ellenére, hogy a reprodukciós motivációk vizsgálatok a gazdasági szempontok előtérbe helyezését számos kritika érte (Blake 1968), mégis megfigyelhető, hogy az empirikus kutatások többsége abból indul ki, hogy a család mérete és a testvérek száma negatív korrelációt mutat számos olyan változóval, amelyekkel az egyén teljesítményét és sikerességét szokás mérni. Cáceres-Delpiano az amerikai népszámlálás adatainak a felhasználásával teszteli Becker modelljét (Cáceres-Delpiano 2006). Azokat a családokat vizsgálva, ahol ikergyermek születésének köszönhetően váratlanul, külső okból megnő a család létszáma, a rendelkezésre álló erőforrások átcsoportosítása figyelhető meg, annak érdekében, hogy az egy főre jutó erőforrások csökkenése minél kevésbé gyakoroljon kedvezőtlen hatást az utódokra. Ez elsősorban a gyermekekkel töltött idő maximalizálására tett szülői törekvésekben érhető tetten. Bár ezek az eredmények összhangban vannak Becker elméletével, olyan jól mérhető mutatók esetében, mint az iskolai végzettség, a testvérek számának negatív hatását nem tudta kimutatni (Cáceres-Delpiano 2006).

Egy nagymintás norvég kutatás kimutatta a család mérete és a tanulmányi eredmények közötti negatív összefüggést, de amikor a születési sorrendet is bevonták a modellbe, a különbség elhanyagolhatóvá csökkent (Black et al. 2005). A későbbi születés kedvezőtlen hatásai főként a nőknél jelentkeznek markánsan. A tanulmányi teljesítményen kívül, a munkkerőpiaci érvényesülés szempontjából is kimutatható a negatív összefüggés, sőt a később született gyerekek esetében szignifikánsan magasabb volt a tinédzserkori szülés valószínűsége. Black és munkatársai megkérdőjelezi azt a gazdasági modellt, amely a családok méretére fókuszál az egyenlőségek magyarázatakor, és a családon belüli eltérések jelentőségét hangsúlyozzák (Black et al. 2005). Booth és Kee az oktatásban töltött időt és a legmagasabb iskolai végzettséget tekintik függő változónak kutatásukban. Az egyebek változatlanul hagyása mellett, a család méretének növekedésével párhuzamosan, és a később született gyerekeknél egyaránt, mindkét vizsgált változó tekintetében elmondható, hogy a negatív kapcsolat a meghatározó (Booth – Kee 2009). Némiképp árnyalja a képet, hogy a brit mintába olyan családok is bekerültek, amelyekben a fiatalabb gyerekek iskolai teljesítménye jobb volt, mint az idősebb testvéreiké. Míg a lényegesen gyakrabban előforduló helyzetben, amikor a korábban született gyerekek iskolai előmenetele jobb, kézenfekvő a magyarázat, miszerint az egy főre jutó erőforrások csökkenése eredményezi a gyengébb teljesítményt, addig a fordított eseteket nehezebb indokolni. Utóbbira azt a magyarázatot találják a szerzők, hogy egyes családok arra ösztönözhetik az idősebb gyermekeket, hogy idő előtt hagyják abba a tanulást, és jövedelmükkel járuljanak hozzá a kisebb testvéreik taníttatásához. Emellett a szülők nevelési tapasztalata is nagyobb, és az életciklusok változása miatt a jövedelmük is magasabb lehet (Booth – Kee 2009). Egy finn kutatás szerint a nagycsalád az anya alacsony iskolai végzettsége mellett, a legerősebb prediktora a gyenge tanulmányi eredménynek (Riala et al. 2003). Ezek kedvezőtlen hatása erősebb, mint valamelyik

szülőnek a hiánya, a nemkívánt terhességé, vagy az alacsonyabb társadalmi osztályba kerülésé. A nemzetközi kutatásokkal összhangban, a magyar családoknál is kimutatták a sokgyermekesek kedvezőtlen helyzetét az iskolai teljesítmények vonatkozásában. A családban élő gyermekek számának emelkedésével párhuzamosan nőtt az iskolából való kimaradás és az évismétlés valószínűsége (Pongráczné – S. Molnár 1992).

Amennyiben nem kizárólag a gyermekek iskolai előmenetelére szűkítjük le a vizsgálódásunkat, akkor könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy bizonyos területeken a később született gyermekek gyakran nyújtanak jobb teljesítményt, mint idősebb testvéreik. Ennek az a magyarázata, hogy a különböző korú testvérek más-más stratégiát választanak arra, hogy a szülői erőforrásokért versenyezzenek (Sulloway – Zweigenhaft 2010). Mivel a kognitív képességeket igénylő területeken az idősebb testvérek előnye nehezen behozható, ezért a kisebb gyermekek gyakorta az ügyességet igénylő dolgokban szárnyalják túl a nagyobb testvéreiket. Több tanulmány kimutatta, hogy a nem elsőszülött gyerekek nagyobb valószínűséggel érnek el figyelemre méltó teljesítményt a sportban, mint azok, akiknek nincsen testvérük, vagy akik a legidősebbek a családjukban (Krombholz 2006; Casher 1977).

Módszerek és kutatási kérdések

Kutatásunk során a Nagycsaládosok Országos Egyesületének tagságából vett valószínűségi mintával dolgoztunk. A közel 11 000 rendes tag közül választottunk ki hatszáz családot úgy, hogy lakóhelyük településtípusa alapján reprezentálják a teljes tagságot. Az adatfelvételre kérdezőbiztosok segítségével, a válaszadók otthonában került sor. Bár háromféle kérdőívvel dolgoztunk és több családtagtól is vettünk fel adatokat, jelen dolgozatban a legterjedelmesebb főkérdőív adataira támaszkodunk, mert ez tartalmazta a gyermekek iskolai végzettségére és iskolán kívüli tevékenységére vonatkozó kérdéseket. Az elemzés során a könnyebb összevethetőség és az életkori sajátosságok miatt, családonként a három legidősebb gyermeket hasonlítottuk össze.

Az iskolai teljesítmények indikátorának a legmagasabb iskolai végzettséget tekintettük. A mintából kizártuk azokat a családokat, amelyekben a harmadik gyermek a kérdezéskor nem töltötte be a huszonöt évet, tehát életkorából adódóan nem rendelkezhetett felsőfokú végzettséggel. Az iskolán kívüli tevékenységek elemzéséhez három változót használtunk. A kognitív teljesítmények jelzésére azt kérdeztük, hogy a vizsgált gyermek rendelkezik-e nyelvvizsga bizonyítvánnyal. Ezenkívül arra voltunk kíváncsiak, hogy a vizsgált személy sportol vagy sportolt-e versenyszerűen, illetve tanul vagy tanult-e valaha hangszeren játszani. A minta körülhatárolásához az iskolán kívüli mutatók esetében a végzettséghez képest fordított kritériumokat határoztunk meg, és azt a néhány családot zártuk ki, amelyben az elsőszülött elérte a negyvenéves kort. Azért itt húztuk meg a határt, mert álláspontunk szerint a rendszerváltás előtt érettségizettek torzították volna az eredményeket.

Az adatok elemzése során az alábbi kutatási kérdésekre kerestük a választ:

- *A testvérek száma miként befolyásolja a gyermekek iskolai és iskolán kívüli teljesítményét?*
- *Kimutatható-e, hogy a később született gyermekek gyengébb iskolai teljesítményt nyújtanak, illetve kisebb valószínűséggel végeznek extrakurrikuláris tevékenységet?*

- *Melyek azok a tényezők, amelyeknek az iskolai és iskolán kívüli teljesítményre gyakorolt hatása kimutatható a mintából?*

Eredmények

4.1 ISKOLÁN KÍVÜLI TEVÉKENYSÉGEK

A vizsgált családokban leggyakrabban a legidősebb gyermekek rendelkeznek nyelvvizsgával. 22 és fél százalékuk szerzett egy nyelvből bizonyítványt, és majdnem öt százalék azoknak az aránya, akik több idegennyelvből is rendelkeznek hivatalos okmánnyal. A második gyermekek négyötöde nem rendelkezik nyelvvizsgával, az egy nyelvet beszélők aránya már csak 15,8%, míg 3,3%-uk beszél több nyelvet. További csökkenés mutatkozik a harmadik gyermekek esetében, közöttük az összes nyelvvizsgát szerettek aránya csupán 13%. Összesen 1716 gyermekről rendelkezünk adatokkal, közülük 278 főnek van egy nyelvvizsgálója, míg további hatvanhatan rendelkeznek több bizonyítvánnyal. Ez tehát azt jelenti, hogy az általunk vizsgált nagycsaládok három legidősebb gyermeke közül minden ötödik rendelkezik legalább egy nyelvvizsgával. Bár módszertani okokból jelen tanulmányban csupán családonként a három legidősebb gyermeket vizsgáljuk, megjegyezzük, hogy azok között a gyerekek között, akiknek legalább három idősebb testvére van, további ötvenen szereztek nyelvvizsgát. Ebben a csoportban több nyelvet beszélők szinte egyáltalán nincsenek.

Valamivel magasabb azoknak a fiataloknak az aránya, akik vagy versenyszerűen sportoltak, vagy jelenleg is sportolnak. A születési sorrend és a sportolás valószínűsége között, a nyelvvizsgálóhoz hasonló irányú kapcsolat látszik, tehát a később születettek között alacsonyabb a versenyszerűen sportolók aránya. Míg a legidősebb gyerekek esetében ez az arány 29%, addig a második gyermekeknek csupán a negyede (25,7%) adott pozitív választ a kérdésre, a harmadik testvérek közül csupán minden ötödik (19,3%). A később született gyerekek között ez a trend nem mutatható ki, az látható csupán, hogy a sportolók között a jelenleg is aktívan versenyzők vannak többen. Ez azonban a kérdezettek életkori eloszlásával magyarázható.

A hangszeres zenélés esetében leghomogénebb a minta. Az első és a második gyermekek lényegében azonos arányban tanulnak vagy tanultak hangszeren játszani, az eltérés csupán egytized százalékpont (22,2 és 22,3%). A harmadik gyereknél ennek a változónak a tekintetében is látszik némi csökkenés, de ez korántsem mondható drámainak, hiszen közöttük is meghaladja a húsz százalékot (20,7%) azok aránya, akik tanulnak, tanultak hangszeren játszani. A kisebb gyerekek vonatkozásában az alacsony elemszámok miatt nehéz érvényes következtetéseket levonni, de azért a harmadiknál magasabb születési sorszámú gyerekek esetében sem látszik nagyon jelentős eltérés.

4.2 MINTÁZATOK

Adatbázisunk nemcsak arra nyújt lehetőséget, hogy a nagycsaládban élő gyermekek iskolán kívüli tevékenységét és teljesítményét felmérjük és összevegyük az érintettek születési sorrendjé-

vel, de arra is alkalmas, hogy a családoknak a vizsgált változók szerinti struktúráját is feltárjuk. Ehhez kizártuk az elemzésből azokat a családokat, amelyekben a legidősebb gyermek a kérédezéskor elmúlt negyvenéves, mivel úgy ítéltük meg, hogy ez (csekély mértékben ugyan, de) torzítaná az eredményeinket, hiszen a szocializmus évtizedeiben az említett tevékenységek sokkal kevésbé jelentettek anyagi terhet a családoknak, mint napjainkban. Emellett a nyelvtudás szükségessége sem volt annyira magától értetődő, mint a huszonegyedik században. A vizsgált nagycsaládoknak valamivel több mint egyharmadában van olyan gyerek, aki rendelkezik nyelvvizsgával. Figyelemre méltó, hogy ezeknek viszont majdnem a felében (15,7%) többen is vannak, akik bizonyítványt szereztek. Amennyiben a teljesen homogén családokat kiveszszük az elemzésből (tehát azokat, amelyekben mindenkinek van nyelvvizsgája, vagy amelyekben senkinek sincsen), akkor az látható, hogy a fennmaradó családok háromnegyedénél a később születettek nem rendelkeznek nyelvvizsgával, miközben az idősebb testvér vagy testvérek pedig igen.

A versenyszerű sport vizsgálatok az azt látjuk, hogy másfélszer annyi család került a mintába, amelyben mindhárom vizsgált gyermek sportol vagy valamikor sportolt versenyszerűen, mint ahány családban mindenkinek van nyelvvizsgája. Ez a különbség leginkább a másik végletnél jelentkezik, azaz körülbelül ennyivel vannak kevesebben azok a családok, ahol semelyik gyerek sem sportol. A versenyszerű sport tekintetében sokkal kevésbé látszik egyértelmű trend az adatainkból. Ha azokat a családokat nem tekintjük, amelyekben nincsen különbség a gyermekek között, akkor a fennmaradók valamivel több mint a feléről (55,5%) mondható az el, hogy csak az idősebb testvérek sportolnak, sportoltak korábban. Ha ehhez még hozzátesszük azt az 5,8%-ot, ahol a legidősebb és a harmadik gyerek sportol, míg a középső nem, úgy valamivel erősebben kimutatható ez a hatás, de így is 38,7%-ban olyan családokat találunk, ahol valamelyik kisebb gyermek kezdett el elsőként sportolni.

A hangszeres zenélés annyiban hasonlóságot mutat a korábban vizsgált két változóval, hogy itt is homogénnek tekinthető a családok többsége. Mindössze egy százalékponttal, de meghaladja azoknak a családoknak az aránya, amelyekben senki sem játszik valamilyen hangszeren, azoknak a családoknak az arányát, amelyekben senkinek nincsen nyelvvizsgája. A közbeeső kategóriákban a hangszeres zenetanulás mintázata jobban hasonlít a versenyszerű sportra, mint a nyelvtanulásra. A „vegyes” összetételű családok felében fordult elő, hogy a fiatalabb testvér nem követte az idősebb vagy idősebbek példáját, és nem tanult hangszeren játszani. Mivel azonban azok a családok, ahol a legnagyobb és a harmadik gyermek tanult zenélni, igazán nem illeszthetők egyik elméletbe sem, így még mindig inkább azt mondhatjuk, hogy a később születettek kisebb valószínűséggel tanulnak hangszeren játszani. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a vizsgált családok 78,3%-ában nincsen különbség a három legidősebb gyermek között.

4.3 BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Megvizsgáltuk, hogy a fent bemutatott mintázatokat miképpen befolyásolják egyes magyarázó változók. A lakóhely településtípusának és a három vizsgált változó kapcsolatának elemzésekor azt találtuk, hogy a két domináns kategóriában az elemszám eloszlása nem tér el jelentősen a

populáció eloszlásától, így a nagycsaládban élők iskolán kívüli tevékenysége és a lakóhely településtípusa közötti összefüggés kutatásunkból nem igazolható, a χ^2 -próba egyik változó esetében sem volt szignifikáns.

Az anyagi helyzet meghatározásához arra kértük a válaszadókat, hogy mondják meg, más magyarországi családokhoz képest milyennek ítélik a saját anyagi helyzetüket. A pénzügyi lehetőségek és a gyerekek tevékenysége között erős kapcsolat volt kimutatható. Bár mindhárom változó tekintetében szignifikánsnak tekinthető a kapcsolat, a sport esetében a leggyengébb, míg a hangszeres tudásnál a legerősebb.

A háztartás összetétele és a gyerekek tevékenysége között is szoros kapcsolatot találtunk. Valószínűsíthető, hogy ez az előbbinél objektívebb jelzője a család anyagi helyzetének. Azokban a háztartásokban, amelyekben kiterjesztett család él, kicsi a valószínűsége, hogy bármelyik gyerek rendelkezik nyelvvizsgával. A nukleáris családokhoz képest 35 százalékpontnyi a különbség. A sportolás esetében az eltérések kisebbek ugyan, de itt is világosan látszik, hogy a nukleáris családok helyzete kedvezőbb. Nincsen számottevő eltérés azoknak a családoknak az aránya között, amelyekben egyik gyerek sem játszik hangszeren. Azoknak a családoknak az összetételében, ahol mindhárom gyerek zenél, világosan látszik a nukleáris családok előnyösebb helyzete.

A vizsgált változók tekintetében kimutatható a család összetételének a jelentősége. Általánosan elmondható, hogy az ép (intact) családok helyzete előnyösebb, mint a mozaik családoké. Mind a nyelvvizsga, mind pedig a hangszeres zenélés vonatkozásában szignifikáns kapcsolatot találtunk a család összetétele és a gyerekek tevékenységei között. A sportolás tekintetében ez a kapcsolat nem volt szignifikáns. Ez az összefüggés jól látszott, amikor azt néztük, hogy a háztartásban élő gyermekek vérszerinti szüleikkel laknak-e együtt. Amikor azonban kiterjesztettük az elemzést, és azt vizsgáltuk, hogy a gyermekek teljesítményére milyen hatással van, ha valamilyik szülőnek van olyan gyermeke, akit nem ő nevel, tehát nem az adott háztartásban él, akkor nem tudtuk kimutatni, hogy az bármiképpen befolyásolná a gyerekek iskolán kívüli tevékenységét és teljesítményét.

A szakirodalmi források alapján úgy tűnik, hogy nem csupán az anyagi lehetőségek, de a családra fordítható idő és egyéb erőforrások is hatással lehetnek a gyermekek teljesítményére. Kutatásunkban azoknak az eseteknek az előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk, amikor a szülőknek problémát okozott a munkahelyi és a családi feladatoknak az összehangolása. A négy tételes skála értékeiből egy dichotóm változót képeztünk (ritkán – gyakran).

1. számú táblázat. Nagycsaládban élő gyermekek extrakurrikuláris tevékenységének összefoglalása

Iskolai végzettség	Legidősebb testvér		Középső testvér		Legfiatalabb testvér		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Alapfokú	18	28,1	17	27	19	29,7	54	28,2
Középfokú	19	29,7	22	34,9	19	29,7	60	31,4
Felsőfokú	27	42,2	24	38,1	26	40,6	77	40,3

Nyelvvizsga									
Nincs nyelvvizsgája	428	72,5	471	80,9	473	86,9	1372	79,9	
Egy nyelvvizsgája van	133	22,5	92	15,8	53	9,7	278	16,2	
Több nyelvvizsgája van	29	4,9	19	3,3	18	3,3	66	3,8	
Versenysport									
Nem sportolt	420	71,1	434	74,3	442	80,7	1296	75,2	
Sportolt, de már nem	86	14,6	77	13,2	51	9,3	214	16,5	
Még mindig sportol	85	14,4	73	12,5	55	10	213	16,4	
Hangszertanulás									
Soha nem tanult	459	77,7	455	77,6	436	79,3	1350	78,2	
Tanult, de abbahagyta	80	13,6	64	10,9	61	11,1	205	11,9	
Még mindig tanul	52	8,8	67	11,4	53	9,6	172	9,9	
		Családokon belüli eltérések		Pénzügyi helyzet		Háztartási összetétel		Intact család	
Nyelvvizsga				χ^2 sig.		χ^2 sig.		χ^2 sig.	
Egyik testvér sem szerzett	353	70,3	0,003**		0,000***		0,213		
Csak a legidősebb szerzett	64	12,7							
A két legidősebb szerzett	40	8							
Mindhárman szereztek	45	9							
Versenysport				0,012* <th colspan="2" rowspan="4">0,000*** <th colspan="2" rowspan="4">0,007** </th></th>		0,000*** <th colspan="2" rowspan="4">0,007** </th>		0,007**	
Egyik testvér sem sportolt	322	67,8							
Csak a legidősebb sportolt	56	11,8							
A két legidősebb sportolt	30	6,3							
Mindhárman sportoltak	67	14,1							
Hangszertanulás				0,00*** <th colspan="2" rowspan="4">0,011* <th colspan="2" rowspan="4">0,070 </th></th>		0,011* <th colspan="2" rowspan="4">0,070 </th>		0,070	
Egyik testvér sem tanult	363	60,5							
Csak a legidősebb tanult	27	4,5							
A két legidősebb tanult	21	3,5							
Mindhárman tanult	63	10,5							

Forrás: Saját szerkesztés

Adatainkból az látszik, hogy a munka és a család konfliktusának gyakorisága, a gyerekek tevékenységére gyakorolt hatását vizsgálva, csupán a hangszeres zenélés tekintetében igazolható, míg a nyelvvizsga és a sportolás esetében ez a kapcsolat nem szignifikáns.

Megvizsgáltuk, hogy a testvérek száma miként befolyásolja a három legidősebb gyermek teljesítményét. Adataink nem igazolják azt a feltevést, hogy a nagyobb család és a több testvér csökkenti annak a valószínűségét, hogy az idősebb gyerekek a vizsgált iskolán kívüli tevékenységekben részt vegyenek.

Több korábbi kutatás beszámolt róla, hogy a nagycsaládban jelentkező, az átlagnál több házimunka és kisebb testvérek ellátásában való részvétel elsősorban a lányokat érinti hátrá-

nyosan, ahogyan a láthatatlan munka is főként a nőket sújtja. Megvizsgáltuk, hogy a gyerekek nemek szerinti megoszlása milyen hatással van a tevékenységükre. A χ^2 -próba egyik vizsgált tevékenység esetében sem igazolt szignifikáns összefüggést. Ha azonban a konkrét családtól elvonatkoztatunk és csupán a születési sorrendet nézzük, akkor a két nem különbsége miatt várható eredmények kiolvashatók az adatokból, azaz az azonos pozíciójú gyerekek között minden esetben a fiúk sportolnak nagyobb valószínűséggel, míg a lányoknak nagyobb az esélye arra, hogy valamilyen hangszeren játsszanak.

4.4 ISKOLAI VÉGZETTSÉG

Az eredmények ismertetésének a végére hagytuk az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat. Ennek az az oka, hogy az elemzést leszűkítettük azokra a családokra, amelyekben a harmadik gyermek is elég idős volt ahhoz, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkezzen. Ez jelentősen csökkentette az elemszámokat, így a fennmaradó 64 család 192 gyermeke kevésbé alkalmas arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le, így a következő eredmények inkább csak a tájékoztatást szolgálják. Az jól látszik, hogy a populáció sajátosságából adódóan nagyon magas a jól képzettek aránya, mindhárom gyermek esetében 40% körüli (1. gyermek: 42,2%; 2. gyermek: 38,1%; 3. gyermek: 40,6%). Az alap- és a középfokú végzettségűek aránya közel azonos, a legnagyobb eltérés a középső gyerekeknél mutatkozott, közöttük a középfokú végzettségűek nyolc százaléknival vannak többen, mint az alapfokú bizonyítványt szerettek. A családon belüli mintázatok vizsgálatakor azt találtuk, hogy azokból a családokból van a legtöbb, amelyekben az első három gyermek azonos szintű iskolai végzettséggel rendelkezik. Az ilyen családok aránya eléri a 44,4%-ot. Különösen az alacsony (15,9%) és a legmagasabb (22,2%) végzettségű homogén családok aránya kiemelkedő. A többi kategóriában viszonylag egyenletesen oszlanak el a fennmaradó családok, egyértelmű trendek nem rajzolódnak ki, bár az elemszámok a cellák nagy részében nem érik el az ötöt.

Összefoglalás

Kutatásunk elsődleges célja az volt, hogy a Nagycsaládosok Országos Egyesületének tagságát vizsgálva feltárjuk azokat az erőforrásokat és hiányokat, amelyek a nagycsaládosok életét befolyásolják. A születések tartósan alacsony számának magyarázataként rendre előkerül az a félelem, hogy a szülők több gyermek vállalása esetén nem lennének képesek biztosítani gyermekeik számára azokat a főként materiális erőforrásokat, amelyek nélkül azok hátránnyal indulnak az életben. Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy az átlagosnál több gyermeket nevelő, ezért a rendelkezésre álló forrásokat többfelé osztani kényszerülő családokban kimutatható-e olyan hátrány, amely a gyermekek gyengébb iskolai teljesítményében vagy iskolán kívüli lehetőségeinek hiányában manifesztálódik. Emellett arra voltunk kíváncsiak, hogy ezek a hátrányok, amennyiben kimutathatóak, valóban a később született gyermekeknél jelentkeznek-e elsősorban.

Eredményeinkből az látszik, hogy a nagycsaládban élő gyermekeknél a család mérete és a teljesítményük közötti negatív kapcsolat nem mutatható ki egyértelműen. Bár az adatokból megállapítható, hogy nem légből kapott az a feltételezés, miszerint a később született gyerekek között alacsonyabb azoknak az aránya, akik olyan tevékenységet folytathatnak, amely anyagi és egyéb terhet jelent a szülőknek. Ennél azonban sokkal egyértelműbben látszik az, hogy a vizsgált populáció a magyar társadalom egészéhez hasonlóan rendkívül polarizált. Az összes vizsgált változónál a családon belüli homogenitás volt a jellemző, így a gyerekek közötti eltéréseket csupán a családok kisebb részénél tudtuk elemezni. Igaz, ahol voltak különbségek, ott jellemzően a korábban születettek voltak előnyösebb helyzetben.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy nem találtunk bizonyítékot arra, hogy a nagycsalád szükségképpen negatívan befolyásolná a gyermekek teljesítményét. Azokban a családokban, amelyekben valamelyik gyermek iskolai teljesítménye gyenge, vagy nem folytat extrakurrikuláris tevékenységet, ott jó eséllyel a testvérek is hasonló helyzetben vannak. Mindez azonban sokkal inkább magyarázható a szülők társadalmi státuszával és jövedelmével, mint a család vagy a háztartás méretével.

Ha tehát visszatérünk a bevezetőben írt analógiára, akkor azt mondhatjuk, hogy a mese és a valóság nem abban tér el egymástól elsősorban, hogy igazából nem a legkisebb, hanem a legnagyobb fiú nyeri el a királyságot. Statisztikailag sokkal nagyobb annak a valószínűsége, hogy előbb-utóbb mindhárom királyfiból király lesz, míg a szegényember egyik gyereke se fog tudni szabadulni attól az örökségtől, amit a szülei alacsony szocioökonómiai státusza jelent.

Irodalom

- Becker, Gary (1960): An Economic Analysis of Fertility. In: Becker (szerk.): Demographic and Economic Change in Developed Countries. Princeton University Press, NJ 135–187.
- Becker, Gary – Lewis, Gregg (1973): On the Interaction Between the Quantity and Quality of Children. In: Journal of Political Economy 81 (2): 279–288.
- Becker, Gary – Tomes, Nigel (1976): Child Endowments and the Quantity and Quality of Children. In: Journal of Political Economy 84 (4): 143–162.
- Black, Sandra – Devereux, Paul – Salvanes, Kjell (2005): The more the merrier? The Effect of Family Size and Birth Order on Children's Education. In: Quarterly Journal of Economics 120 (2): 668–700.
- Blake, Judith (1968): Are Babies Consumer Durables? A Critique of the Economic Theory of Reproductive Motivation. In: Population Studies 22 (1): 5–25
- Booth, Alison – Kee, Hiau Joo (2009): Birth order matters: the effect of family size and birth order on educational attainment. In: Journal of Population Economics (22): 367–397.
- Caceres-Delpiano, Julio (2006): The Impacts of Family Size on Investment in Child Quality. In: Journal of Human Resources 41 (4): 738–754.

- Casher, Bonnie (1977): Relationship between Birth Order and Participation in Dangerous Sports. In: *Research Quarterly* 48 (1): 33–40.
- Krombholz, Heinz (2006): Physical Performance in Relation to Age, Sex, Birth Order, Social Class and Sports Activities of Preschool Children. *Perceptual and Motor Skills* 102 (2): 477–487.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit (1992): Kik is azok a „sokgyermekesek”? In: *Szociológiai Szemle* (2): 93–107.
- Riala, Kaisa – Isohanni, Irene – Jokelainen, Jari – Jones, Peter – Isohanni, Matti (2003): The Relationship between Childhood Family Background and educational Performance, with special Reference to single-parent Families: a longitudinal Study. In: *Social Psychology of Education* (6): 349–365.
- Sulloway, Frank – Zweigenhaft, Richard (2010): Birth Order and Risk Taking in Athletics: A Meta-Analysis and Study of Major League Baseball. *Personality and Social Psychology Review* 14 (4): 402–416.

Hátralékosok a Berettyóújfalui járásban

BÁNFALVI GYŐZŐ

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

A relatív szegénység jellemzője a deprivált állapot, melyben a háztartások nem képesek egy időpontban minden szükségletüket fedezni, vagyis kiadásaik kiegyenlítésének egy részét megpróbálják átcsoportosítani, és egy későbbi időpontban rendezni, így adósságuk, hátralékuk keletkezik. A relatív szegénység tehát jól szemléltethető a rendszeres közüzemi kiadásokban jelentkező adósságok vizsgálatával. A közüzemi hátralékossággal a hazai társadalomkutatás csupán a rendszerváltás után kezdett intenzívebben foglalkozni, ettől kezdve évről évre növekszik a szakadék a társadalom felső és alsó decilise között jövedelmi szempontból (Béres 2012).

A deprivált környezet hatással van a fogyasztásra, az Engel-törvény szerint a jövedelmek növekedésével csökken az élelmiszerekre, ugyanakkor növekszik az iparcikkekre és a szolgáltatásokra fordított kiadások aránya. A szűkös jövedelemforrások megváltoztathatják a háztartások energiafogyasztási szokásait is, a közüzemi szolgáltatásoktól való függetlenedés irányába hatva. A háztartások nagyobbik része alternatív utakon, ekvivalens helyettesítőkkel (hagyományos tüzeléssel) oldja meg szükségleteit, értelemszerűen kevesebb a közüzemi díjakkal kapcsolatban a hátralékosok aránya a településen. A jelen dolgozat alapját képező kutatás korábbi elemzése során kapott eredmények azonban ennek pontosan az ellenkezőjét mutatták. Az adósság-paradoxon feloldására a hátralékok jellemzően villamosáramban történő keletkezése ad magyarázatot, mivel a villamosáram által nyújtott szükségleteknek jelen pillanatban nincs más ekvivalens helyettesítője, így nem lehetséges „olcsóbb” módszerekkel kiváltani azt (Bánfalvi 2014).

A hátralék olyan pénzbeli tartozás, amivel egy korábbi időpont óta tartoznak, általában egy teljes összeg fennmaradó, még kifizetetlen része. A rezsihátralékokon pedig a lakásfenntartással kapcsolatban felmerülő meg nem fizetett pénzbeli tartozásokat, ezen belül közüzemi szolgáltatások igénybevétele miatt keletkezett számlák kiegyenlítésének elmaradását értjük. A közüzemi szolgáltatások (közszolgáltatások) fogalmkörébe tartoznak azok a szolgáltatások, amelyek vonatkozásában az állam a fogyasztók érdekében versenyen túli szempontokat is érvényesíteni kíván. (Közszolgáltatás: közcélú, illetőleg közérdekű szolgáltatást jelent, amely egy nagyobb közösség (állam, település) minden tagjára nézve megközelítőleg azonos feltételek mellett vehető igénybe, ezért valamilyen mértékig közösségi megszervezést, illetve szabályo-

zást, ellenőrzést igényel.) A lakásfenntartással kapcsolatosan ilyen szolgáltatások a gáz, a villany, a víz és a csatorna.

1945 előtt a rezsitartozások kialakulásának legnagyobb része a lakbérhátralék felhalmozódásából eredt. A háztulajdonosok mindent megtettek azért, hogy időben és pontosan megkapják a szerződésben rögzített lakbér összegét, de így is sok családra várt a kilakoltatás, vagy éppen az ingóságok lefoglalása. Az ötvenes években politikai kérdéssé vált az állam által épített és bérleményként kiadott lakások bére, így azok a háború előttihez képest jelentősen csökkentek, és tartósan ott is maradtak. Ekkoriban a díjhátralékba kerülőket méltányosan kezelték, ha valaki önhibáján kívül képtelen volt a lakbérét fizetni, helyette a település volt köteles közsegély címen megfizetni. A 1960-as években épültek azok a csökkentett komfortfokozatú lakások, amelyeket az alacsony jövedelmű családoknak tömegével utaltak ki. Erre az időszakra tehető a magyar cigány családok nagyarányú városba költözése is. Az első jelentősebb lakbéremelésre 1971-ben került sor, de az árki alakítás alapelve továbbra is maradt az, ami az ötvenes években volt. Amíg az 1970-es és 1980-as években a lakbér nem fizetése kizárólag a társadalmi periférián élők problémája volt, addig a rendszerváltást követően a „tartósan fizetni képtelenek” arányának drasztikus növekedése volt a megfigyelhető. Az 1990-es évek, egyrészt a munkanélküliség arányának növekedésével együtt járó jövedelemcsökkenés okán, másrészt az energiaárak növekedésén keresztül, először a távfűtéses lakásokban élőket érték el, mely egy sajátos mozgást indított el az olcsóbb lakásfenntarthatóság irányába, mely gyakran a főváros, városok elhagyását jelentette az olcsóbb vidéki élet reményében. A napjainkra a közüzemi hátralékok körül kialakult gondokat közép- és hosszú távon tovább mélyíti, hogy a vizsgált időszak magyar kormányainak energiapolitikája gyakran helytelen válaszokat adott azokra a globális energetikai kihívásokra, melyek az energiahatékonyság növelésének, vagy a megújuló energiaforrások nagyobb arányú felhasználásának irányában igényelnének lépéseket (Béres 2012).

A Magyarországon történt jelentős gazdaságpolitikai változások nagymértékben megnehezítették az aggregált adatbázisok használhatóságát a társadalmi mutatók idősoros összehasonlíthatósága szempontjából. Ezek a problémák nem a mérési eljárások hibái, hanem annak következményei, hogy a mérések tárgyait a politikai akarat oly mértékben torzítja, hogy a korábbi mérési eljárások nem a korábban megszokott kimeneteket eredményezik. Tehát, a kvantitatív vizsgálatok önmagukban nem adnak helyes képet egy-egy kutatási területről, az ott lezajló folyamatok megértéséhez szükséges kvalitatív vizsgálatok lefolytatása is, melyek módszertanához hozzátartozik az így felvett adatok kiértékelése, tartalomelemzése is.

Egy kutatás során a főbb változók mérése egynél több mérési módszer alkalmazását kívánja meg, ezt a stratégiát „a mérés háromszögeléseként” (*triangulation of measurement*) is szokták nevezni, amelyen keresztül „több nézőpont, elméleti megközelítés, adatforrás és módszertan” kapcsolódik össze. Ebben az értelemben a kvantitatív és a kvalitatív módszerek alkalmazása egy kutatáson belül felfogható egy probléma elemzésének eltérő módoként, melyek összekapcsolásával fokozható a következtetések érvényessége, amennyiben azok egyformán megerősítik az eredményeket (Denzin 1970). A kvalitatív és a kvantitatív kutatás a leggyakrabban abban az értelemben kapcsolódik össze, hogy a kvantitatív kérdőíves módszerrel a kutató képes egy adott csoportra vonatkozó hézagos tudását kiegészíteni, melyre kvalitatív módszertanú eszköz (*interjú, résztvevő megfigyelés*) nem képes (Bryman 2006).

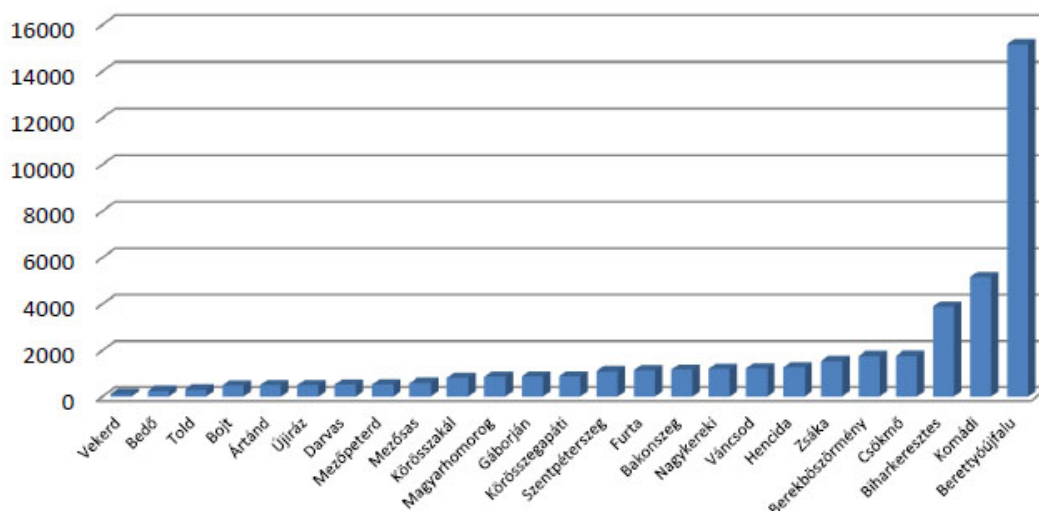

A Berettyóújfalui járásban 2012-ben lezajlott adósság-tanácsadási projekt keretében kérdőíves felvételre került sor, melyben a járás 1000 háztartását kérdeztük meg fogyasztási szokásaikról, életvitelükről, adósságaikról. A kutatás célcsoportja a jövedelmi szempontból deprivációban élők voltak, a kutatás több lépcsős és rétegzett volt, így az egész járás területére kiterjedt. A projekt során a járás 20 településén folytatott adósságkezelési tanácsadásnak köszönhetően adósságkezelési tanácsadási naplók születtek, ezek száma ebben az időszakban eléri a 300 db-ot. A projektet záró tanulmány elkészítésekor a naplók közül a 20 legjellemzőbb került kiválasztásra, melyből esetleírások készültek, és a kötet mellékletében kerültek publikálásra. Jelen tanulmányban ezen esetleírások tartalomelemzésére teszek kísérletet, illetve az ebből származó eredményeket megpróbálom összekapcsolni az akkori kérdőíves kutatásból származó eredményekkel, tovább erősítve azok érvényességét.

Az esetleírások egyenként átlagosan 1600 karakteresek, az elemzett 20 esettanulmány összesen 32 300 karaktert tesz ki. Az esetleírások szemantikai tartalomelemzéssel, megnevezés-analízissel kerültek kiértékelésre, ennek során a szövegekben található információkat kvantifikálhatóvá tettük a könnyen kiértékelhetőség kedvéért (Majoros 2004).

Kutatás helyszíne: a Berettyóújfalui járás

A járás az Észak-Alföld régióban, Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyó folyó mentén található. A járást keletről a román–magyar határ, délről Békés megye szegélyezi, míg északon a Hajdúsággal és a Sárréttel határos. A térség közigazgatásilag egy járásba tartozik, melynek központja Berettyóújfalu, amelyen kívül még két alközpontja van a térségnek: Komádi és Biharkezes. A városi lakosság aránya a járásban 56%. A járás 25 településéből csupán négy 500 fő alatti apró település, az ilyen településeken élők aránya a járásban 3%. 500–1500 fős lakosságú községekben él a járás lakosságának 30%-a, ám ilyen méretű települések teszik ki a járás 60%-át. Nagyközségből (1500–2500 fő) a járás területén három található, Zsáka, Csökmő és Berek-

1. ábra. A Berettyóújfalui járás települései lakosságlétszámuk szerint (fő)

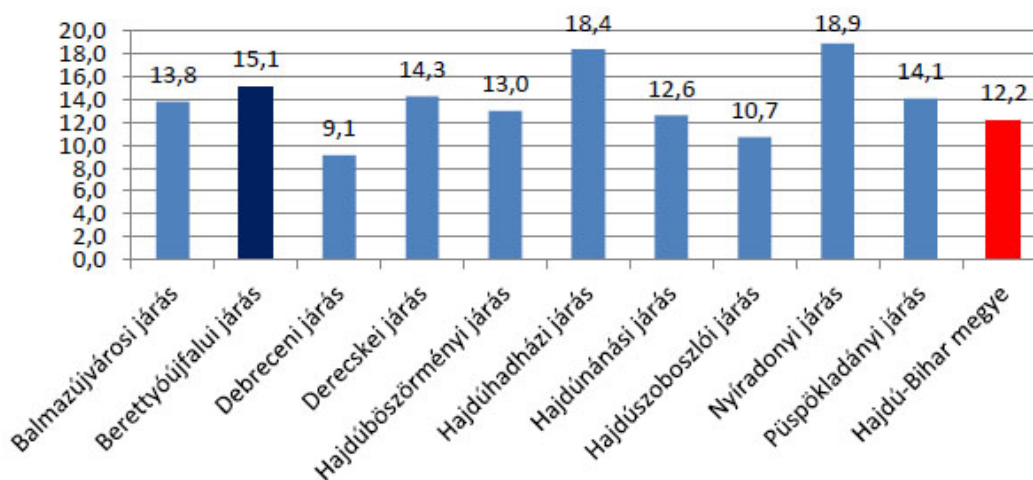
Forrás: KSH, 2011

böszörmény, ők az térség lakosságának 12%-át teszik ki. Összességében tehát elmondható, hogy a térség jellemzően rurális, falusi jelleget mutat.

A járás nemcsak megyei vagy regionális, hanem országos szinten is nagyon rossz gazdasági és társadalmi mutatókkal rendelkezik. A vállalászosi aktivitás alatta van mind az Észak-Alföld régió, mind az országos átlagnak (az országosnak fele). Elsősorban a mikro- és kisvállalászások száma jelentős, amíg a közepesvállalászások (legalább 50 főt foglalkoztatók) száma kevés. Ezt mutatja az egyéni vállalászások magas aránya, ez a járásban található vállalászások 72%-a, míg az országos átlag 56%. A mikro- és kisvállalászások többsége kényszervállalászás. Országos kitekintésben a Berettyóújfalui járás a 311/2007. (XI. 17.) Kormányrendelet besorolása szerint az ország 174 kistérsége közül a 17. legrosszabb társadalmi-gazdasági mutatókkal rendelkező kistérségben fekszik.

A járásban a munkanélküliségi ráta a régiós szint felett van 1%-kal, az országos értéknél pedig 5%-kal több, közel másfélszerese annak. A munkanélküliség az aktív korú roma lakosság körében jóval magasabb, akik foglalkoztatottak közülük, azok zömmel az alacsony jövedelmezőségű szektorokban dolgoznak. A regisztrált munkanélküliek aránya a megyei szint felett van 3%-kal, továbbá itt is elmondható, hogy a Berettyóújfalui járás a megye három legrosszabb értékkel bíró járása között szerepel. A tartósan munka nélkül maradók aránya eléri a regisztrált

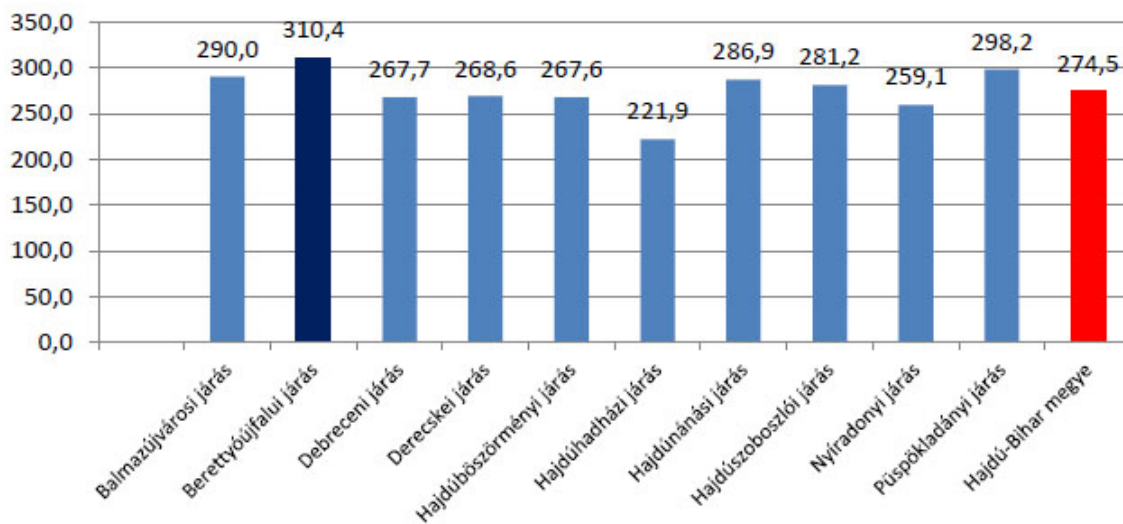
2. ábra. A regisztrált álláskereső aránya az aktív korú lakosságon belül Hajdú-Bihar megyében és járásaiban (%)
Forrás: KSH, 2011

munkanélküliek 22%-át, vagyis kialakult a munkanélkülieknek egy olyan stabil magja, amelynek a munkaerőpiacra történő visszajuttatása egyre nehezebb feladatot jelent majd.

A különböző nyugdíj- és nyugdíjszerű ellátásban is az országos átlag felett részesülnek. Magas továbbá az időskorúak járadékában, hozzátartozói nyugdíjban részesülő lakosok aránya, valamint a korbetöltött és a korhatár alatti rokkantsági nyugdíjasok száma. A legtöbb ellátás összege alacsonyabb, mint az országos átlag, tovább nehezítve az időskorúak megélhetését. Nagyon magas azok aránya is, akik korábban nem szereztek megfelelő szolgálati időt – például napszámosként dolgoztak –, ezért nem jogosultak az ellátásokra.

www.metszetek.unideb.hu

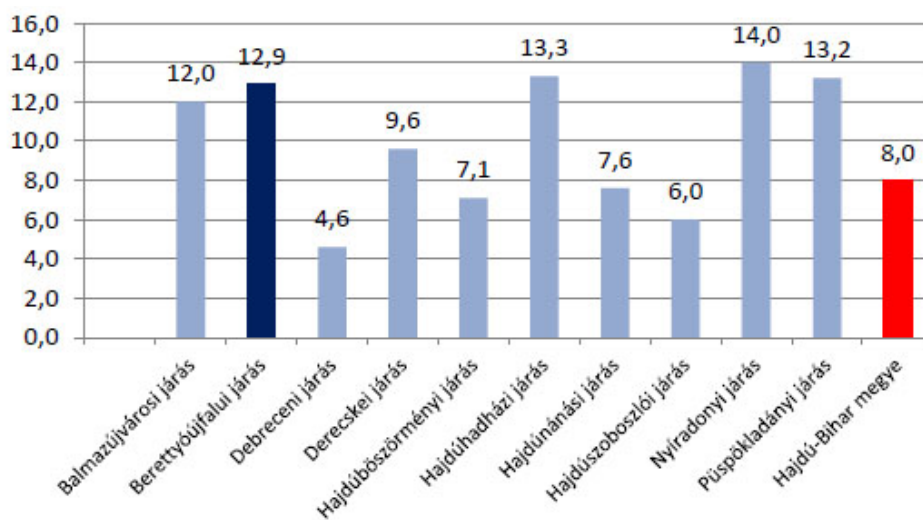

3. ábra: Ezer főre jutó nyugdíjasok száma Hajdú-Bihar megyében és járásaiban (fő)

Forrás: KSH, 2011

A gyermekszegénység mértékéről területi szinten átfogó képet ad a rendszeres kiegészítő gyermekvédelmi támogatásban részesülők száma. A támogatott családok száma közel kétszerese az országos átlagnak (KSH 2011). A lakásfenntartási támogatási adatok vizsgálata alapján látható, hogy csakúgy mint számos más juttatás és segély esetében, az országos átlagot jóval meghaladó arányban vannak a támogatásban részesülő személyek.

Az elvándorlás mértéke igen jelentős, elsősorban a fiatal, jól képzett munkaerő megy el a térségből. A járáson belüli sajátos népeségmozgást jellemzi, hogy bizonyos lakossági csoportok, akik egzisztenciális okokból lakóhelyet kénytelenek váltani, a kisebb, alacsonyabb megélhetési költségű lakókönyezet irányába mozognak. A helyben maradók többnyire perspektívát-

4. ábra. Ezer főre jutó rendszeres szociális segélyben részesülők száma

Hajdú-Bihar megyében és járásaiban (fő)

Forrás: KSH 2011

lanok, mert hiányoznak azok a példák és azok az öngerjesztő folyamatok, amire jövőképet lehet formálni.

Az esetleírások tartalomelemzésének és a kérdőíves vizsgálatból kapott eredmények összekapcsolása

Az esetleírásokban szereplő háztartásokról általánosságban elmondható, hogy mindegyik valamilyen hátraleékkal rendelkezett, hiszen az adósságkezelésük kapcsán született tanácsadási naplók alapján kerültek kiválasztásra. A kiválasztott 20 esetben szereplő háztartások átlagos létszáma 3,4 fő volt. A háztartások felnőtt tagjainak legmagasabb iskolai végzettsége túlnyomó részben (64%) általános iskola, 12%-ban szakmunkásképző, 6%-ban érettségi, 18 százaléknak pedig nem volt meg az általános iskolai végzettsége sem. Az esetleírásokban szereplő háztartások 65 százaléka jellemzően saját tulajdonú ingatlanban él, a bérelt ingatlanok aránya 15%, a bérbeadó ezekben az esetekben az helyi önkormányzat, 10%-uk haszonélvezettel bír, míg szíveségi használat okán él a lakásában 5%-uk. A kérdőíves vizsgálat során is hasonló eredményekre jutottunk, ezek szerint a háztartások többsége (93,3%) saját házában lakik (Béres 2012). Szintén a kérdőíves kutatás megállapításai voltak, hogy „a lakásépítésre vagy lakásvásárlásra felvett bankhitel miatti eladósodás már több családot érint, de a többségük (660 család: 66,7%) mentes az ilyen problémától, nincs ilyen hitelük” (Béres 2012: 105). Az esetleírások tartalomelemzése során csupán egy háztartás esetében talákoztunk ingatlanra felvett jelzáloghitellel. Ellenben pénzügyi hitelekkel, személyi kölcsönökkel a vizsgált háztartások 30%-a rendelkezett, egy esetben pedig magánhitelezőről is beszámoltak az esetleírások. Ezen hitelek összegéről általában nem nyilatkoztak az érintettek, egy-két esettől eltekintve, ezeknél a családoknál azonban a bevételeikhez képest jelentős, 800 000 Ft és 3 000 000 Ft-os összegeket említettek. A hiteleket általában valamilyen váratlan kiadás miatt voltak kénytelenek felvenni, erre példa az egyik háztartás esetében a „*nagypapa halála*”, míg egy másik esetben egy nagymama segítette ki ezzel az unokáját. A hitelek visszafizetési hajlandóságáról elmondható, hogy a hat hitellel rendelkező háztartás közül csupán egy mondta azt, hogy „*évek óta nem törlesztik*” a hitelüket. Az esetnél a háttérben egy válás áll, ahol a hitel felvételekor még nagyobb jövedelemmel számoltak, azonban a válás után gyermekeit egyedül nevelő anyja, egyéb támogatás híján, nem tudta teljesíteni a korábban tett vállalását.

Az átlagos ingatlanméret 79m², ezek jellemzően komfortnélküli fa- vagy vegyes tüzelésű ingatlanok (70%), ahol gázt csupán főzéshez használnak, azt is csak gázpalackból származót. Az esetleírásokból visszaköszönő elszomorító állapotokat tükrözi annak a fiatal 26 éves fiúnak az esete, aki egy olyan bérleményben lakik, amibe a víz sincs bekötve, azt vödörrel kell hordania magának. A lakhatási körülményekre világít rá annak az idős, egyedül élő hölgynek a megnyilvánulása is, aki a hulladékszolgáltatónál felgyülemlett több éves tartozására, azzal próbálta kiementeni magát, hogy ez a díj rá nem vonatkozhat, mert neki „*nincs is szemetete, hiszen mindent eléget*”. A kapott eredmények visszaigazolják a kérdőíves kutatás elemzésekor kapott korábbi megállapításaimat, mely szerint „a szegényebb háztartások olyan ekvivalens helyettesítőt keresnek a fűtésük megoldására, mely valamilyen mértékben csökkenti a havi jellegű rendszeres

rezi kiadásait, bizonyos mértékig függetleníti őket a közüzemi kiadások egy részétől” (Bánfalvi 2014). A háztartások bevételi forrásai jellemzően a társadalmi újraelosztási folyamatokból származnak segélyek, támogatások, pótlékok, nyugdíj vagy járadék formájában. Állandó munkahellyel csupán egy családfő rendelkezett, ennek a családnak 130 000 Ft volt az átlagos havi jövedelme, ez a jövedelem 1,6-szorosa volt az esetleírásokban érintett 20 háztartás átlagos jövedelmének (81 715 Ft/hó). Majdnem ilyen magas volt a háztartások bevétele a közmunkát végzők körében (123 260 Ft/hó), míg azokban a háztartásokban, ahol nem volt munkából származó jövedelem, ott a bevételek havonta, átlagosan 72 814 Ft-ra rúgtak. Láthatjuk tehát, hogy a munkajövedelem léte, még ha az nem is a nyílt munkaerőpiacról származik, jelentősen növeli a háztartások bevételét.

Az esetleírásokkal érintett háztartásokban 70%-ban élt kiskorú gyermek, számuk háztartásonként átlagosan 2,64 fő, összesen 37 fő volt. A kiskorú gyermekek átlagéletkora 10 év, a nagycsaládosok aránya 40% a családosok között, itt az átlagos gyermeklétszám 4 fő, azonban a nagycsaládosok, háztartásokban élők egyharmada esetében egyedülálló anya tartja el a gyermekét. A gyermeküket egyedül nevelő anyák aránya a családos háztartások között 36%. Az nagycsaládos háztartások egy főre jutó átlagjövedelme az esettanulmányok szerint 19 942 Ft, ez az összeg csupán 83%-a az esettanulmányban szereplő 20 háztartás átlagos bevételének, ez azt jelenti, hogy a mélyszegénységben élő gyermekes családok az átlag mélyszegénységben élőkötől is rosszabb körülmények között élnek. A gyermekek vállalása tehát jelentős faktora a szegénység elmélyülésének a háztartásokban.

A háztartások jövedelemszerző képességét a családtagok egészségi állapota jelentősen befolyásolja. Megkérdeztük azt is, hogy hány olyan személy van a családban, aki egy hónapnál hosszabb ideje áll orvosi kezelés alatt, vagy rendszeresen gyógyszert szed. A kérdőíves adatbázisban szereplő 468 olyan háztartás közül, amelynél okozott már gondot a közüzemi számlák fizetése (*deprivált háztartások*), 58,3%-ban voltak azok, ahol egy vagy több fő szorul rendszeres egészségügyi ellátásra. Ezen háztartások 47%-ánál okozott már gondot a gyógyszerek kiváltása, bár csupán 3,2%-uk állította azt közlük, hogy rendszeresen nem tudják kiváltani gyógyszereiket. Az esetleírások tartalomelemzéseire a tendenciára erősítenek rá, a 20 esetleírás közül négyben (20%) említik a rossz egészségi állapotukat, mint a rossz anyagi állapot okozóját, egy esetben pedig megemlítik, hogy a pénzhiány miatt „*a gyógyszerek kiváltása elmarad*”, vagy ahogy az egyik édesanya a tanácsadás során fogalmazott: „*mindig nagy gondban vannak, ha az egyik gyerek megfázik, hogy miből váltják ki a gyógyszert*” (Béres 2012: 111).

A kérdőíves kutatásra épülő tanulmánykötet egyik fontos megállapítása volt, hogy a járásban öregségi nyugdíjjal rendelkezőknek viszonylag stabil megélhetésük van, a hátralékosság szempontjából nem ők a legveszélyeztetettebb társadalmi csoport (Béres 2012). Az esetleírások elemzésekor megvizsgáltuk tehát, hogy a 20 leírásban milyen arányban találhatók meg a nyugdíjasok. Azt találtuk, hogy a nyugdíjas háztartások aránya 15% volt, az esetleírások alapján ezekben a nyugdíjas háztartásokban élők egyedülállók voltak, az átlagos egy főre jutó jövedelem pedig 40 892 Ft volt. A nyugdíjas háztartások hátralékai jellemzően a hulladék és vízszolgáltatásból eredő közüzemi tartozások voltak, az átlagos hátralék összege háztartásonként 65 000 Ft volt, ami a háztartások átlagos jövedelmének közel 1,6-szorosa. Az egyik nyugdíjas

hölgy az esetleírásban arról panaszkodik, hogy gyakran „az étkezés és a közüzemi díjak fizetése közül kell választania”.

A vizsgált kistérségben élő hátrányos helyzetű háztartásokat elsősorban a közműdíjak fizetésének gondja nyomasztja, így a villany, a gáz, víz és más számlák kiegyenlítése. A kérdőíves kutatásból kiderült, hogy a háztartások 48%-ának nem okozott még gondot a közműszámlák kiegyenlítése, a háztartások 42%-ának volt már problémája a villanyszámla időben való kifizetésével, 17,5% számára a víz- és csatornaszámla, 16,9% esetében a gázszámla rendezése járt nehézségekkel. Mivel a kistérségben a háztartásoknak kötelező igénybe venniük a hulladékszállítást, így 21,8%-nak ennek a megfizetése is gondot jelentett (Béres 2012). A járásban a legtöbb háztartás (22%) az áramszámlával van hátralékban, ezt követően a hulladékiszállításért való fizetés szenved késedelmet a háztartások 13,8%-ában. Víz- és csatornaszámlát a háztartások 9,4%-a fizette késedelmesen, a gázszámlával pedig a háztartások 5,8%-a volt hátralékban (Béres 2012).

1. táblázat

Milyen megterhelést jelent az a településeken élő háztartások számára az energiaköltségek fedezése? (fő/%)

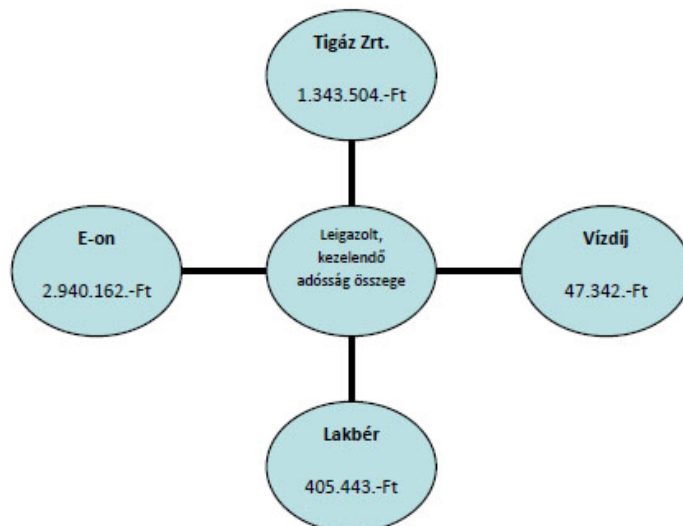
	Nem jelent jelentős terhet		Elviselhető, eddig tudták fizetni		Csak nagy nehézségek árán tudják a számlákat kifizetni		Olykor 2-3 hónapos késésben is vannak		Jelentős tartozásuk van		
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Berekbőszörmény	7	8	31	35	42	47	6	7	3	3	89
Berettyóújfalu	33	12	131	47	98	35	13	5	4	1	279
Bojt	1	4	8	29	10	36	9	32	-	-	28
Furta	1	2	15	27	27	48	9	16	4	7	56
Kismarja	3	5	23	36	31	48	5	8	2	3	64
Komádi	11	6	91	48	63	34	16	9	7	4	188
Körösszakál	3	7	17	38	16	36	7	16	2	4	45
Mezőpeterd	3	10	13	43	11	37	3	10	-	-	30
Nagykeréki	1	2	5	9	12	21	11	19	28	49	57
Told	-	-	7	44	9	56	-	-	-	-	16
Váncsod	6	11	9	16	17	30	7	13	17	30	56
Zsáka	8	10	42	53	22	28	8	10	-	-	80
	77	8	392	40	358	36	94	10	67	7	988

Forrás: Saját szerkesztés, Kérdőíves kutatás, 2012

Az esetleírások vizsgálata a kérdőívekkel megegyező eredményre jutott, a vizsgált 20 háztartás esetében az átlagos havi kiadások 80 042 Ft-ot tettek ki, ebből a rezszi átlagosan 27 060 Ft volt. A legnagyobb hátralék a hatósági díjak tekintetében keletkezett, ez egy háztartást érintett, összege 338 000 Ft volt, és az alábbi tételekből állt össze: férj halálának okán keletkezett örökösödési illeték (66 000 Ft), szintén a férj halálát követően a közös betéti társaság megszüntetéséből származó eljárási díjak (187 000 Ft), valamint egy korábban jogosulatlanul felvett energia-

támogatási díj visszafizetése (85 000 Ft). Ebben az esetben is láthatjuk, hogy a „pengeélen” táncoló családok esetében egy kereső sajnálatos halála nemcsak a jövedelmének kiesésével jár, hanem plusz költségeket is generál a háztartásnak, melyek együttesen okai a hátralékosságuknak. A közüzemi hátralékok közül az első helyen, a kérdőíves kutatás eredményét visszaigazolván, a villamosáram-hátralékok szerepelnek, a vizsgált családoknál az átlagos villamosáram-hátralék 106 836 Ft-ra rúgott, az ilyen típusú hátralékok a háztartások 70%-ára voltak jellemzőek (14 háztartás). A szolgáltató a legtöbb esetben a részletfizetési kedvezmény feltételül az „előre fizetős” szolgáltatásra való átállást követelte meg, egy család esetében a szolgáltatás kikötésére is sor került. Az áramszámlában való eladósodás elméletileg is várható következmény, hiszen feloldja azt a paradoxont, amely a deprivált helyzetben lévő háztartások ekvivalens helyettesítően keresztül megoldott energiafogyasztása és a közüzemi díjakkal kapcsolatban tapasztalt hátralékossága között feszült. Hiszen a villamos áramban mint háztartási energiahordozóban jelenleg nincs ekvivalens helyettesítésre lehetőség (Bánfalvi 2014).

5. ábra. A közüzemi díjtarozások adatai Komádiban 2010-ben (Ft)
Forrás: Bihar Fejlődéséért Egyesület, TAMOP 5.3.5 projektkiadvány 2011: 11

A második leggyakoribb hátralék (6 háztartás: 30%) vízszolgáltatás után keletkezett, itt a hátralék összege átlagosan 52 452 Ft volt. Közel azonos a gázszolgáltatás után tartozók száma (5 háztartás), azonban az itt keletkezett hátralékok összege jóval magasabb, 100 697 Ft. A gázszolgáltatónak tartozó családok, szinte valamennyien, ki voltak zárva a szolgáltatásból.

A kérdőíves kutatás által feltárt díjhátralékok közül a hulladékiszállítási díjhátralékoknak gyakori az előfordulása, ezt az adósságkezelési naplók tartalomelemzése is igazolta, az esetleírások 25%-ában találkozhatunk a hátralékok ezen formájával.

A közműszámlák kifizetése céljából kérdőíves kutatás vizsgálta, hogy hány háztartás kap lakáscélú támogatást, ezeknek a háztartásoknak az aránya 23,8%. További 15,2% pedig úgy nyilatkozott, hogy még ugyan nem vett igénybe ilyen támogatást, de nagy szüksége lenne rá (Béres 2012). Az esetleírásoknál, mivel azok kifejezetten a közüzemi hátralékkal rendelkezők körében készült, a lakhatási támogatással rendelkezők aránya nagyobb volt, mint a járási

mintában, a 20 háztartás közül 14 rendelkezett ilyen támogatással. A kapott lakhatási támogatások általában egyből valamelyik közüzemi szolgáltató számára lettek átutalva (*jellemzően az áramszolgáltatónak*), a közüzemi díjak rendezése, illetve annak könnyítése végett. Az eseteírásokban szereplő háztartásoknál az átlagos lakásfenntartási támogatás összege 6 367 Ft volt.

Az eseteírásokban a hátralekosok arra a kérdésre, hogy miként látják a helyzetük romlásának okát, leggyakrabban a következő válaszokat adták: *„Az alacsony jövedelem, az alapvető kiadások fedezése mellett törlesztésre már nem futja.”* Az egyik eseteírásban egy munkanélküli házaspár vette magához az unokájukat, mivel *„a gyermek szülei alkalmatlanok voltak arra, hogy ellássák”*, így olyan kiadásokkal is szembe kell nézniük, amik korábban nem őket terhelték. A válás során magukra maradt családok az apa jövedelmének hiányát említik okként: *„Semmilyen formában nem segít a családnak”*, de a helyzet komolyságára utal az alábbi megállapítás is: *„egy gyermekét egyedül nevelő anya sok nehézségbe ütközik, gyermek-megbetegedés, iskoláztatás, tüzelő megvásárlása.”*

Többen is megemlézték, hogy jövedelmük nem engedi meg számukra, hogy energiatakarékos eszközeik legyenek, miközben sok eseteírásban találkozunk pazarló energia-felhasználással is. Nem ritka az olyan beszámoló, hogy *„a villany egész nap megy”, „egész nap égetik a villanyt, mert több helyiségben nem húzzák fel nappal sem a redőnyt”, „a tévé egész nap megy”*.

Természetesen az alacsony jövedelem okaként a legtöbben a munkahely elvesztését, vagy az egészségi állapot megromlását említették: *„A férjem elveszítette az állását”, „a munkanélküliség és a betegség”, „nagyobbik fiunknak egészségi problémái vannak, így a gyógyszerek és kezelések is nehezítik a helyzetünket”*. A depriváció mértékét mutatja az az adósság-tanácsadói feljegyzés, mely szerint az idős asszony *„nem váltja ki gyógyszereit, mivel nem marad rá pénze”*. A háztartásokban egymás mellett élők kapcsolata gyakran „egymást nem segítő” jellegű, melynek eredménye a források rossz beosztása, ami sok esetben szintén hátralekokhoz vezet.

Összefoglalás

A Berettyóújfalui járásban a lakosság több mint fele számára a közműszámlák fizetése okozza a legtöbb gondot a vizsgált kistérségben. 54%-uknak van kisebb vagy nagyobb összegű hátraléka. A háztartások 13%-a volt kizárva a közüzemi szolgáltatásból, 4%-uk a vizsgálat idején is ki volt kapcsolva valamilyen szolgáltatásból. A háztartások 3%-a van olyan adósságcsapdában, hogy egyáltalán nem tudják fizetni a törlesztőrészeket (Béres 2012). Az adósságtanácsadási naplóból készült 20 esettanulmány megerősítette a kérdőíves kutatás megállapításait abban, hogy a hátralekok jellemzően a villamosáram-szolgáltatás területén keletkeznek a járásban.

A hátralekok gyakori előfordulása arra utal, hogy az eladósodás az itt élő lakosság harmadát, akár felét is veszélyezteti. A lakosság többségének elfogytak a tartalékai, a munkahely elvesztése, egy váratlan kiadás, egy tartósabb betegség súlyos helyzetbe hozhatja azokat is, akik még talpon tudtak maradni. A hátrányos helyzetű lakosság megvédése az adósságcsapda veszélyétől a háztartások jövedelemhez, munkához juttatásával oldható meg a leggyorsabban (Béres 2012). Ezt erősítették meg a számunkra az esettanulmányokban található információk is, melyek arról tanúskodtak, hogy a szegénységben élők között a közmunkában részesülők, illetve azok a ház-

tartások, ahol legalább az egyik fő rendszeresen dolgozott, akár háromszor annyi jövedelemmel rendelkeznek, mint az inaktív háztartásai.

A hátralékosság kialakulásának fő oka a munkanélküliség, egészségügyi problémák, jelentős faktornak számít a gyermek száma, a válások, hirtelen halálesetek, mely gyakran plusz költségeket is tesz a hátramaradókra. Mindezeket túl a helyzet kialakulásának oka az alacsony iskolai végzettség és a szakképzettség hiánya, valamint a szűkösség ellenére a pazarló viselkedés és magatartás az energia-felhasználások terén.

Irodalom

- Babbie, Earl (2008): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest
- Bánfalvi Győző (2014): Az adósság paradoxon, és az ekvivalens helyettesítésre épülő fogyasztói preferencia sorrend és hierarchia. In: Metszetek, 1: 301–315
- Béres Csaba (2012): Kistérségi kilábalás. Bihar Fejlődéséért Egyesület, Berettyóújfalu
- Bihar-Sárrétért Vidékfejlesztési Egyesület (2013): „Együtt az élhetőbb Bihar-Sárrétért” – helyi vidékfejlesztési stratégia <http://www.bsve.hu/index.php/dokumentumtar?download=33:jovahagyasra-varo-hvs> (Utolsó letöltés: 2015. 03. 07.)
- Blaha Béla (2009): Közüzemi szolgáltatás, közszolgáltatás, egyetemes szolgáltatás. Országos Fogyasztóvédelmi Egyesület, Budapest
- KSH (2014): Csökkent a szegénység 2013-ban Magyarországon. <http://www.szon.hu/ksh-csokkent-a-szegenyseg-2013-ban-magyarorszagon/2707442> (Utolsó letöltés: 2015. 03. 07.)
- Letenyei László (2004): Településkutatás I–II. TeTT könyvek, Budapest
- Majoros Pál (2004): A kutatómódszertan alapjai. Perfekt Kiadó, Budapest
- MTATK Gyermekszegénység-kutató Csoport (2012): Kistérségi tükör. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor-Berettyoujfalu_gyek-template.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 03. 07.)

Megszervezett bizonytalanság avagy a szervezett bűnözés mint a szocialista kori nyilvánosság tabuja

BEZSENYI TAMÁS

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Történettudományi Doktori Iskola

Bevezetés

A Kádár-korszak elején, az 1960-as években a kapitalista társadalmak válságjelenségeként értékelték a szervezett bűnözést, viszont a '80-as években már a modernizáció nem kívánt melléktermékeként, pontosabban a turizmus és a második gazdaság nem várt következményeiként tekintettek rá.

A Presztizs-ügyként elhíresült első szervezett bűnözésre utaló bűncselekmény-sorozatban a románok mondott elkövetők nem románokkal együttműködve fosztották ki a második gazdaságból meggazdagodó személyeket, akik korábban orgazdaként vagy tippadóként segítették a bűnözők szerveződését. Kifosztásuk lényegében a szocialista bűnözők proletárforradalma volt – ahogy azt egyikük tanúvallomásában meg is jegyezte –, amit az ügy vezetőnyomozója megjelentetett a belügyi nyilvánosság számára készült Belügyi Szemlében. Óriási vihart kavart már magának az alvilágnak a feltételezhető léte is, nem beszélve az éppen ekkor életbe lépő kisvállalkozási törvényről, a szerződéses üzletek igénybevevőiről mint áldozatokról, akiknek korábbi vagyongyarapodását már nem vizsgálhatták a nyomozók. A vizsgálat kényszerített lezárta követően a belügyi vezetés az ügyeket a bírósági szakaszban szét kívánta darabolni, hogy ne tűnjön úgy, mintha egybefüggő érdekekről lenne szó. A Szabó László vezette *Kékfényben* így is megjelentek részletek az ügyvel kapcsolatban. A propagandatevékenységet szolgáló hivatásos állományban lévő rendőrújságírók a Magyar Rádióban – egy zavaros fejű tinédzser fenyegető leveleinek hatására megijedő, vásározó cigánycsalád naiv félelmeit kihasználva – gúnyolták ki a szervezett bűnözés lehetőségének abszurditását. Az alkalmazott kommunikációs csatornákon, a megszólaltatni kívánt valóságokon keresztül kibontakozik előttünk, hogy a szocialista médiában miként működött a nyilvánosság szerepe, milyen lehetőségeket és funkciókat látott el az állam védelmében, miközben annak szocialista létét kérdőjelezte meg.

Modernizálódó bűnözés Magyarországon

Magyarországon lényegében a szocialista időszakban modernizálódott a bűnözés. 1966 és 1975 között az ismertté vált bűncselekmények száma átlagosan 118 358 volt, majd 1990-re 340 ezer fölé növekedett. A hatvanas évek második felében az ismertté vált bűnelkövetők száma négy-

szer annyi volt (valamivel több mint 80 ezer), mint az ismeretlen elkövetők száma (Gönczöl 1992). A rendszerváltás idejére az arány megfordult: az ismeretlen elkövetők száma majdnem 200 ezerre nőtt. A bűncselekmények elkövetőit a rendőrök a nyomozás megkezdésekor nagy arányban ismeretlenként kezelték. Nem tudták a károsultak sem, hogy pontosan ki lehetett az elkövető. A rendőrség fő feladata a városiasodás révén megugrott számú névtelen tettesek azonosítása lett – a modern bűnüldözés lényegében az identifikációra épül. 1980-ban az össz-bűncselekmények számának kevéssel több mint a fele (55,8%), 1985-re már 61%-a volt vagyon elleni bűncselekmény, míg ez az arány 78%-ra kúszott fel a rendszerváltás idejére. A vagyon elleni gyarapodó bűncselekmények struktúrája is határozottan megváltozott a szocialista időszakban. Míg az 1970-es évekig a vagyon elleni bűncselekmények több mint egyharmada társadalmi tulajdont érintett, addig ez az arány az 1980-as évekre 25% alá csökkent a személyi tulajdon rovására (Gönczöl 1992). A második gazdaság megizmosodása, *a szerződéses üzletek bérlése és a kisvállalkozásokról szóló törvény olyan formális lehetőségek voltak, amelyek egy már informálisan működő gazdasági folyamatok legalizálására jöttek létre*. Ezek a folyamatok sokkal inkább indokolják a vagyon elleni bűnözés struktúrájának megváltozását. Tágabb kontextusban nézve magát az iparosított gazdaságot és az urbanizációt is lehetne okként befogni egy bűnözést magyarázó narratív hámba, azonban Gönczöl Katalin (1987) megállapítása szerint ez a törvényszerűség a bűnözés 1965 óta tapasztalt dinamikája alapján nem bizonyítható. Az alábbi 1980-as években történt eseménysor adalékul szolgál egyrészt a szocialista kori nyilvánosság megértéséhez, a modernizálódó bűnözés okainak feltárására, illetve a ma is ismert szervezett bűnözés jobb rálátására. *„A sajtó, meg a rádió meg a televízió a hangszóróját már rojtosra dumálja.... csak az információ nem jut el a dolgozók széles-szűk rétegéhez... az információ, én ismerem, a lépcsőn nem megy fel. Az információ az olyan, sőt ha kicsit rosszabb napja van, le se jön.”* (Hofi 1976) A fenti mondatokat Hofi Géza mondta a *Még mindig aktuális* című előadásában, ahol újságárusként figurázta ki a korabeli média helyzetét. Az információ lustaságáról szóló Hofi-féle gondolat magában rejtja a kérdést: vajon a szocialista időszak magyar médiája miként tájékoztatott arról, ami hivatalosan nem is létezett? Továbbá, hogyan viszonyult ez a média azokhoz az esetekhez, amikor ellentmondó tényekre derült fény? Jelen esetben egy, a fentiekhez hasonló tabut vizsgálók a médiamegjelenések alapján. Nevezetesen: hogyan történt, amikor az 1980-as évek elején a szervezett bűnözéssel kapcsolatos információk *„kénytelenek voltak lejönni”*? Miként mutatták be a korabeli médiatermékek a szervezett bűnözést, melynek az igazságszolgáltatás felső vezetői még az elnevezését is kerülték? Milyen fórumokat és hogyan használtak e tabu értelmezéséhez?

Ezen kérdések jelentőségét az adja, hogy a rendszerváltás előtt nem létezett a kapitalista társadalmakra jellemző hivatalos PR, intézményi kommunikáció és arculatépítési stratégia. A korszakban létező belügyminisztériumi utasításokat és egyéb dokumentumokat történelmietlen lenne e fenti értelmezési keretbe szuszakolni, így inkább az a kérdés, hogy a belügyi vezetés vajon miként tudott megoldani egy a saját, belső nyilvánosságában felmerült botrányt. Szabó Eszter (1992) a rendszerváltás után vizsgálta a magyar társadalomnak a Belügyminisztériumról alkotott képét, itt több szempontból is visszautalt a szocialista időszakra, amikor a diszkurzív térben még nagyobb hatalmat birtokolt a nyilvánosságra hozható információk monopolisztikus kezelése révén. A szocialista időszakban a formális bűnügyi információáramlási

csatornák olykor teljesen zártak (például a balassagyarmati terrorcselekmény idejére kiadott hírzárlat) voltak, így olyan bizalmi vákum (Szabó 1992) alakulhatott ki, amelynek feloldására az államhatalom belügyi nyilvánossága és a hivatalos nyilvánosság alternatív megoldásokat alkalmaztak, ami a különböző nyilvánosságok közötti párbeszédhez, implicit módon megnyilvánuló vitákhoz vezetett.

A bűnözés és a létező szocializmus közös „társbérlete”

A bűnözés önmagában ellentmondott a szocializmus létének. Engels első elberfeldi beszédében leszögezte, hogy a világban társadalmi háború dúl, ahol mindenki ellensége a másik embernek. A bűnelkövetés mindennapi gyakorlatkezeléséhez a kapitalista társadalmak kialakították a maguk igazságszolgáltatási rendszerét. A jövőt jelentő szocialista rendszer viszont a társadalmi életnek nem csupán az individuális vonatkozásait, hanem magát a társadalmi életet fogja, minden problematikus szempontjával együtt kezelni. Engels számára az adott nagy önbizalmat, hogy azt tapasztalta: a személy elleni bűnelkövetések csökkenésével a tulajdon elleni bűncselekmények száma gyarapodott. Ez a *violence au vol* alaptételét (Spiereburg 2001) magában foglaló gondolat Engelst arra vezette, hogy kijelentse: bele fogja vágni a szocializmus a fejszéjét a bűnözés gyökerébe. Amikor mindenki megkapja, amire szüksége van, akkor a vagyon elleni bűncselekményeket elkövetők önszántukból fognak felhagyni tevékenységükkel. Ez az új világ mindenki természetes és lelki szükségleteit kielégíti, így a társadalom rétegzettsége és a meglévő különbségek eltűnnek (Marx – Engels 1973: 243). Ilyen értelemben még jobb is, ha a civilizatorikus fejlődés eredményeképpen a vagyon elleni bűncselekmények száma nő, mert így a bűnözés nagyobb hányada fog azonnal megszűnni a valóra vált szocializmus idején.

Nem kívánok amellet érvelni, hogy a bűnözés megszűnését miként vizionálhatták a rendészeti szakemberek, mivel megítélésem szerint ezt – a teoretikus megközelítések diszkurzív valóságán kívül – más típusú valóságban azonnali empirikus ellenérvként lehetett volna felhozni. A szervezett bűnözés egy sokkal fontosabb tabunak tekinthető, mintsem elsőre látszik. A sajtótörténet tiltott témaként nevezi meg a magyarországi szegénységet vagy droghasználatot, mint tipikus tabut, ám alig hangsúlyozzák a szervezett bűnözés jelenségét, ami kvázi tabuként működött. A szegénységre általában retrospektív módon, az egykori polgári korszak kényszereinek természetes velejárójaként tekintettek, mintsem olyan fogalomra, amely legitimitását abból szerzi, hogy tagadják a létezését. A droghasználat az egyik legjobb példa arra, hogy a probléma létezését nem tagadta a Kádár-kori sajtó, csak kevésbé hozta szóba. A szervezett bűnözést viszont nem lehetett sikeresen visszautalni a magyar régmúltba, mert nem volt olyan normasértő toposz vagy csoport, amihez egyértelműen kapcsolni lehetett volna. Viszont tabu jellege ellenére sem igaz, hogy ne beszéltek volna róla a korban. Jelentőségét a kapitalista társadalmakban létező formájának hazai hiánya alapján nyerte el. A reprezentatív célokat szolgáló Budapest folyóiratban az 1980-as évek derekán kiemelték, hogy nincs szervezett bűnözés. Legitim jelenlétét tehát azzal szerezte meg, hogy tagadták létezését (Szále 1986: 11). Vajon miért vált fontosá, hogy annak a hiányát deklarálják, ami máskülönben tabu mivolta miatt nem is volt kívánatos a közbeszédben.

A szervezett bűnözéssel kapcsolatban Katona Géza már az 1960-as évek végén jelzi, hogy nem az USA sajátosságáról van szó, hanem egy csoport „*ősrégi, ösztönszerű taktikájából következők, hogy a társadalom többé-kevésbé fejlett szerveivel igyekeznek szembeállítani a saját szervezeteiket*” (Katona 1969: 8). Ebből a szempontból a szervezett bűnözés éppen azt a veszélyt rejt magában, hogy az államon belül létre tud jönni egy autonóm módon működő mini-állam, amely – a formális szervezetekkel szemben – parazita módon előnyökre tesz szert. Így ideológiai és gazdasági szükségszerű elvárás, hogy a szocialista fejlődés megakadályozza az „*alkalmi cinkosságon túlmenő, szélesebb földrajzi vagy gazdasági területre kiterjedő bűnözőcsoportosulások*” (Katona 1969: 8) létrejöttét.

Katona Géza egykori rendőrtiszt szerint az amerikai bűnszervezetekben nem fedezhető fel az imperialista üzletemberek világszemlélete, sokkal inkább a gazdasági elit rekrutálódott a szervezett alvilág képviselőiből. Ez a megfordítás azt implikálja, mintha a bűnszervezetek a meglévő szervezeti formák kihasználását olyan végső szintig fokozták volna, hogy már maguk a kizsigerelt szervezetek is parazitaként viselkednek. Az elgondolás így éppen azt teszi kérdésessé, hogy a szervezett bűnözés a gazdaság mely szegmensét tudja ellenőrzése alá hajtani? A választ Katona érvelése a disztópiák világába vezeti át. Szerinte a gazdaság és a bűnszervezetek összefonódása révén, az USA állami vezetése mellett jön létre a bűn kormánya és – az állampolgárok közössége mellett – a bűn társadalma. E kettősség érdekazonosság révén tud hosszú időn át fennmaradni, így válik érthetővé Katona érvelése, hogy a bűnszervezetek gazságait miért nem tudják az amerikai hatóságok kinyomozni. Így válik a szervezett bűnözés a szocialista korszak rendészeti diskurzusa szerint láthatatlan birodalommá.

Szervezett bűnözés mint társadalmi reprezentáció

Serge Moscovici (2002: 210–223) társadalmi reprezentációkról szóló elmélete szerint az emberi megismerés sajátosságai (eltérően érzékeljük a világot, fogalmainkkal tudjuk befolyásolni megértésünket, ingerválaszaink hasonlóak a többségéhez) alapján vannak olyan ideák, attribúciók, amelyekben a legtöbb, azonos kultúrkörben élő személyek osztoznak. A neurózis például olyan fogalom, melyben az ideában osztozó személyek nincsenek tisztában a freudi megközelítés pontos aspektusaival. A szervezett bűnözés szintén olyan társadalmi reprezentáció, ami meghatározott formát ad (konvencionál) a bűnelkövetés csoportos, munkamegosztásra alapuló formájának. E konvenció később preskriptív válik, mivel ez határozza meg az észlelés mikéntjét. A szervezett bűnözés mint társadalmi reprezentáció aktualizációját olyan ideológiai konnotációkkal akadályozták meg, mely szerint ez csupán a kapitalista társadalom válságjelensége, így a szocialista Magyarországon természetesen nem jöhet létre. Az alábbiakban azt a válságjelenséget fogom végigkövetni, amikor egy tabu – a szervezett bűnözés léte – diszkurzív szinten nyer igazolást. A bűnszervezetek kérdése a szocialista nyilvánosság különböző szintjein eltérő jelentőséget nyer. A történeti irodalom elsősorban az államilag támogatott első nyilvánosságot és az illegális eszközökkel, technikákkal fenntartott szamizdatot, úgynevezett második nyilvánosságot szokták megkülönböztetni (Havasréti 2006: 85–89). Az alternatív és a hivatalos nyilvánosság elegendőként szokták értékelni a harmadik, kvázi köztes

nyilvánosságot, ahol egy bizonyos szintig nyíltan lehet kommunikálni. Így például az olyan fél-nyilvános kulturális összejöveteleken, kiállításmegnyitókön, melyeket az adott politikai-társadalmi közeg feltételei lehetővé tesznek (Bajomi – Lázár 2001: 28). Ezen nyilvánossági tipológia viszont teljesen figyelmen kívül hagyja a részben zárt szaknyilvánosság feladatkörét és jelentőségét az első nyilvánossághoz viszonyítva. Noha a szervezett bűnözés éppen arra példa, hogy ki tud alakulni válság a rendészeti nyilvánosságon mint szakértői diskurzuson belül is, ami el volt szeparálva az első nyilvánosságtól.

A szervezett bűnözés mint a képzeletet felszító érdekesség, társadalmi reprezentáció és egyben szakterminus is. Utóbbi jellegzetességét kiemelve a fogalom olyan nyelvi/szaknyelvi környezetben fordul elő, ahol szemantikai síkon elvárás a monoszémia, vagyis a verbális jelek egyértelműsége. Morfológiai vonalon pedig a szimplifikáció, tehát a grammatikai rendszer egyszerűsége, illetve stilisztikai alapon a semlegesség, más szóval a funkcionális egységek expreszív konnotációinak hiánya (Vargáné 2009: 289). A szervezett bűnözés azonban egyértelműen kifejező, jellegzetes másodlagos jelentésekkel terhelt fogalom, amely egyértelmű jelentésének meghatározására – a monoszémia érdekében –, a fentebbiekben Katona Géza egyértelmű kísérletet tett. Ezt azonban kétségessé tették az 1980-as évek első felében, mikor a fogalmat egy gyanúsított vallomása kapcsán, címként, a végén kérdőjellel alkalmazták.

De Certeau élőhely taktikája elméletét érdemes bevonni azért, hogy a szervezett bűnözést, mint az 1980-as évek válságjelenségét, érthetővé lehessen tenni. Az élőhely taktikája szerint már maga a nyelv mint kifejezési forma is rákényszerít a taktikázásra, hiszen saját szavaink összefűzését, önálló mondatainkat egy tőlünk független szókinccs és szintaxis alapján konstruáljuk meg. A társadalmi képződmények nyelvi kifejezésformákká alakulnak, amelyek önálló léttel rendelkeznek. Így a szövegeket fogyasztók maguk is jelentéstermelővé válnak, amennyiben a kontextustól függően új mellékjelentéseket, addig eltitkoltnak hitt adalékokat vélnek felfedezni a diskurzusban.

Az élőhely taktikája alapján az 1980-as években a rendőrtisztek harci cseleket alkalmaztak, amikor a szervezett bűnözés fogalmával próbálták leírni az általuk elfogott személyek tevékenységét. De Certeau szerint harci csel a kínálkozó alkalmak kihasználása, a gyorsan elillanó lehetőségek megragadása. Ebből a szempontból elkülöníti a stratégiát és a taktikát. Előbbi feltétele, hogy az adott személy vagy szervezet rendelkezzen saját pozícióval, amit védeni tud. De Certeau értelmezésében az idő felett győz a tér. A rendőrség átfogó struktúrája, az igazságszolgáltatás rendszere ilyen sajátos helyként azonosítható, amely különböző időszakokat is képes túlélni. A taktika viszont az olyan személyeket vagy csoportokat jellemzi, akik csak időlegesen tudnak harci cseleket alkalmazni, vagyis nincs semmilyen hátterük. A rendőrségen belül, egy-egy nagyobb jelentőségű bűnügy kapcsán, időlegesen létrehozott nyomozócsoportra lehet így tekinteni, akiknek megbízása pusztán a tettesek felderítéséig tart. A támogató háttér hiányában nem tudnak védekezni bizonyos pressziók és cselek ellen, így az idő győz a megszerezni kívánt tér felett, vagyis a taktikával élő személyek vagy csoportok csak időleges autoritással és hatalommal bírnak.

A taktika sajátos ökonómiája miatt De Certeau (2010: 12–23) felfogását követve a kedvező alkalomra, illetve felhalmozott tudásra és emlékezetre van szükség ahhoz, hogy a taktika sikeres lehessen. Ugyanakkor gyengeségükben rejlik az erő, mivel minél kisebb a cselekvőereje,

annál fontosabb és jelentősebb számára az emlékezet. Ez a fajta tudás folyton a cselekvő vagy cselekvők bitrokában van, azonban csak úgynevezett kedvező alkalmak idején tudják felhasználni. Ennek a kevesebb időnek a tudatában kell megvalósítani a cselet, aminek láthatósága érdekében elvárás a nagyobb hatás. Így válhat krízissé egy jó időpontban kiválasztott taktika, aminek hatásfokát, álláspontom szerint az határozza meg, hogy mekkora arányban kapcsolódik hozzá szociális reprezentáció. Itt válik fontossá a Serge Moscovici korábban említett, általa definiált társadalmi reprezentáció, amely egyfelől olyan fogalmi tér, amelyek az adott kulturális közegben élő személyek számára konvencionálisak és preskriptívek, másfelől lakmuspapírként működnek az úgynevezett valóság megértésében.

Az első nyilvánosságot fogyasztó személyek döntő többsége nem rendelkezik pontos információkkal a szervezett bűnözés pontos létéről és kiterjedtségéről, ahogy ma sem. A belügyi nyilvánosságon belül dolgozó személyek többsége sem foglalkozhatott ezzel behatóbban, hiszen a bűnszervezet mint törvényi tényállás sem létezett a korszakban. Tehát a krízist előidéző taktikából és a válsághelyzetre adott ellenszegülő válaszból lehet megismerni azt, amire egyébként e két forma vonatkozik. Habár a következményektől az okok felé tartó elemzés nem idegen a történetírástól és más társadalomtudományi megközelítéstől sem, ennél az ügynél érdemes megállni egy pillanatra, mivel az országos sajtó számára szó sem volt botrányról, csupán a belügyi nyilvánosság értékelte válságként a helyzetet. Az információellátottság különbségein túl a két nyilvánosságot a társadalmi reprezentációkhoz való viszonyulás is megkülönbözteti. A nyomozócsoport vezetője használta a szervezett bűnözés fogalmát mint létező társadalmi jelenséget leíró fogalmat. Noha tisztában volt vele, hogy a monoszémiára, szimplifikációra és semlegességre törekvő rendészeti nyilvánosságban, ha a fogalomhoz kapcsolódó expresszív konnotációkat kidomborítja (illegális életmód, ellenőrizetlen hatalom és javadalmazás, gazdasági társaságok fedőtevékenysége), akkor a konkrét bizonyíthatatlanság (leállították az ügy nyomozását) miatt sokkal inkább tud hatni a fogalomhoz kapcsolódó narratíva az első nyilvánosságban. A napilapokban, mint a Népszabadság (Sz. K. 1982: 9) vagy az Esti Hírlap (Kulcsár 1982: 2; Kulcsár 1982: 12), viszont a társadalmi reprezentációként is értelmezhető tabu, a szervezett bűnözés léte nem jelent meg egyértelműen, csupán az ügryhöz kapcsolódóan olyan attribútumok (munkaautókat használtak, üzletszerűen csempészték, főállásban bűnöztek), amelyek ennek feltételezhető létét igazolták volna. Az első nyilvánosságban működni képes botrány robbant ki a belügyi, szakértői nyilvánosságon belül, amely viszont nem kívánta társadalmi reprezentációként elfogadni a szervezett bűnözés létét.

Társadalmi képzelet és tabu

A következőkben azt kívánom bemutatni, ahogy a belügyi szervek nyilvánossága úgy kívánta beállítani a tabusértést, mint ami nem felel meg a valóságnak. Mivel a szervezett bűnözést mint társadalmi reprezentációt úgy képzelték, mint a kapitalista társadalom válságjelenségét, amelynek elismerése a szocialista Magyarországon implicit módon magával hozná a rendszer inhereus értékeinek és eredményeinek tagadását. Ugyanakkor az első nyilvánosságban is előfordultak az ideológiai oldódásra utaló jelek, a kevésbé frekvenciált, kisebb példányszámban megjelenő

lapokban a droghelyzettel, prostitúcióval kapcsolatban megjelenhettek írások, így túrt állapotba kerülhettek a tabuk bizonyos konfigurációi (Kókay – Buzinkay – Murányi 1994: 224). A krízis-kommunikáció irodalma azonban nyújt olyan tipológiákat, megközelítésmódokat, amelyek alapján összetettebb válaszok adhatók a szociális kor nyilvánosságáról (Coombs 2009: 237–252).

A De Certeau-i élőhely taktikáját ezért érdemes összehasonlítani Sturges szervezeti kommunikációval kapcsolatos megállapításaival, amelyek szerint a válságot követően a megtámadottnak tekintett szervezet reakciója ideáltipikusan három pillérből épül fel. Egyrészt az információkra vonatkozó utasításokból, másrészt az információ szabályozásából, harmadrészt pedig a reputációs menedzsmentből (Sturges 1994: 297–316). Elsőre a Koordinációs Bizottság szervezett bűnözés esetleges megjelenésére vonatkozó ötlete fog példaként szolgálni, amelynek keretében darabokra kívánták szedni az azonos csoporthoz tartozó elkövetők miatt összetartozó ügyeket, így manipulálva a megismerhető valóság elemi szintjét, magát a nyomozást és a vádemelést. Az információ szabályozását jól illusztrálja maga a vita, amit a Belügyi Szemle hasábjain folytattak az érintettek, ahol az intaktnak vélt valóság megismerése éppen az eltérő percpionális szintek összeecsúsítása miatt vált lehetetlenné. A reputációs menedzsmentre viszont egy teljesen újszerű ötletet alkalmazott a belügyi nyilvánosság. A Magyar Rendőr című rendészeti hetilap egyik újságírója tisztában lehetett vele, hogy a nyomozócsoport vezetője által bedobott szervezett bűnözés mint fogalom sokkal nagyobb veszélyeket rejthetett magában az első nyilvánosságon belül, habár ott csak a tabu attribútumai voltak láthatóak. Így egy rádiójátékban lényegében megnevezni és hitelteleníteni kívánta azon személyek körét, akik a szervezett bűnözés létében egyáltalán hihetnek.

Ebben az írásban én elsősorban a köztörvényes bűnözők médiareprezentációjára fókuszálok, így nem foglalkozom az államhatalom részéről hangsúlyosnak tekintett kollektivizálással, államosítással összefüggésben álló kriminalizált cselekményekkel. Az államhatalmi szervek ideológiai percpionációjának köszönhetően a társadalmi tulajdon különböző formái, az állami vagy szövetkezeti vagyon ellen természetesen a hagyományosnak tekinthető, a magyar jogrendszer által korábban ismert bűncselekményeket is el lehetett követni, mint a csalás, a rablás, a sikkasztás, illetve a hanyag és a hűtlen kezelés. Ám három új bűncselekmény a szovjet jogrendszerből került át a magyarba, mint a károkozás, a szabotázs és a diverzió. Az első kettő a gazdasági rend megsértése hanyag vagy szándékos okból, míg az utóbbi a gazdasági helyzet szándékos megakasztását takarta. Mindegyik közös jellemzője, hogy „ellenforradalmi célból” követik el őket (Papp 2010: 3).

Az alábbi szövegben viszont csak anyagi érdekből elkövetett vagyon elleni bűncselekmények szervezettségét fogom vizsgálni a média szempontjából. Bócz Endre és Lakatos János (2008: 53) megfogalmazása szerint a szervezett bűnözés a szocialista időszak jogalkotói és jogalkalmazói között két időszakban merült fel mint probléma. Először az 1940-es évek végén az olyan személyeknek köszönhetően, mint Hekus Dönci. Peterdi Pál (1984: 2) oknyomozói újság-cikkében megjegyezte, hogy a rendőrgyilkosság miatt a budapesti alvilág tippekkel segített a nyomozóknak Hekus Dönci elfogásában. Ugyanebben az időszakban a vetköztetők és a háborúból megmaradt teherautókkal, fegyverekkel fosztogató csoportok miatt alakították meg az R-csoportot (Razzia-csoport). A rendőrség e különleges egysége nem csupán az erőszakos, va-

gyon elleni bűncselekményeket elkövető hálózatokat próbálta feltárni és elfogni, hanem a kiterjedt feketezés révén jól szervezett tippadó és orgazda hálózatokat is (Fóti 1980).

Az 1980-as évek elején jelent meg legközelebb a szervezett bűnözés mint lehetséges társadalmi probléma. Ám ebben az időszakban közel sem volt az 1940-es évek végéhez hasonlóan egyértelmű a szervezett bűnözés létezése a média és az igazságszolgáltatás kommunikációja alapján. A bűnözés létét a magyarországi média és rendőrség elfogadta, sőt ebben az időszokban indultak el a magyar krimik is a televízióban.¹ Az 1960-as években az NDK társadalomkutatói a *Rudiment-Theorie*-vel magyarították a bűnözés létét a szocialista társadalomban. Buchholz, Hartmann és Lekschas (1966: 96–100) ideologikus megközelítése szerint a korábbi, kapitalista társadalmi rendszer egyre fogyó hagyatéka csupán a bűnözés, illetve a nem elég fejlett emberek viselkedésmódjára jellemző.

Az elmélet első fele, mint a későbbiekből kiderül, azért volt problémás a magyar viszonyokra vetítve, mert az 1970-es évek végén létrejövő hazai szervezett bűnözés hálózatának tagjai már a szocialista kor gyermekei voltak. A viselkedésbeli problémák mint kriminogén tényezők, viszont jobbra a nemi erőszaknál, életellenes cselekményeknél merülhettek fel reálisan.

A médiában sokkal gyakrabban dolgoztak fel olyan eseteket fikciós formában a játék- és tévéfilmek, amelyeknél az elkövetés valamilyen viselkedésbeli zavarra utal. Az ilyen ügyeknél is megfigyelhető volt a K. Horváth Zsolt által információelvonásként megnevezett jelenség, mely szerint „a korlátozott kommunikáció, a szimulált nyilvánosság ugyanis pont azt érte el, hogy a magyar társadalom túlinterepreteálta ezeket az eseményeket” (K. Horváth 2010: 97). Szöllősi György csepeli munkás esete talán az egyik legjellegzetesebb, aki különböző nyugati diplomatának adta ki magát, így ismerkedett meg idegen nőkkel, mígnem egyiküket a leleplezés elkerülése, másikukat a bosszú miatt ölte meg (Bodor 1965: 168). Az ügy kényességét éppen az adta, hogy egy átlag csepeli munkás az imperialista hatalmak kiszolgálójának, külföldi diplomatának adta ki magát, ráadásul sikerrel. K. Horváth megfogalmazása szerint az ügy „felkorbácsolta a társadalmi képzeletet” (K. Horváth 2011: 93), ezért készülhetett belőle regény, tévéfilm, majd musical is *Jó estét nyár, jó estét szerelem!* címmel. Hasonlóan a máig megoldatlan Labancz Anna ápolónő esetéhez, amelyet a Belügyminisztérium együttműködésével adaptáltak a *Kántor* című tévésorozat egyik részébe, olyan formában, hogy a rendőrkutya eredményes szaglásának köszönhetően végül meglegyen a gyilkos. Ez az eset az előzőhöz képest (Bodor 1965: 168–184) viszont nem képezte a magyar kriminalisztikai tananyag részét, mivel nem zárult sikeresen a nyomozás. Mégis – K. Horváth értelmezésében – mindkét esetben fontos, hogy az „információ-megvonás, -csepegtetés tehát nem belenyugvással jár, hanem a társadalmi képzelet felszításával” (K. Horváth 2010: 97–98). Az eseteket feldolgozó művészeti termékek, éppen ficcionalizálásuk okán, átértelmezték a történeteket, és így a mai napig sem csökkentették a túlinterepreteálás és az összefüggések keresésének vágyát.²

¹ 1981-ben a Pogány Madonnával indultak útjukra az Ötvös Csöpi filmek, 1983-tól pedig a Linda című sorozatot kezdte vetíteni a Magyar Televízió. (www.filmintezet.hu)

² Erre példa az alábbi regény: Asperján György (2006): *Labancz Anna-gyilkosság*. Budapest, Aspy Stúdió. Szöllősi estében pedig: *Imagine Budapest* nevű tematikus városnéző túrákat szervező csoport alvilági sétája. <http://www.origo.hu/kultura/20110919-hires-budapesti-bunesetek-spanga-pal-szollosi-gyorgy-pesti-jassz-ledererne.html>. (Utolsó letöltés: 2015.04.21.)

Államilag támogatott tabu

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy egy olyan kényes témát, mint a szervezett bűnözés, a hatalom nem is engedett fikciós formában a nézők elé tárni, és rájuk bízni saját képzeletüket. Ehelyett az információközlés mellett – a meglévő társadalmi szinten létező elképzelések és vágyak „felszítása” helyett – a képzelet „felitatására” törekedtek, dokumentarista eszközökkel.

A BM ORFK Bűnügyi Csoportfőnöksége 1982. január 11-től saját hatáskörébe vonta a korábban a Budapesti és Pest megyei Rendőr-főkapitányságok által vezetett lakásbetörési ügy nyomozását. Ugyanezen év november 1-jén be is fejeződött az ún. Presztízs-ügy nyomozati szakasza; a bűnügy 85 vádlottját pedig a következő években ítélték el jogerősen. 170 bűncselekményt bizonyított rájuk az ügyészség, ebből 147 rendbeli betöréses rablást, illetve ezzel összefüggésben terhükre róttak okirathamisítást, jogtalan külföldre utazást, gépkocsilopást, lószerral való visszaélést és orgazdaságot is (Tonhauser 1983: 48).

Pintér Sándor, az ügy egyik nyomozója, a *Belügyi Szemle* számára *Egy bűnszövetség felszámolása* címmel nemcsak a nyomozás menetét írta meg, hanem lehetővé tette az ügy kronologikus követését, hogy az olvasók – elsősorban a szakmabeliek – képet kapjanak arról, miként keletkeztek többmilliósvagyonok az állami kontroll kijátszásával a szocialista Magyarországon (Pintér 1983: 96–103).

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) adminisztratív ügyekért felelős titkára, a Közigazgatási és Adminisztratív Osztály (KAO) vezetője, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész, a belügyminiszter, illetve a legfelsőbb bíróság elnöke egy nem nyilvános keretek között működő, valamint pozícióiknál fogva kiterjedt informális hatalommal rendelkező tanácsot működtettek 1957-től, egészen a rendszerváltásig. Praktikus megoldássá vált, hogy a különböző állami szervek vezetői, mint az igazságügyi és bűnüldöző hatóságok, valamint az állampárt képviselői között ezen a fórumon keresztül jöjjenek létre az együttműködések.

A Koordinációs Bizottság havi rendszerességgel ülésezett az aktuális bűnügyi és igazságszolgáltatást érintő kérdések kapcsán. Az 1983. február 7-én tartott ülés második napirendi pontja szerint Szilbereky Jenő, a Legfelsőbb Bíróság akkori elnöke tartott tájékoztató jelentést „a sokvádoltas, kiemelkedő jelentőségű büntető ügyekben az időszerűség megvalósításának akadályaival kapcsolatos tapasztalatokról”.³ A tájékoztató jelentés a Presztízs-ügy miatt született meg, Tonhauser visszaemlékezései szerint a belügyi vezetés csak a nyomozás lezártáig támogatta a szervezett bűnözésre vonatkozó elképzeléseiket, és az emiatt létrehozott nyomozócsoportot is feloszlatták az ügy végeztével (Tonhauser 1983: 48–52). A tájékoztató jelentés ennek szellemében még a bűnszövetség kifejezést is kerülte, noha az a korszak jogi szabályozása szerint, a bűncselekmények szervezett elkövetését jelenti.⁴ Ehelyett a jogilag legneutrálisabb „sokvádoltas” fogalmat használta a Legfelsőbb Bíróság akkori elnöke, hogy kifejtse a jogi szempontból kissé bikkfanyelvű, az időszerűség megvalósításáról szóló teóriáját.

³ Koordinációs Bizottság 1983. február 7-i üléséről készült emlékeztető. http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf. (Utolsó letöltés: 2015.04.20.)

⁴ „Bűnszövetség akkor létesül, ha két vagy több személy bűncselekményeket szervezeten követ el, vagy ebben megállapodik.” 1978. IV. törvény, IX. fejezet: Értelmező rendelkezések. 137. § 6.

A bizottság elfogadta a jelentést, valamint négy pontba szedte a jövőbeni terveket, amelyek szerint a sokvádoltas ügyeket már a nyomozati szakaszban elkülönített ügyekre kell bontani, hogy így kerülhessenek bíróság elé. Értelmezése szerint ez a záloga, hogy az eljárás ne ütközzön más nehézségekbe.

A napirend végén felsorolják, pontosan mivel is lehet ezt elérni. Elsőként a hosszadalmas nyomozati eljárásokat, tehát a bizonyítási szakaszt kell lerövidíteni. Második fontos szempont, hogy a terjedelmes vádiratok egyszerűsítve legyenek, hiszen a hatóságok részéről „*úgyis minden egyes ügyben tapasztalható a túlbizonyításra való hajlam*”.⁵ Feltehetően a szöveg írója nem volt tisztában azzal, hogy amit kritikának szán, az sokkal inkább implicit dicséretnek tűnik az olvasó számára. Továbbá a védőügyvédek hajlamosak elhúzni az ügyeket, ez ellen fel kell lépni. A „*több ezer oldalas vádiratok, illetve több száz oldalas ítéletek*”⁶ is feleslegesek.

Az igazságszolgáltatás részéről a szervezett bűnözéssel kapcsolatos társadalmi képzetek felszítását megakadályozó fő taktika egy preventív elképzelés, miszerint az állampolgár lehetőleg ne is értesüljön ilyen típusú ügyek létezéséről.

A tájékoztató jelentéshez kapcsolódó egyik utolsó megjegyzés szerint javítani kell a munkakapcsolatot a bűnüldöző szervek alacsonyabb beosztású vezetői és az igazságszolgáltatás más ágaiban dolgozók, bírák és ügyészek között. A megjegyzés oka nagy valószínűséggel Tonhauser László volt, a Presztízs-ügyért felelős vezető, aki a nyomozás során az eset értelmezése kapcsán, többször is összetűzésbe került a belügyi vezetőkkel. Elkötelezetten állította, hogy létezik magyar alvilág, amit a vezetők viszont nem kívántak elismerni (Tonhauser 1999: 125). Az állampolgári hatósággal is komoly ellentétek alakultak ki, amikor egy-egy gyanúsított eljárás alá vonását államérdekre hivatkozva akadályozták meg. Az említett konfliktusok vezettek odáig, hogy a magyar szervezett bűnözés egy prominens alakja megszólaljon a nyilvánosság előtt.

A fenti rendőri vezetői utasítások, Tonhauser visszaemlékezése szerint, inkább politikai megfontolásból születhettek, ám hivatalosan ezek a nyomozások elhúzódásának megakadályozása érdekében adott technikai utasítások voltak. Tonhauser megfogalmazása szerint: „*Tekintettel arra, hogy az ügyvédek mindent megtettek annak érdekében, hogy akadályozzanak bennünket – engem nyolcszor jelentettek fel a katonai ügyészségen – szerettem volna viszonzni a kellemetlenséget. Az egyik gyanúsított, akit becsapott az ügyvédje, megszólalt*” (Tonhauser 1999: 111). Írásbeli nyilatkozatát a magyar szervezett bűnözés kialakulásáról a fenti bosszúságok miatt *Szervezett bűnözés?* címmel jelentette meg a *Belügyi Szemlében*.

A magyar alvilág egyik prominensének médiamegjelenését, Tonhauser fenti értelmezése szerint, az igazságszolgáltatásban dolgozó személyek elégtelen, illetve a felderítést hátráltató magatartása okozta.

Foucault *A diskurzus rendje* című művében kijelenti, hogy a diskurzus valamely kijelentésének szintjén az igaz és a hamis nem önkényes vagy erőszakos. Viszont más szinten, ha feltesszük a kérdést, vajon igazságvágyunk miként változott, akkor „*valamiféle kizáró... rendszer körvonalait látjuk*” (Foucault 1991: 871). Tehát amennyiben történetileg nézzük az igazság kérdését,

⁵ Koordinációs Bizottság 1983. február 7-i üléséről készült emlékeztető. http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf. (Utolsó letöltés: 2015.04.20.)

⁶ Koordinációs Bizottság 1983. február 7-i üléséről készült emlékeztető. http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf. (Utolsó letöltés: 2015.04.20.)

lehetséges kizáró eljárás. Foucault szerint ennek legközvetlenebb jele a tilalom, a kimondás tiltása. Feltevésem szerint a szocialista időszak médiájában az információcsepegtetés által gerjesztett, túlinterpertáló mechanizmus miatt a kimondás ténye helyett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kimondás hogyanja. Lassan a kontextus sugallja a tabut: amíg a tabu önmagában kizáródik és láthatatlan marad, addig attribútumai megjelenhetnek a médiában. Vagyis: a tabu meg(s)értése a befogadói oldal percepcióját igényli.

Az 1980-as évek elején Tonhauser a *Kékfény* című tévés bűnügyi magazin egyik állandó szakértője volt. A Presztízs-ügy egy-egy érdekesebb szeletét meg is lehetett mutatni a szélesebb nézőközönség számára, mint a betörés bérelt autókkal, vagy a tízmilliót érő fogásokat. A kultúrpolitika részéről a magyar alvilág létére utaló történetek, azok explicit elismerése nélkül, a nézőközönség széles köre számára fogyaszthatónak ítéltettek. A szervezett bűnözés kialakulásának története viszont a nézők ilyen széles rétegét elérő médiafelületen nem kerülhetett bemutatásra.

Betörők proletárforradalma a belügyi nyilvánosságban

A *Belügyi Szemle* hiába volt egy szűkebb, de szakmaibb médiaszintér, a cím (*Szervezett bűnözés?*) végén szereplő kérdőjelre még itt is szükség volt. A cikk első néhány bekezdésében Tonhauser összefoglalja a Presztízs-ügy jelentőségét. Minden gyanúsítottól megkérdezték, hogy mi a véleménye a szervezett bűnözésről, létezhet-e ilyen Magyarországon. J. R. gyanúsított véleményét magnóra rögzítették, a szerző szerint az elkövető „*válaszainak az összegzése jól szemlélteti a bűnözői álláspontot*” (Tonhauser 1983: 49). Ez a kitétel a későbbiekben komoly támadási felületet szolgáltatott, főként a cikkekre reagáló védőügyvédek részéről. Történeti szempontból viszont megítélhetetlen, vajon mennyit változtatott a szövegen Tonhauser László. Feltehető, hogy keveset, máskülönben a szervezett bűnözés tényét inkább tagadni igyekvő rendőri vezetők rá tudtak volna mutatni a ferdítések, hazugságok konkrét helyeire.

J. R. szerint Magyarországon már létezik szervezett bűnözés, de még nem érte el minden szempontból azt a szintet, amit az emberek maffiatevékenységnek gondolnak. Az átlagemberek tudásának és szempontjainak beemelése arra utal, hogy a szervezett bűnözésről való gondolkodás még a bűnelkövető részéről is a nyugat-európai, amerikai filmek és könyvek által sugallt képen alapul. Különbösen miért lenne fontos szempont a magyar szervezett bűnözés megítélésakor, hogy mit tartanak annak az átlagemberek, hacsak nem azért, mert saját összehasonlítási alapjuk is hétköznapi filmes és irodalmi tudásukon alapszik.

A betörésekkel kapcsolatban részletes információkkal szolgált a gyanúsított. „*A betöréseknél például... kijelölik az elkövetőket és biztosítják az alibijüket arra az időre, amíg a bűncselekményt végrehajtják*” (Tonhauser 1983: 49). A szervezett bűnözés vagy elleni bűncselekményekre fókuszáló vezetői hiányoznak a mondatból. A rejtett alanyként háttérben maradó vezetőkről a későbbiekben se tudjuk meg, hogy túl azon, hogy kijelölik az elkövetőket és segítik az alibi biztosítását, milyen pozícióval rendelkeznek a hálózatban. A gyanúsított elmondása alapján annyi bizonyos, hogy jól kiépített orgazdahálózat vásárolta fel az értéktárgyakat, valamint gyorsan reagáló csapat felelt a bizonyítékok eltüntetéséért.

A hetvenes évek végére „a menő nepperek, kiskereskedők és mások, akik részt vettek ebben, olyan komoly anyagi háttérre tettek szert, ami már ingerlő volt. Közben felnőtt egy korosztály, akiknek nem jutott ebből... ha ezeknek ennyi van, és nem tiszta úton jutottak hozzá... csak úgy lehet megszerezni, ha kiraboljuk őket” (Tonhauser 1983: 49).

J. R. lényegében összefoglalta a Kádár-kori informális, illegális világ osztálykonfliktusát, amelyet – képletesen szólva – bűnöző proletárok forradalmi rablássorozata változtatott meg. A forradalmi változás internacionalista vonulata is jelen volt, minthogy a nyugati országokban élő disszidensek együttműködtek ezekkel a szervezett bűnözői csoportokkal. Az elrabolt ékszerek és műkincsek felvásárlópiacai elsősorban a nyugati országok voltak, ahol a disszidenseken keresztül tudtak jelen lenni.

A két hónappal későbbi számban dr. Balla Péter bíró *A tippadás jogi megítéléséről* (1983: 55–57) című szövegében már azt boncolgatta, hogy az elmúlt években saját bírói tapasztalata alapján észlelte a bűncselekmények szervezettségét, tényleges bizonyításának nehézségeit. Ezzel összefüggésben pedig a jogilag láthatatlan elkövetők megjelenését, mint a tippadók, akik állítása szerint bűnsegédként és felbujtóként egyaránt részt vállalnak a bűncselekmény előkészítésében is.

A következő év tavaszán Presztízs-ügyben érintett védőügyvédek indítottak támadást Tonhauser László ellen. A szervezett bűnözés helyett ők szervezett hangulatkeltést véltek felfedezni az elkövető véleményének nyilvánosságra hozása mögött (Horváth – Bánáti – Jacsó 1984: 50–52).

Véleményük szerint a rendőrtiszt ügyes újságírói fogással a gyanúsított nézőpontjaként tünteti fel a sajátját. „Egy hencegő bűnöző hihetetlenül választékos, jól megfogalmazott vallomását idézve teszi személytelenné mondanivalóját” (Horváth – Bánáti – Jacsó 1984: 50). A hencegő jelzővel burkoltan utalnak a vallomást tevő hazug mivoltára. A vallomásának kifinomultságára vonatkozó megjegyzés pedig implicit módon jelzi, hogy nem az ő szavairól van szó. Fentebb már említettem, hogy Tonhauser úgy vezeti be a J. R.-től származó idézetet, mint válaszáinak összegzését. Cikkük további mondataival nyomatékosítják, hogy itt feltehetően nem csupán kompilációról van szó, hanem tételes hazugságokról. Szóbeli helyzetet idéző módon meglepetésként értékelik, hogy egy rendőrtiszt hisz a gyanúsítottnak. A rendőri bizalom ilyen formája a szerzők szemében a bűnelkövetők oldalához közelíti Tonhausert, aki nem kételkedik a gyanúsított elmondásában, hanem még – igaz saját munkatapasztalatai alapján – ki is egészíti, meg is erősíti azokat. A rendőrtiszten számon kéri az ügyvédekkel szembeni negatív általánosításait, amiket véleményük szerint a gyanúsított szájába ad. Továbbá a cikk íróinak felületességére utal, hogy végig vizsgálóként hivatkoznak Tonhauserre, noha ő egész pályafutása során operatív tisztként dolgozott.⁷

⁷ A szovjet, Visinszkij-féle minta alapján az operatív tisztek felderítő munkát végeznek, illetve a bűncselekményeket meghatározható gyanúsítottakhoz kötik, ezután kerül át a vizsgálókhoz, akiknek a feladata annak bizonyítása, hogy a gyanúsított követte-e el a cselekményt.

A magyar maffia bejelentkezik a Kossuth Rádióban

A szervezett bűnözés körül kialakult vita időközben átlépett a folyóiratból a szélesebb értelemben vett közmédiába. Foucault diskurzus elmélete alapján már szó volt róla, hogy a szervezett bűnözés, akár egy tabu attribútuma (óriási zsákmány, üzleti tárgyalások szórakozóhelyeken, különböző autók használata), megjelenhetett a Magyar Televízió *Kétfény* című műsorában. Ám a *Belügyi Szemlében* megjelent cikket követően a tabu egyre nyilvánvalóbbá vált, egyre szélesebb kör kezdett reagálni rá. Az addigi működő mechanizmus ellenére, miszerint a tabu tételesen tagadott, a tabu kontextus révén való sejtetése értelmetlenné vált. A tabu kimondásra került, egyfajta határfogalommmá vált. A szervezett bűnözést tagadni szándékozó rendőri vezetők más módszerhez nyúltak. A tabu fogalmát úgy kezdték el használni, hogy teljesen más kontextusba helyezték, amivel lényegében újradefiniálták a szervezett bűnözést mint határfogalmat. Az addig a tabut támogató, sejtető szövegkörnyezet helyett megpróbálták kiépíteni a médiában egy, a tabu lényegét kifigurázó kontextust. *Ezt láttuk a tévében is, avagy egy magyar maffia* címmel Martinkó Károly rendőrtiszt, a *Magyar Rendőr* című propaganda kiadvány újságírója, a Magyar Rádióban készítette el ún. bűnügyi nyomozati anyagát. Az alábbi dokumentumjáték felvételére körülbelül két hónappal a Tonhauser-cikk megjelenése után került sor, majd 1983 decemberében mutatták be, és a rendszerváltás évéig több alkalommal megismételték.⁸

A dokumentumjátékban a bűnügyi eset szereplőinek megszólalásai alá sejtelmes zenét keverttek. *Az Angyal* című tévésorozatot a szocialista időszakban szerzői jogi problémák miatt nem az eredeti, Leslie Charteris által szerzett zenével mutatták be hazánkban, hanem a Martinkó Károly műsorában is hallható magyar átíratú melódiával, így a dokumentumjátékban megszólalók által elmondott történet allúziókat teremthetett a hallgatókban a komoly bűnözőkkel küzdő, *Angyal* néven működő titkos ügynök ténykedésével.

A műsort fejezetekre osztották, az első címe *A tényállás* volt. Eszerint bejelentés érkezett a főkapitányságra, hogy egy békéscsabai családot meg fognak ölni, amennyiben nem fizet egymillió forintot. Az eset elbeszélésében résztvevő rendőrtiszt szerint köztudott volt, hogy a megfenyegetettek jó anyagi helyzetben éltek, mivel több nyugati gépkocsival rendelkező, vásároló munkát folytató családról van szó.

A megfenyegetett családfő című alrészben az idős férfi meséli, hogy levelet kaptak karácsony előtt, „annyit írt, hogy ő Mickes Joe, a maffia főnöke... és amennyiben nem kap pénzt, egy cigány meg fog dögleni közülünk. Megijedtünk” (Martinkó 1983). A lánya az unokájával együtt odaköltözött, a másik unokát pedig minden alkalommal felnőttek kísérték az iskolába. Attól tartottak, hogy valósággá válik, amiket a filmekben láttak, és elrabolnak valakit a családból.

Tartottak tőle, hogy egy bandáról van szó, mert „ezek a maffiák többen vannak... öten... hatan.” Az egyik lány szerint mindenki legalább tíz kilót fogyott. „Olyan volt, mintha mindig lett volna itt valaki” (Martinkó 1983). A lány szerint a szomszédok semmit se vettek volna észre, bármi történt volna, mert a házuk egészen az udvar hátuljában van. „Hiába álltunk kinn az ut-

⁸ Felvétel: 1983. 10. 19. Szerkesztő: Borenich Péter. Rendező: Kelemen László. Első adás: B 1983. 12. 12. Időpont: 18. 38; ismétlés(ek): 1983. 12. 29/K/17.30; 1984. 11. 12/B/17.59; 1986. 05. 15/K/17.00; 1989. 04. 27/P/21.05.

cán, senki még villanyt se gyűjtött” (Martinkó 1983). A család egyik gyermekének, a fiatal lánynak a fenti mondata – az állampolgárok közönyössége mellett – felveti azt a kérdést is, hogy egy ilyen, a család számára veszélyes helyzetben, a szomszédok burkolt romaellenessége miatt, nem foglalkoztak a családdal, vagy ők is félték.

A *zsaroló levelek* című alrészben megtudjuk, hogy az elkövető többes számban írt, sőt a levelek végén az egyik lány szerint három vagy négy aláírás is volt. Mindegyik különböző. „*Egy szép, egy csúnya, és egy macskakaparás. Hát ebből is lehetett következtenni*” (Martinkó 1983).

A *színes betűk titka* részben a családfő elmeséli, hogy az első két levél újságból kivágott betűkből lett összeállítva. Az öreg férfi elmondása szerint az eset megoldása után sem nyugodott meg, mert véleménye szerint ezt az elkövető egyedül, otthon nem tudta megcsinálni. Ehhez szerinte komoly baráti társaságra és nyugalomra volt szüksége. A családfő tudatlanságát kívánták a szerkesztők ezzel alátámasztani, hogy hosszan idézték az idős embert, aki komoly szellemi munkaként állította be a betűk kivágását és egymás mellé ragasztását.

A *gyanúsított édesanyja* szerint a gyereke nagyon jó fiú, de romantikus lelkületű és nagyon sokat olvas. Főként krimiket nézett a moziban is. Anyja szerint az lehetett a baj, hogy nem keresett magának barátokat, mert ha velük megbeszélte volna a fenyegetőzést célul kitűző ötletét, akkor ők biztosan lebeszéltek volna. A fiúnál hétszáz forint volt akkor is, amikor letartóztatták, tehát az anya elmondása szerint sem anyagi érdekből csinálta, hiszen arra nem is volt szüksége, inkább csak a hecc kedvéért írta meg a fenyegető leveleket.

Az *olvasás hátrányai* részben az apa mindent a maffiakönyvek többszöri elolvasására vezet vissza. Feleségével együtt idézték fel az inkriminált könyvet: *Nem egyformán fizet a maffia*. A könyv valódi címe pontosan: *A maffia nem egyformán fizet*. Nicholas Gage tényfeltáró könyve az amerikai olasz maffiáról szól, a szerző szociális elköteleződése, baloldali beállítottsága⁹ okán is rendkívül lesújtó képet fest a korszak kapitalista világáról. Olyan tételmondatok szerepelnek könyvében, mint például: „*A maffiózó Amerikában a férfiúi felsőbbrendűség legfőbb képviselője*” (Gage 1974: 141).

„*Hát ennyire látszik, hogy mennyire zöld, éretlen, amikor a táviratot feladta, tudnia kellett, hát ezzel dolgozik, hogy a feladó szerepel rajta.*” Édesanyja szerint a gyermeke csak viccnek szánta, az apa ezzel vitába száll, mert fiuk a második levélben megjelölte a helyet és az időpontot, ahol átveszi a pénzt. Habár mindketten féltették gyermeküket, a műsorban vannak ehhez hasonló részek, ahol a fiuk tudatlanságában megegyező szülők burkoltan vitába szállnak a gyerek tettének céljával kapcsolatban.

A *maffia magyar szindikátusának előzetes letartóztatásban lévő főnöke* 1966-ban született, közepes eredménnyel elvégezte a nyolc általánost, majd egy szakközépiskolában kétszer megbukott az első osztályban. Ekkor került a postára táviratkézbesítőnek. „*Elkezdtem olvasni maffiás könyveket, és a végén már annyira beleéltem magam, hogy kíváncsi lettem... hogy Magyarországon valaki elhiszi, hogy létezik maffia. Én azt hittem, hülyeségnek veszik.*” Az első levélben bemutatkozott, mint a maffia magyar szindikátusának feje, és pénzt követelt. A második levél-

⁹ A munkások kizsákmányolásáról, a gyermekmunka embertelenségéről szóló cikkek számítanak követendő példaképnek az ő szervezett bűnözésről szóló cikkeinek. Gage, Nicholas (1974): *A maffia nem egyformán fizet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest: 10.

ben megnevezte a helyet és az időt. Azért választotta a Sajtos családot, mert korábban vitt már nekik százforintos utalványt. „Ekkor láttam egy fából épült deszkakerítést, egy sárból épült házat, meg egy szekrénylábat, meg egy rossz Zsigulit. Ebből gondoltam, hogy ők rendes cigányok lehetnek, mert összegyűjtik a pénzt. Őket választottam, mert csak őket ismertem.” Állítása szerint nem tudta, hogy gazdagok-e vagy szegények, de ahol laknak, az alapján inkább szegények. Az utolsó mondata az idézett formában értelmetlennek hat, hiszen – mint levélkézbesítő több – családot ismer. Ha viszont kiegészítjük a mondatát azzal, hogy: „Őket választottam, mert [cigányok közül] csak őket ismertem”, akkor ebben a formában értelmet nyer. A fiúnak a megrémített család anyagi helyzetére vonatkozó állításait kétségessé teszi, hogy az adás elején megtudtuk: a család több nyugati kocsival rendelkezik, és a városban jó anyagi helyzetben élőknek tartják őket.

A *kedélyek megnyugszanak... vagy mégsem* címmel zárul a műsor. A családfe egyfelől örült, hogy a fiú börtönben van, másfelől az egész család vele együtt nyugtalan. Úgy gondolták, nem lehetnek biztosak benne, hogy voltak-e társai a fiúnak. Lányuk szerint a Derrick című tévésorozatban is ilyen típusú ügyeket lehetett látni, ahol az elkövető társa bosszút állt a kiszemelt áldozatokon. Az adás végén az apuka felkiált, hogy leginkább a kis Sandokant, másfél éves unokáját félti. A műsor a családtagok tudatlanságának minél teljesebb megmutatásával igyekszik egyrészt a magyar szervezett bűnözés képét viccként felmutatni, ugyanakkor a roma áldozatok felhasználásával azt is érzékeltetni, hogy ilyen lehetetlen, nonszensz helyzetet csak ezek a tudatlan, műveletlen emberek hihetnek el. Akik pedig ezt gerjesztik, hasonlóan buták lehetnek.

A szervezett bűnözés mint kommunikációs válság az 1980-as évek Magyarországon

Martinkó Károly műsora – túl azon, hogy tagadni kívánja a szervezett bűnözés létét – a magyar romákat durva diszkurzív eszközökkel jeleníti meg úgy, mint akik ebben egyedülként hinni képesek. Tonhauser László évekig dolgozott úgymond cigány vonalon (feltételezetten romák által elkövetett bűncselekményekkel foglalkozott).¹⁰ Saját visszaemlékezése szerint is sokan tartották őt a romákkal túl jó viszonyt ápoló rendőrnek, aki adott esetben támogatja is őket (Tonhauser 1999: 76–83). Martinkó kritikája egyben cinikus formában ragált arra is, hogy miért hihet Tonhauser a szervezett bűnözés létében.

Martinkó Károly, Tonhauserhez hasonlóan, ironikus módon az „alvilág egy prominensét” szólaltatta meg. A lakásbetöréseken alapuló Presztízs-ügyet egy külön nyomozócsoport vizsgálta, ahol Tonhauser kiválasztott egy olyan gyanúsítottat, akinek vallomását a magyar alvilág létrejöttéről a belügyi nyilvánosságban tabusértő szándékkal megjelenítette. Az erre adott pro és kontra reakciók a tiltott fogalmat a médiában elbeszélhetőség határa felé lökték. A rádióműsorban bemutatott fiatal postásfiú esete inkább a tabu transzformálását segítette elő. A tabu-elismerés e más kontextusban, az emberi butaság és hiszékenység példajaként merült fel. A

¹⁰ A szocialista időszak rendőri munkájában léteztek vonalas nyomozások. Vasúti vonal esetén a vasúthoz köthető lopások és csempészésekkel foglalkoztak a rendőrök.

mezőmegyeri postás álmodozása, hogy vajon bárki hisz-e Magyarországon a szervezett bűnözésben, a médiában nem tiltótként jelent meg, hanem olyan lehetetlen helyzetként, amelynek már a pusztaság létére utaló jelek is nevetésre adnak okot. A komolyan vehető veszély nevetést kiváltó valószínűtlenséggé alakult át az 1980-as évek első felének magyar médiájában.

Michel de Certeau élőhely taktikájához hasonló csellel élő Tonhauser időlegesen válságot tudott előidézni a belügyi nyilvánosságban, mivel saját pozíció nélkül, tudását megfelelő időben felhasználva, hatást tudott gyakorolni a taktikára nem szoruló, önálló, strukturálisan is értelmezhető pozícióval rendelkező igazságszolgáltatásra, amelynek stratégiájában eladdig vakfoltként jelentkezett a szervezett bűnözés. Sturges elmélete alapján a kríziskommunikáció három részre bomlik. Elsőként az információ utasítás jellegű kezelése a cél, amit a Koordinációs Bizottság fentebb bemutatott reakciója testesített meg, akik negligálták a szervezett bűnözés fogalmát, és sokvádlottas ügyként hivatkoztak az ügyre. Annak érdekében, hogy ne is kelljen a szervezett bűnözésre utaló cselekményekkel foglalkozniuk, úgy határoztak a nyomozati szakaszban, vagyis már a megismerés során, hogy szét kell darabolni az elkövetői kör miatt összetartozó ügyeket. Sturges második pontja az információ szabályozása, amely részben megvalósult a *Belügyi Szemlében* lefolytatott vitában. Jellemző példa a védőügyvédek válasza, akiknek állítása szerint Tonhauser cikke azért hiteltelen, mert olyan ember beszámolóját fogadta el hitelesnek, akinek egyébként érdeke fűződik a hazugságokhoz. Ez a megközelítés azonban nem problematizálja, hogy miként volt lehetséges és elérhető a rendőrök számára, hogy a gyanúsított az ügyvédi védelem milyenségére tegyen terhelő vallomást. A harmadik szempont Sturges modelljében a reputációs menedzsment, ami egy olyan fogalom esetében, mint a szervezett bűnözés, rendkívül problémás. A szókapcsolat ugyanis – deklarált tabuként – egyben társadalmi képzeletet felszító reprezentáció is volt, amelynek megoldására a belügyi nyilvánosság egy másik szereplője újszerű utat választott.

Sturges szempontját érdemes összehasonlítani Benoit (1995: 31–63) imázs-helyreállító elméletével, akinek modellje két fő elváráson alapszik. Egyrészt a krízisorientált kommunikáció valamilyen változást megtestesítő eredményre fókuszál, másfelől a pozitív típusú imázs megteremtése a cél. Martinkó Károly dokumentumjátéka úgy kívánta egy felkészült rendőrség képét bemutatni, hogy közben az ügyben érintett személyek értelmi színvonalát kérdőjelezte meg, amiből azt próbálta kimutatni, hogy a szervezett bűnözés mint társadalmi reprezentáció semmilyen konvencionálisitással, a valóságra való reflexióval nem rendelkezik. Csupán amerikai, külföldi irodalmakból építkező preskriptív szempontoknak felel meg, amelyek hiteltelen jelekké válnak egy alapos rendőri fellépés alkalmával. Benoit modelljét követve a *Belügyi Szemlében* folytatott vita a tagadás fázisával azonosítható, majd Martinkó Károly rádiójátéka kijátszotta az igazságszolgáltatás felső vezetésének felelősségét. Benoit (1997: 177–186) kríziskommunikációs tipológiájának következő három szempontja a támadás csökkentése, a korrekciós lépések, végül a hibák elismerése csak évekkel később következtek be. A rendszerváltás idején, a szervezett bűnözéshez is kapcsolódva, Déri Pál (1989: 645–655) és Korinek László (1989: 656–663) levélváltása a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain rámutat, hogy a témával foglalkozó szakemberek között sem volt megegyezés abban, hogy a rablások, gépkocsilopások mekkora mértékben hasonlítanak a nyugat-európai tendenciákhoz. Az 1990-es években viszont már sorra jelentek meg az olyan művek, amelyek a harmadik Magyar Köztársaság kezdetén tapasztalható köz- és

vagyonbiztonsági problémákat visszavezették a szocialista időszakban már létező szervezett bűnözői csoportokhoz. *Balekok és bűnözők* címmel neves rendőrtisztek (Dobos János, Németh Zsolt) készítettek gyakorlati kézikönyvet bűnmegelőzési célból, ahol Diczig István rendőrtiszt *Az erőszak és a szervezettség a bűnözésben* alcímmel arról írt, hogy habár a pártállam idején tagadták a szervezett bűnözés létét, ám ezen bűnözők hatása és befolyása mégis számottevő volt a szocialista Magyarországon az 1980-as években (Diczig – Dobos – Németh – Rózsa – Somogyi 1992: 163–164). Bócz Endre *Egy államügyész vallomása* címmel (1997) írt a magyar szervezett bűnözésről, amiről Szabó András kriminológus állítólag úgy beszélt, mint „szocialista szervezett bűnözés” (Bócz 1997: 12–13), amelyet a csempészárúk és az utazás liberalizálása tartott életben. Ezen későbbi megfogalmazások, amelyek a Benoit-modell utolsó két szempontját valósítják meg, részben úgy jelennek meg, mint korrekciós lépések, illetve a felelősség elfogadása. Ezek a szövegek viszont olyan kommunikációs teret írtak le, amire rímel Lázár Guy (2006) és Szabó Márton (1998: 112–117) modellszerű elképzelése, miszerint a polgárral szemben a szocialista nyilvánosság kerülte az érdekkonfliktusokat, és szinte determinisztikusan csak reprezentatív funkciók kielégítésére törekedett.

Konklúziók – A szocialista nyilvánosságok kapcsolata

Írásom azt kívánta egy esettanulmány keretében felvázolni, hogy túl kell lépni a polgári és a szocialista nyilvánosság dichotóm megkülönböztetésén. Az utóbbit Lázár Guy és Szabó Márton sajátos módon úgy definiálták, hogy Habermas társadalmi nyilvánosság elméletében a feudálisztikus uralkodóknak tulajdonított nyilvánosságot azonosították a szocialista korban megjelenő reprezentativitással. Ez a szöveg arra kívánt példaként szolgálni, hogy a szocialista időszak nyilvánossága egyrészt többrétegű volt, másfelől nem csupán a reprezentativitás megélésére szolgált. Az első és az úgynevezett szakmai, mint jelen esetben a belügyi nyilvánosság, elemző összevetésével lehetőség adódik más jelentést és kontextust is találni a szocialista korban megjelent médiatermékeknek. Ehhez azonban rendkívül fontos az eltérő szakmai nyilvánosságokat is vizsgálni, amelyek árnyalhatnák a nyilvánosság szintjeiről vallott elképzeléseket.

Irodalom

- Asperján György (2006): *Labancz Anna-gyilkosság*. Aspy Stúdió, Budapest
- Bajomi Lázár Péter (2001): *A magyarországi médiaháború*. Új Mandátum, Budapest
- Benoit, William L. (1995): *Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Strategies*. State University of New York Press, New York
- Benoit, William L. (1997): *Image Repair Discourse and Crisis Communication*. In: *Public Relations Review*, 2: 177–186.
- Bócz Endre (1997): „Egy államügyész vallomása...” A szervezett bűnözés elleni küzdelem ügyé-
szi tapasztalatai Magyarországon. In: *Belügyi Szemle*, 7–8: 11–22.

- Buchholz, Erich – Hartmann, Richard – Lekschas, John (1966): *Socialistische Kriminologie*. Staatsverlag der DDR, Berlin: 96–100.
- Coombs, W. Timothy (2009): Crisis, crisis communication, reputation, and rhetoric In: Heath, Robert L. – Toth, Elizabeth L. – Waymer, Damion: *Rhetorical and Critical Approaches to Public Relations II*. New York, Routledge: 237–252.
- De Certeau, Michel (2010): *A cselekvés művészete*. Kijarat, Budapest
- Déri Pál (1989): Kiért és miért hallgattatott el a Belügyi Szemle? In: *Jogtudományi Közlöny*, 12: 645–655.
- Diczig István – Dobos János – Németh Zsolt – Rózsa Éva – Somogyi Gábor (1992): *Balekok és bűnözők (Kézikönyv a bűnmegelőzésről)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Dr. Balla Péter (1983): A tippadás jogi megítéléséről. In: *Belügyi Szemle*, 11: 55–57.
- Dr. Bócz Endre – Dr. Lakatos János (2008): *A kriminalisztika egyes aktuális elméleti kérdései*. Rendőrtisztviselői Főiskola, Budapest
- Dr. Bodor Endre (1965): *20 év a nép szolgálatában – Élet elleni bűncselekmények*. BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség, Budapest
- Fóti Andor (1980): *Itt az R-csoport*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. In: *Holmi*, 6: 871.
- Gage, Nicholas (1974): *A maffia nem egyformán fizet*. Kossuth, Budapest
- Gönczöl Katalin (1987): *Bűnözés és társadalompolitika*. Akadémia, Budapest
- Gönczöl Katalin (1992): *Bűnözés és bűnmegelőzés Magyarországon a rendszerváltás időszakában*. *Esély*, 1: 42–55.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neovantgárdban*. Typotex, Budapest
- Hofi Géza (1976): Még mindig aktuális. Magyar Televízió. <https://www.youtube.com/watch?v=WgeS-yaxfxM>. (Utolsó letöltés: 2015. 04. 22.)
- Horváth Jenő – Bánáti János – Jacsó István (1984): Szervezett bűnözés vagy szervezett hangulatkeltés? Hozzászólás a Szervezett bűnözés? című cikkhez. In: *Belügyi Szemle*, 3: 50–52.
- K. Horváth Zsolt (2010): *Ex occidente lux (Drang nach Westen)*. In: *Korunk*, 7: 97.
- . (2011): *A barbárokra várva (Drang nach Westen)*. In: *Korunk*, 3: 93.
- Katona Géza (1969): *A láthatatlan birodalom*. Minerva, Budapest
- Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor (1994): *A magyar sajtó története*. MŰOSZ Bálint György Újságíró-iskola, Budapest

- Koordinációs Bizottság 1983. február 7-ei üléséről készült emlékeztető. http://w3.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/1983/koord_biz_83_02_07.pdf. (Utolsó letöltés: 2015. 05. 31.)
- Korinek László (1989): Miért nincs igaza D. P.-nek? In: Jogtudományi Közlöny, 12: 656–663.
- Kulcsár László (1982): Betörő, csempészbanda vár ítéletre. Egymást is fosztogatták. Esti Hírlap. 1982. 11. 02.: 4.
- Kulcsár László (1982): Ötven tagú betörő- és csempészbanda ügyében ma ítélezett a Legfelsőbb Bíróság. Esti Hírlap. 1982. 11. 17.: 12.
- Lázár Guy (2006): A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. In: Médiakutató, 1. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanosság. (Utolsó letöltés: 2015. 05. 31.)
- Martinkó Károly (1983): Ezt láttuk a tévében is, avagy egy magyar maffia. Magyar Rádió. 1983. 12. 12.
- Marx, Karl – Engels, Frederick (1975): Collected Works. Lawrence and Wishert Publisher, London, Vol. 4.
- Moscovici, Serge (2002): A szociális reprezentációk elmélete. In: Moscovici, Serge: Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok. Osiris, Budapest: 210–290.
- Papp István (2010): A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztályának szervezettörténete, 1956–1962. In: Betekintő, 3.
- Peterdi Pál (1984): Dönci sosem volt hekus. Képes Sport, 1984. 01. 12.: 2.
- Pintér Sándor (1983): Egy bünszövetség felszámolása. In: Belügyi szemle, 8: 96–103.
- Spierenburg, Pieter (2001): Violence and the Civilizing Process: Does it Work? Longterm trends in violence / La violence dans la longue durée. No. 2.
- Sturges, David L. (1994): Communiting through crisis: A strategy of organizational survival. Management Communication Quarterly. 297–316.
- Szabó Eszter (1992): A magyar társadalom Belügyminisztériumról alkotott képe, a BM arculat-építési stratégiája és taktikája. BM Kiadó, Budapest
- Sz. K. (1982): Elítélték az ötvenegy tagú tolvaj és csempész bandát. Népszabadság. 1982. 10. 18.: 9.
- Szabó Márton (1998): Szocialista refeudalizáció. In: Szabó Márton: Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról. Scientia Humana, Budapest
- Szále László (1986): Az akciócsoport. In: A Főváros folyóirata, 8: 11.

www.metszetek.unideb.hu

Tonhauser László (1983): Szervezett bűnözés? In: Belügyi Szemle, 9: 48–52.

Tonhauser László (1999): Nem kérek bocsánatot. Totem, Budapest

Vargáné Kiss Katalin (2009): Hogyan kommunikál egy pénzügyintézet? In: Geecső Tamás – Sárdi Csilla: A kommunikáció nyelvészeti aspektusai. Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó, Budapest: 288–295.

Szimbolikus helyek, cselekvések szerepe a székelyföldi Felcsík kistérségben

BLÁGA ÁGNES
doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezető

A székelyföldi Felcsík kistérségben az Európai Unióhoz való csatlakozás után egyre több fejlesztési projekt irányul a hagyományok újjáélesztésére, a történelmi múlt reprezentációját képező tárgyi és térbeli elemek restaurálására, rekonstruálására. Társadalomkutatók és kulturális szakemberek körében kialakulóban van egy olyan szakmai diskurzus, amely a közös történelmi és kulturális jegyek fejlesztéspolitikában alkalmazható jellegét hangsúlyozza. Doktori kutatásom során ezt a jelenséget szeretném megvizsgálni a közösség térhez kapcsolódó identitásának elemzése révén, amelyet a Serge Moscovici szociális reprezentáció-elméletének keretébe helyezek. Úgy gondolom, hogy a Felcsík kistérség közösségének téralapú identitása egy csoporttudást, csoportviselkedést, csoportvalóságot képvisel, amelynek elemzéséhez fontos megvizsgálni annak gazdasági, kulturális és szimbolikus dimenzióit. A székelyföldi Felcsík kistérségben a téralapú identitásnak van egy szimbolikus identitás-rehabilitációs előzménye: a rendszerváltás utáni első évekre jellemző kisebbségi törekvések. A szimbolikus térfoglalásnak nevezhető cselekvésekben a terek bizonyos részei szimbolikus felértékelődnek, és közös eszmék, jelképek jelennek meg. Az emlékműállítás a szimbolikus birtoklás kifejeződésének egyik jól körülhatárolt formája, de ide tartozik a nemzeti jelképek használata, a szimbolikus közéleti beszéd, templomépítés, történelmi múlt eseményeit felidéző ünnepek, középületek birtoklása és így tovább (Bodó – Biró 1993). Bodó Julianna (1995) részletesen elemzi az 1991. március 15-i ünnepeket Csíkszeredában, amely jó példa a fizikai tér szimbolikus megjelölésére. Ez a gyakorlat a Székelyföldi régióban mindig folytonos volt, de a rendszerváltást követő első években hangsúlyosabban megmutatkozott (Bodó – Biró 1993). Napjainkban hasonló szimbolikus cselekvések az emlékmű-restaurálási, hagyomány-újjáélesztési törekvések, amelyeket elsősorban az Európai Unióhoz való csatlakozás révén beinduló regionalizációs, lokalizációs folyamat eredményezett. Eddigi megfigyeléseim alapján a helyi kezdeményezések tekintetében a térségben két szakasz különíthető el: a már említett, rendszerváltás után beinduló (szimbolikus), illetve az Európai Unióhoz való csatlakozás utáni regionalizációs, lokalizációs folyamat, amelyben a térhez való kötődés már fontos vidékfejlesztési tényezőt is jelent. A doktori kutatás során célom ezeket a szimbolikus cselekvéseket összesíteni, elemezni, és interjúzással megvizsgálni, hogy ezek milyen szerepet töltenek be a közösség identitásában, az emberek mennyire azonosulnak a szimbolikus helyekkel.

Az említett szimbolikus folyamatokról fontos kutatási előzményt képeznek a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Műhelyben készült kutatások: például Bodó Julianna (1993, 1995), Biró A. Zoltán (1993), Gagy József (2000a, 2000b), Oláh Sándor (2000), Túros Endre (1996) elemzései.

A kutatási előzményekhez sorolható az államvizsga dolgozatom keretén belül végzett kutatás is: 2010-ben a térség Madéfalva településén, egy nemzeti és lokális értelemben is meghatározó emlékműről, a *Siculicidium emlékműről* készítettem antropológiai elemzést, amely ösztönöz a további vizsgálódásra ebben a témában. A kutatás eredményeként arra a következtetésre jutottam, hogy az adott településen a *Siculicidium* emlékműhöz társuló identitásmegerősítő gesztus erőteljes fizikai meghatározottsággal rendelkezik, amely a helyi magyarság szempontjából különösen figyelemreméltó. Az emlékmű és a hozzá rendelt megemlékező ünnepség az összmagyarsághoz való tartozás megerősítésével egyidőben hoz létre és erősít meg egy helyi tudatot. Ez az emlékmű jó példa arra, hogy a helyi érték vidékfejlesztési tényezővé is válhat, ugyanis az elmúlt négy évben Európai Unió fejlesztési forrásokból több fejlesztést is hozzárendelt a helyi önkormányzat: turisztikai tanösvény és menedékház épült, valamint parkolóhelyet kialakítva jelentősen megnövelték az emlékmű terét. Az emlékmű jelenleg is restaurálás alatt áll.

Jelen tanulmányban a rendszerváltás után jellemző szimbolikus térfoglalási gyakorlatot fogom röviden bemutatni, kapcsolódási pontokat keresve a szociális reprezentáció elmélettel. A tanulmány második felében pedig a globalitással párhuzamosan fennálló regionalizációról, lokalizációról, vagyis a többszintű téralapú identitásról és annak gazdasági funkcióiról lesz szó, amelyet a szociális identitás-elmélet keretén belül tárgyalok.

Szimbolikus térfoglalás és szociális reprezentáció

Az identitásnak számos meghatározása van a szakirodalomban, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy magának az identitásnak is több formája létezik: van nemzeti, vallási, osztály-, és szakmai identitás. Az identitás szó önmagában azonosságot jelent, az „én” és a „mi” meghatározását (Tomka 2009). Jelen tanulmányban nem cél ezen identitásformák kimerítő elemzése, csupán azokat az elméleti megközelítéseket fogom röviden felvázolni, amelyek a közösségi identitás térben való megnyilvánulása szempontjából relevánsak. Castells (2006) szerint az identitás társadalmi szereplők esetében egy kulturális attribútumokból álló szervező elv az életcélok felépítésének folyamatában, ilyen értelemben a társadalmi cselekvéseket illetően a legfontosabb viselkedést meghatározó tényezőt jelenti, és egyének és csoportok közötti társadalmi interakciók révén alakul ki (Nagy 2008). A szociológiában Durkheim (1917) nevéhez kapcsolódik az egyéni és társadalmi tudásformák szétválasztása: míg az egyéni identitás szubjektív és belülről jön, addig a kollektív identitás kívülről és objektíven létezik, és a társadalmi folyamatok leírását és magyarázatát célozza (Nagy 2008). Durkheim megközelítésén alapszik Moscovici (1976, 1984) csoportot, közösséget vizsgáló *szociális reprezentáció elmélete*, amely szerint a reprezentáció a belső és a külső kettős viszonya, amelyben a reprezentáció a személy és a személy világát alkotó tárgyak és események közötti viszonyra vonatkozik. Ezekben a reprezentációkban egymásra kölcsönösen hatnak a pszichológiai folyamatok és a külső társadalmi valóság, vagyis az

egyén és a társadalom (László 2000). A reprezentációs elmélet két folyamatot különít el, a „lehorgonyozást”, illetve a „tárgyasítást”. A „lehorgonyozás” során az egyén a számára idegen képzeteket ismerős kategóriákba illeszti, kijelöli így azok viszonyát más kategóriákkal, eseményekkel, közösségekkel. A lehorgonyozás folyamatára továbbá az általánosítás és a partikularizáció egyaránt jellemző, ugyanis míg a kijelölés révén csökken a más kategóriáktól való különbözőség, egyidőben hangsúlyozva is van a különbség. Ebben a folyamatban fontos a kategória megnevezése, amely saját funkcióval, jelentéstartalommal látja el azt. Az objektíváció, vagyis a „tárgyasítás” az absztraktként megjelenő folyamatokat tapasztalatokká, képpé formálja és megjeleníti azok kulturális kontextuális hátterét (László 1999). Ez az elmélet szorosan kapcsolódik a társadalmi identitáshoz, mert megmagyarázza a csoportok képzeteit és megnyilvánulásait az őket körülvevő világról, ilyen értelemben kifejezi a csoport aktualitását és történelmét. A csoport történetiségének és időbeni folytonosságának biztosítására az interakciók mentén létrejövő szociális reprezentációk gyakran jelennek meg narratív formában (Murányi – Ábrahám 2011). A szociális reprezentációban, a közös jelentésben pedig a csoport minden tagja osztozik, és ezek a reprezentációk miközben integrálják az egyéni gyakorlatot, kollektív szociális normákat és értékeket közvetítenek (Murányi – Ábrahám 2011).

Antropológiai értelmezésben a szociális reprezentáció elmélet lehorgonyozási és tárgyasítási folyamata azt jelenti, hogy az egyén a közös rítusok kollektív megemlékezések révén elsajátítja a csoport közös tudását, hagyományait, bekapcsolódik az ezeket közvetítő folyamatokba, valamint ezt a közös tudást például az emlékművekhez, vagy nemzeti jelképekhez hasonló szimbólumokkal teszi láthatóvá (Becze 2006). Az emlékezéshez szorosan kapcsolódó múlt tehát igazol és nemzetet, valamint identitást teremt, ahogyan Hobsbawm (1990) mondja. Az identitás kialakulása szempontjából a kultúra, a történelmi múlt ismerete elengedhetetlen, ugyanis ez az, amely igazolja és nemzethez kapcsolja, összetartja a közösséget. A múltbeli, történelmi eseményekre való megemlékezéseknek ezért van nemcsak közösségi megnyilvánulási, hanem identitásképző funkciójuk is.

Az általam vizsgált térségben a rendszerváltás után beindult egy olyan folyamat, amely során a terek különböző részei szimbolikusan felértékelődtek (emlékművek állítása, restaurálása) és a közös megemlékezési ünnepségek szervezése révén a közösség identitása szempontjából új értelmet nyertek, nemzeti öndefiníáló gesztusként a magyarsághoz való tartozás felvállalását, megmutatását fejezték ki. Tehát az 1989-es változások tették lehetővé térségünkben az etnikai identitás szimbolikus kifejezését a térben is. Az akkor beinduló önmegmutatási kedv hatalmas méreteket öltött, számos emlékmű, szobor állítódott a székely vagy a magyar nemzeti identitás megerősítésére. Ezek a helymegjelölési, térbirtoklási stratégiák napjainkban is nagyon elterjedtek, de fontos megjegyezni, a megemlékezések már nem öltenek akkora méreteket, mint a szabad megmutatkozás első éveiben (Bodó 2006).

Az identitás kialakulása a rendszerváltáshoz hasonló töréspontokkal jellemezhető folyamat, amelyben fontos szempont az én–mások, illetve én–környezet közötti határ, az én–hivatkozás, valamint a mások általi felismerés (Therborn 1995). A szociális reprezentáció elméletének szempontjából ez a folyamat tökéletesen illeszkedik a lehorgonyozási szakaszba olyan szinten, hogy sok év után a közösségnek lehetősége adódott újraértékelni és a jelen számára megérthetővé tenni azokat a történelmi eseményeket, amelyek a csoport kontinuitása és aktualitása szem-

pontjából fontosak. Továbbá az elmélet tárgyiasítási folyamatához sorolhatóak azok a cselekvések, amelyek révén a közösségek az újraértelmezett közös tudást a térben is megjelenítették, szimbólumok és emlékművek révén. A jelzett székelyföldi közösséghez hasonló etnikumokra jellemző, hogy erős az emlékezeti, viszont gyenge a történeti tőkéjük, ezért van szükségük olyan helyekre, amelyek révén önigazolást, folytonosságot teremtenek önmaguk számára. Pierre Nora (1999) szerint a felgyorsult történelem következtében minden nemzeti hovatartozást megerősítő törekvés azt jelzi, hogy a történelem átalakult a társadalom önmagáról való tudásává, és a nemzet már nem egy összetartó keret, hanem közösségi tudat megerősítését szolgálja (Nora 1999). Ezek a szimbolikusan megjelölt terek a határoltság és a szomszédság által meghatározottak, ahogyan azt a lehorgonyozás folyamatára jellemző általánosítás és a partikularizáció együttes fennállása révén megfogalmaztuk.

Székelyföldön, a térbirtoklás, és ilyen értelemben a szociális reprezentáció sajátos formájaként négy nagyobb emlékmű-állítási hullámot neveztek meg a folyamat elemzésével foglalkozó társadalomkutatók. Az elsőben az I. világháborúban elesett katonák emlékére állítottak kőkereszteket vagy oszlopokat a térség falvaiban, amelyek 1989 után váltak a magyarsághoz való tartozás szimbólumává (Bodó – Biró 1993). A második hullám a negyvenes évek eseményei, amikor Észak-Erdély településein a magyar állam kezdeményezésével számos országzászlót és emlékművet állítottak. A hatvanas években történt a harmadik emlékmű-állítási hullám, amely húsz éven keresztül a magyar és román részről egyaránt a szellemi-kulturális szféra építését célozta az identitásépítés járható útjaként. A negyedik emlékmű-állítási hullám 1989-ben kezdődött és az Európai Unióhoz való csatlakozás révén beinduló regionalizációs és lokalizációs folyamatokban mondhatjuk, hogy még ma is tart. Ebben az időszakban új szobrokat állítanak, és már meglévőket restaurálnak román és magyar részről egyaránt (Bodó – Biró 1993). Az emlékművek mellett az általam vizsgált térségben szociális reprezentációnak tekinthető a nemzeti jelképek használata, a magyar településtáblák, a középületek magyar megnevezése és birtoklása, a hagyományok újraértelmezése és gyakorlása.

A szociális reprezentáció narratív formában való megjelenését jelentik a közbeszédekben, megemlékező ünnepeken elhangzó szimbolikus kijelentések, amelyek a múlt felidézése révén gyakran értelmeznek politikai és társadalmi helyzetet (Péter 2003). A megjelölt tereket tehát ilyen értelemben a hozzárendelt funkció, cselekvésrendszer és narratíva formálja a közösségi normák, értékek és jelképek közvetítőjévé. Láthatjuk, hogy ebben az értelemben beszélhetünk egy reprezentációban az egyén és a társadalom kölcsönös kapcsolatáról, amelyet a kommunikáció, az interakció biztosít. Tehát miközben a szimbolikus térmegjelölések és az ehhez szorosan kapcsolódó közösségi összejövetelek révén az identitás és a közös tudás, a múlt reprezentálódik, ezek a reprezentációk is hozzájárulnak egyfajta kulturális önkép, tudás, és ilyen értelemben közös identitás kialakulásához, elsajátításához. Ez a két folyamat mindenképp együtt értelmezhető (Becze 2006). Fontos itt azonban megjegyezni, hogy a jelentéstartalom az, amit a csoport tagjai elfogadnak, és ez nem feltétlenül egyezik meg az eredeti jelentéstartalommal. Itt érhető tetten a szociális reprezentáció elméletének identitásképző funkciója, ugyanis a csoport egyidőben fogadja el a közös jelentést, és szemléleti módot, amely révén elkülönül más csoportoktól (Murányi – Ábrahám 2011). Példaként erre az Erdélyben megrendezett megemlékező ünnepeket hoznám fel, amelyek a múlt felidézése, a közösségi hovatartozás megerősí-

tése mellett gyakran politikai szerepeket, elképzeléseket legitimizáló funkciókat is betöltenek. A megemlékező összejövetelek a társadalmi struktúrát, megosztottságot, normatív szabályozó rendszert is közvetíthetnek, erősítve így a közösség koherenciáját (Becze 2006). Bíró – Oláh (1993) egy durkheimi gondolatot elemeznek, amely szerint például az emlékművekre csak a hatalmi beavatkozást megelőzően jellemző, hogy rendszeres használatuk mint rítus, az adott társadalmi szerkezet kollektív reprezentációját képezik. Szerintük a székelyföldi térségben a közösség szempontjából azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás után, tehát a politikai hatalom beavatkozása után az emlékmű újbóli használatáért történő szimbolikus cselekvéssor a közösségtudat restaurálásának tekinthető, és ilyen értelemben van társadalomalakító szerepe (Bíró – Oláh 1993).

A téralapú identitás „szintjei”

Az emberek identitása elsősorban a közvetlen közösségi, társadalmi kapcsolataira, interakcióira vezethető vissza, ugyanis az ebben a formában létrejövő konstrukciók biztosítják az én meghatározását és kontinuitását. A röviden vázolt lokális folyamatokat, térbeli viszonyokat vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy az identitás kapcsán szükséges figyelembe venni a globális térben megjelenő más helyek közösségeit is, ugyanis az új kommunikációs technikák révén megnőtt a tapasztalati tér és önismeretünk forrását már nem csak a közvetlen fizikai környezetünk képezi. Ilyen értelemben egymás mellett többféle térbeli identitásunk létezhet, amelyet nem szükségszerűen választanak el országhatárok. Ahogyan Meyrowitz (2005) mondja, a megnövekedett tapasztalati tér egy különleges én- és helytudat forrása, amelyben minden egyén szabadon alakíthatja kapcsolatait, és egyidőben több hálóba, több térhez kapcsolódhat. Az Európai Unióhoz való csatlakozás, illetve az ennek következtében kezdeményezett programok felerősítették ezt a folyamatot, és ezáltal a téralapú identitás globális, nemzeti és lokális szinten is a gazdasági folyamatok részévé vált.

Az ilyen értelemben különböző szintű identitás a személyes és társadalmi identitás fogalmak értelmezése révén érthető meg. A személyes identitás a létezés folyamatosságának és azonosságának szubjektív megélése, és egy külső eszmével való azonosságot jelent. A társadalmi azonosságtudat kialakulása ehhez képest egy önmeghatározó kategória elfogadása, és a környezettel, közösséggel való azonosulást jelenti (Murányi – Ábrahám 2011). Derrida szerint az egyének és csoportok valakivel ellentétben tudják meghatározni önmagukat, és egyfajta kulturális közmegegyezésből adódik, hogy az identifikációk közül melyik elsődleges, illetve másodlagos (idézi Nagy 2008). A szociális identitás elméletnek három szociálpszichológiai folyamata különíthető el: a szociális kategorizáció, amely során az egyén önmagát és másokat is kategóriákban észlel, továbbá a társadalmi összehasonlítás, vagyis a csoport fontosságának értékelése, valamint a szociális identifikáció (idézi Murányi – Ábrahám 2011). Ez alapján minden egyén egy időben különböző társadalmi közösségeknek a tagja, ami az európai, nemzeti és regionális identitás együttes létezését feltételezi, amely tudatosan, nem tudatosan, direkt vagy nem direkt módon, teljesen vagy részlegesen is kifejeződhet a csoporton belül (idézi Murányi – Ábrahám 2011). Tehát annak ellenére, hogy az identitás erősen térhez kötött és a helyi tudás által meg-

tározott, sem térben sem időben nincs állandó meghatározottsága, ilyen értelemben tudatosan is alakítható, formálható. Azáltal, hogy a globalitás segítségével az egyének különböző érzelmek és érdekek mentén több fizikai térrel is azonosulhatnak, „eladhatóvá” váltak a vidékek, előtérbe került az arculatteremtés, a téralapú identitás tudatos építése, a helymarketing (Nagy Benedek 2013). Az általam vizsgált közösséghez hasonló helyi közösségek önképének fontos része a „vidékimázs”, amely illeszkedik a természeti és épített környezethez, a helyi kulturális szokásokhoz és életmódhoz (Kovách et al. 2007). Ebben az imázsban különböző társadalmi csoportok érdekei is reprezentálódhatnak kölcsönhatásban a térség gazdasági és társadalmi folyamataival, ezért fontos beazonosítani a vidékimázs létrehozásában és befolyásolásában szerepet játszó egyéneket, csoportokat. Az identitás tehát társadalmi és gazdasági folyamatok során is alakítható, befolyásolható, ami általában politikai, hatalmi kérdés (Nagy 2008). A helymarketing révén létrehozott imázsok ugyanis egy idő után a helyiek identitásának részévé válnak, befolyásolják társadalmi cselekedeteiket, illetve meghatározzák a kapcsolataikat (Kovách et al. 2007). A téralapú identitás mint belső erőforrás a gazdasági folyamatok részévé vált, vidékfejlesztők szerint el kell adni a települést, ugyanis a természeti környezet, a gazdaság és a kulturális-szellemi szféra értékesítése egy céltudatos emberi tevékenység, amely a társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja (Horváth 2003a).

Az általam vizsgált térségben a gyakorlat azt mutatja, hogy a kezdeményezések, fejlesztések többnyire a helyi önkormányzatok keretén belül működtetett akciócsoportok, a forráskezelő szervek részéről jönnek, a fejlesztéspolitika nem termelődik kellőképpen alulról, pedig a felismerés, mely szerint a téralapú identitás, a térségi imázs tudatos építése nagymértékben befolyásolja a közösség társadalmi aktivitását, nem újszerű. A helyi érdeklődés, a térséghez való kötődés olyan társadalmi tőke, endogén erőforrás, amely új fejlesztések kiindulópontját képezi, hiányában bármilyen jellegű, felülről jövő fejlesztési elképzelés (gazdasági, kulturális, turisztikai, szociális, sporttevékenységekre alapozó, imázssteremtő) sikertelenné válhat. Abban az esetben lehet az emberek tudatába beágyazódott, sikeres fejlesztések alapját képező térségről beszélni, amennyiben az társadalmilag megépített, kulturálisan megjelölt, illetve intézményesen is szabályozott. Ilyen értelemben a térséghez kötődés függ a személyes kapcsolatoktól, a megélhetési körülményektől, a természeti és épített környezettől, a hagyományoktól, és nem utolsósorban a politikai, intézményi feltételektől.

Az elmúlt évtizedben a helyi és regionális szinten is megjelenő, települési együttműködések alapuló stratégiai tervezés igénye és gyakorlata számos fejlesztési pontot eredményezett a térségben. A kistérségi társulások az elmúlt időszakban igyekeztek intézményesülni, saját arculatot, közös projekteket létrehozni. Számottevő előrelépés mégis inkább helyi szinten történt például térrendezés, épületfelújítás, turizmusfejlesztés, rendezvényszervezés terén. A nagyobb, térségi léptékű hagyományőrző rendezvények, kulturális programok a gyakorlatban még mindig hiányoznak, a tudatos téralapú identitásépítési törekvések háttérbe szorultak.

Összegzés

A tanulmányban a téralapú identitás szociális reprezentáció-elméleti és szociális identitás elméleti megközelítéséről volt szó, amely a székelyföldi Felcsík kistérségben megfigyelt szimbolikus térfoglalási sajátosságok révén releváns. Amint a bevezetőben már szó esett róla, a bemutatott rövid elemzés doktori kutatásom elvégzésének szakirodalmi kiindulópontját képezi. Röviden összefoglalva a kutatás során megvizsgálandó kérdéskör a Székelyföldön található Felcsík kistérségben élő közösségek téralapú identitásának társadalmi és kulturális feltételei és alakulásmódja, szociokulturális háttere. A kutatás egyik célja feltárni a téralapú identitás meghatározó elemeit a jelzett térségben: személyes kapcsolatokat, megélhetési körülményeket, a természeti és épített környezetet, társadalomtörténetet, hagyományokat, politikai, valamint intézményi feltételeket. Mivel a szimbolikus térfoglalási folyamatok meghatározó részét képezik a téralapú identitásnak, a kutatás elvégzése egy olyan szempontra is felhívja a figyelmet, amelyről a térségben most van kialakulóban egy szakmai diskurzus: a helyhez való ragaszkodás, a lokális identitás mint a sikeres helyi fejlesztések alapja.

A fenti áttekintés alapján elmondható, hogy az általam vizsgált közösség téralapú identitásának van egy szimbolikus identitás-rehabilitációs fázisa, amely a rendszerváltás után beinduló szimbolikus térfoglalási cselekvésekben ragadható meg. Ez a folyamat, ahogyan bemutatásra került, jól magyarázható a szociális reprezentáció-elmélet keretén belül, amelynek lehorgonyozási és tárgyiasítási fázisa is értelmezhető a vizsgált jelenség kapcsán.

Megállapítható továbbá, hogy az identitásnak van egy európai, nemzeti és lokális szintje, amely a társadalmi azonosságtudat kialakulásával magyarázható, ugyanis napjainkban a felgyorsult információátadás, a fejlett technológiák, a mobilitás révén önismeretünk forrását már nemcsak a közvetlen, fizikai környezetünk határozza meg, hanem különböző érzelmek és érdekek mentén több közösség tagjai lehetünk. Társadalmi identitásunk alakítható, befolyásolható, ezért napjainkban előtérbe került a helymarketing, a vidékimázs tudatos építése, ugyanis a helyhez való kötődés egy olyan belső erőforrás, amely lokális tartalommal tölti fel a gazdasági ágakat.

A globális folyamatokkal párhuzamosan erőteljesen fennálló regionalizációban és lokalizációban fontos megvizsgálni, hogy a vizsgált kistérség hol helyezkedik el, illetve hogy a közösség milyen szinten képviseli a lokális és az európai identitást. Ezekben a folyamatokban lényeges kihívás megállapítani, hogy mennyiben járul hozzá a téralapú identitásépítés a hatékony vidékfejlesztéshez, és ezáltal Európai Unió viszonylatban a Székelyföld mint régió fejlesztéséhez? Átfogó kutatási kérdés, hogy a forráskezelő szervek kezdeményezéseihez képest a helyi közösség milyen szinten ismeri a helyi értékeket, mennyire van tisztában azok fejlesztéspolitikai vonzatával, a globális folyamatokban hogyan éli meg a lokalitást, illetve egyéni vagy közösségi értékeket képvisel?

Irodalom

- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (1993): Szimbolikus térfoglalási eljárások. Antropológiai Műhely 2, Csíkszereda, 57–85.
- Biró A. Zoltán – Oláh Sándor (1993): Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. Antropológiai Műhely 2, Csíkszereda
- Becze Szabolcs (2006): Helyek emlékezete: az emlékezet peremére szorult történelem: a kollektív emlékezet megnyilvánulási formái egy szlovákiai magyar lokális közösségben. Jabloncán (Silucká Jablonica). Néprajzi Látóhatár. 15. 1/2: 5–21.
- Bodó Julianna (1995): Március 15. Csíkszeredában. In: Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, ProPrint Könyvkiadó, Csíkszereda
- Bodó Julianna (szerk.) (2000): Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (Helyzet Könyvek) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
- Bodó Julianna (2006): Társadalom – Kultúra – Kommunikáció. In: Kultúra – Térség – Szaktudás. Alutus, Csíkszereda
- Castells, Manuel (2006): Az identitás hatalma. Gondolat – Infonia, Budapest
- Durkheim, Émile (1917): A szociológia módszere. Franklin Kiadó, Budapest
- Gagy József (2000a): Bernády-szobor bajlatta városban. In: Bodó Julianna (szerk.): Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (Helyzet Könyvek) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda: 83–105.
- Gagy József (2000b): Emlékmű Máréfalván. In: Bodó Julianna (szerk.): Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (Helyzet Könyvek) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda: 123–142.
- Göran, Therborn (1995): European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000. Sage, London
- Hobsbawm, Erik (1990): Nation and Nationalism since 1780. Programme, Myth and Reality, Cambridge University Press, Cambridge
- Horváth Gyula (2003a): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- Kovács Imre (szerk.) (2007): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest: 304.
- László János (1999): Társas tudás, elbeszélés, identitás. Scientia Humana – Kairosz, Budapest
- László János (2000): A szociális reprezentáció járványtanáról. Replika: 41–42.

- Marsden, Terry (1992): Exploring a rural sociology for the fordist transition. *Sociologia Ruralis*, 32: 209–30.
- Meyrowitz, Joshua (2005): A globális hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. In: *Világosság* 6: 29–36.
- Moscovici, Serge (1976): *La Psychoanalyse, son image et son public*. PUF, Paris
- Moscovici, Serge (1984): *The Phenomenon of Social Representations*. In: *Social Representations*. R. Farr – S. Moscovici (szerk.), Cambridge University Press: 3–70.
- Murányi István – Ábrahám Katalin (2011): *Az identitás szintjei és az előítéletesség Kelet-Magyarországon*. In: Balogh et al. (szerk.): *Európai, nemzeti és regionális identitás. Elmélet és gyakorlat*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Nagy Benedek (2013): *A turisztikai helymarketing Székelyföldön – Az imázs- és márkahasználat tudományos megalapozása*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- Nagy Zita Éva (2008): Változó vidékkép – Minden időben. In: *Szociológiai Szemle*, 4: 123–129.
- Nora, Pierre (1999): *Emlékezet és történelem között*. AETAS. 3. 142–158.
- Oláh Sándor (2000): *Iskolanévadó ünnepek*. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. (Helyzet Könyvek) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
- Pataki Ferenc (2004): *Érzelem és identitás*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Péter László (2003): *Kollektív emlékezés, mint politikai rítus. Esettanulmány az Aradi vértanúkra való megemlékezés kapcsán*. In: *Pro Minoritate* 3: 114–129.
- Ploeg, Jan Douwe van der (2008): *The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Earthscan, London
- Ray, Christopher (1998): *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy, Newcastle
- Relph, Edward (1976): *Place and Placelessness*. Pion Ltd., London
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest: 486–487.
- Túros Endre (1996): *Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban. Református templom egy katolikus magyar faluban; templomépítés mint szimbolikus térfoglalás*. In: Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. (Helyzet Könyvek) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda: 165–180.

Digitális egyenlőtlenségek a 15–17 éves fiatalok körében

Településtípus és jövedelmi tényezők hatásvizsgálata

GALÁN ANITA
doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági változásai; a globalizáció folyamata, az információs társadalom létrejötte alapjaiban strukturálta át a mindennapjainkat (Beck 2003; Szarvák 2004; Gábor 2012; Somlai 2012).

A társadalmi egyenlőtlenségek egy új dimenziója jelent meg az IKT eszközök, valamint az internet terjedésének következtében. A továbbiakban ezen új egyenlőtlenség, a digitális egyenlőtlenség rövid bemutatására teszünk kísérletet; az 1995 után születettek közötti digitális egyenlőtlenségeket vizsgáljuk a Magyar Ifjúság 2012 adatbázisa alapján.

A szakirodalom az 1995 után született fiatalokat homogén generációként tárgyalja az infokommunikációs technológiai eszközökhöz (továbbiakban IKT) való viszonyuk miatt, azonban ezen eszközök nem egyenlően oszlanak el a társadalomban. A hozzáférés nagyban függ az egyén jövedelmi helyzetétől (hogyan tudja-e vásárolni az eszközöket és szolgáltatásokat), a lakóhelyétől (hogyan kiépített-e a megfelelő infrastruktúra a használatukhoz és elérhető-e helyben), valamint az iskolai végzettségtől is (hogyan megtanulja-e a javára fordítani azokat).

Hipotézisünk szerint a Magyarországon jelenlévő társadalmi egyenlőtlenségek miatt nem beszélhetünk olyan egységes életkori kohorszról, amely hasonló módon használja a digitális technika eszközeit. Jelen dolgozatunkban a 15–17 éves korú fiatalok körében fennálló digitális egyenlőtlenségek hozzáférési dimenzióját kívánjuk jellemezni a településtípus és jövedelmi helyzet hatásainak bemutatásával.

Digitális megosztottságtól a digitális egyenlőtlenségekig

Az információ és a szegénység szoros kapcsolatáról már a nyolcvanas évek közepétől beszéltek a társadalomtudósok. Trewor Haywood (1995) az információhoz való hozzájutás – mint egyenlőtlenségképző tényező alapján – információ-szegényeket és információ-gazdagokat tematizált.

A kilencvenes években ezt a koncepciót váltotta fel a digital divide (digitális megosztottság) fogalma. A téma kutatói általában megkülönböztetik a globális (országok közötti) és a társa-

dalmi (társadalmi rétegekhez köthető), valamint az online populáción belüli megosztottságot (Wilson 1999).

Egyes – optimistaként definiált – nézetek szerint az internet széles körű elterjedése kompenzálja a „klasszikus” különbségeket a társadalomban, amelyeket az oktatáshoz, infrastruktúrához, munkalehetőségekhez, illetve információhoz való hozzáférés területén tapasztalhatunk. Más nézetek szerint azonban – amelyeket „pesszimista nézetek” jelzővel illettek – a technológiához való hozzáférés területi és társadalmi dimenzióiban megmutatkozó különbségei növelni fogják az egyenlőtlenségeket, hiszen lesznek olyanok, akik nem rendelkeznek internet-hozzáféréssel, s ez gátolhatja társadalmi integrációjukat (DiMaggio et al. 2004). A gyors társadalmi-gazdasági változásokat az emberek gondolkodása nem minden esetben tudja ugyanolyan mértékben követni. Hiába terjednek az IKT eszközök egyre gyorsabban, mindig lesznek olyan rétegek, akiknél hosszabb időt vesz igénybe, hogy átalakítsák kommunikációs szokásaikat, információszerzési stratégiáikat (Molnár 2002).¹

A technológiai eufória csökkenésével a kutatók rájöttek, hogy egyes emberek nagyobb valószínűséggel használják az infokommunikációs eszközöket, valamint az internetet mint mások, és ezek ugyanazok a csoportok, akik jobban hozzáférnek az oktatáshoz, a jövedelemhez, és más erőforrásokhoz is. Az új technológia tehát felerősíti a már meglévő egyenlőtlenségeket (DiMaggio – Hargittai 2001).

Az infokommunikációs penetráció előrehaladtával nemcsak a digitális megosztottság méretéről, annak alakulásáról folytak a viták, hanem többen új fogalomrendszer kialakítását sürgették a jelenség leírására. Selwyn (2002) szerint félrevezető a digitális megosztottság fogalma, mert csupán internettel rendelkezőkre és nem rendelkezőkre osztja a társadalmat, és ezzel azt sugallja, hogy a szakadék könnyedén áthidalható; csupán az internetet kell beköttetni hozzá.

Warschauer (2002) is egyetért vele, és úgy véli, hogy a digitális megosztottság fogalma túlságosan az infrastruktúra meglétére, illetve hiányára utal, figyelmen kívül hagyja azokat az emberi és társadalmi tényezőket, amelyeket az egyenlőtlenség megszüntetésének érdekében meg kellene változtatni. Carvin (2000) szintén úgy gondolja, hogy a hozzáférés megléte nem elégséges feltétele az egyenlőtlenségek csökkentésének. Fontosnak tartja a széles értelemben vett írástudást – olvasni tudás, billentyűzethasználat, tartalmak megértése stb. – a tartalom problémáját és a helyi közösségek szerepét is.

DiMaggio (DiMaggio – Hargittai 2001) emiatt hangsúlyváltást javasolt; úgy gondolta, hogy a penetráció előrehaladtával már nem az a fontos, hogy ki fér hozzá az internethez és ki nem, hanem hogy ki mit csinál és mit képes csinálni, amikor használja azt, tehát a használat minősége válik megkülönböztető dimenzióvá. Úgy vélte, hogy annak ellenére, hogy egyes kutatók szerint telítettség várható a hozzáférésben, akkor sem jelenthetjük ki, hogy a digitális megosztottságnak vége, hiszen új aspektusok, még hozzá a felhasználók közötti különbségek válnak fontossá, mint például a kapcsolat vagy az eszközök minősége, a felhasználói tudás vagy a társadalmi támogatottság. Norris (2001) szintén hangsúlyozza, hogy a hozzáférés csak a digitális megoszt-

¹ Ez az időtényező azonban egyre furcsább képet mutat, hiszen az 50 millió felhasználó elérésére a telefonnak 74 évre, a rádióknak 38 évre, a számítógépnek 16 évre, a televízióknak 13 évre, az internetnek csupán 4 évre volt szüksége (Molnár 2002).

tottság egyik dimenziója, figyelembe kell még venni az etnikumot, a képességeket, a földrajzi elhelyezkedést, a kulturális tartalmakat és az oktatást is.

DiMaggio (DiMaggio – Hargittai 2001) ezek alapján vezette be a digitális egyenlőtlenség fogalmát és legfontosabb vizsgálandó dimenzióiként a technikai apparátust, a használat autonómiáját, a képességeket, a társadalmi támogatást, valamint a használat céljainak egyenlőtlenségeit jelölte meg.

Egyes megközelítések szerint a digitális egyenlőtlenség az öröklött társadalmi egyenlőtlenségeket is tovább generálja, hiszen vannak olyan csoportok, amelyek jövedelmi helyzetük, munkaerő-piaci státusuk, lakóhelyük miatt eleve hátrányból indulnak (Gil-Garcia et al. 2006). Vajon mennyire állja meg a helyét ez az állítás a fiatalokra nézve, akik az informatikai eszközök és az internet világában szocializálódtak? Miben másabbak ők a „régebbi fiatalokhoz” képest ennek következtében? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Új ifjúság, új generáció?

A hagyományos agrártársadalmak eltűnése, az ipari társadalmak és a modern kultúra kibontakozása új történelmi feltételeket teremtett. A fogyasztás hegemoniájának terjedése, az individualizációs folyamat nyomán kialakuló atomizálódás, illetve a virtuális közösségek előtérbe kerülése és a technikai fejlődés együttese többek között egy új generáció kialakulását is eredményezte.

Már nem a múlt megőrzése, a szülők, nagyszülők világának fenntartása, hanem az innováció lett az ifjúság feladata, tehát ifjúsági korszakváltás következett be (Gábor 2012; Somlai 2012). Az „új ifjúság” életstílus, értékrend, nemi szerepek, magatartásforma, valamint mentalitás tekintetében is eltér a korábbiaktól; a nemi különbségek elmosódtak, hamarabb létesítenek szexuális kapcsolatot, hamarabb próbálják ki a különböző addiktív szereket, a materiális értékek (pénz) helyett a posztmateriális értékek (lelki béke, önmegvalósítás) kerülnek az életük középpontjába (Somlai 2007). A fiatalok értékrendjének erős szervező elvévé az individualizmus, illetve a karriervágy vált, ez hozta magával a párválasztási szokások változását is. Szabadabbak lettek, gyakoribb a partnercsere, valamint folyamatosan nő a szinglik száma is (Utasi 2004).

Pikó Bettina (2005) a legfontosabb változásokat a fiatalok életstílusában látja; a tanulási idő meghosszabbodása, az önálló életkezdés kitolódása, valamint a fogyasztói társadalom hegemoniája a fő okai véleménye szerint az ifjúság életében bekövetkezett változásoknak. Vaskovics (2000) szerint az elnyúló iskolai képzés, a munkanélküliség és a nehéz elhelyezkedés a modernizáció során bekövetkezett társadalm szerkezeti változások következményei. A posztindusztriális társadalmakban nagyobbak és nyíltabbak lettek a tízen- és huszonevesek egyenlőtlenségei; a fiatalok leghátrányosabb csoportjainak – alacsony iskolai végzettségű, rurális területen élő, roma – nincs szakképzettsége, sem munkahelye (Gábor 2012; Somlai 2012).

A '89 után születetteknél megjelent egy korábban egyáltalán nem tapasztalható generációs szakadék: ami régebben a fiatalok és felnőttek között volt, az ma a fiatalok és fiatalok (Y, és Z generáció) között húzódik (Tari 2011). Prensky hívta fel a figyelmet arra, hogy a mai diákok nem fokozatosan változtak a múltbéliekhez képest, nem csupán nyelvük, ruházatuk vagy stílu-

suk változott, ahogyan ez korábban történt generációk között, hanem egy igazán nagy törésnek lehettünk tanúi. Véleménye szerint ezt nevezhetjük szingularitásnak is, amelyet a digitális technológiák robbanásszerű elterjedése okozott, amely olyannyira megváltoztatta a dolgokat, hogy nincs visszaút belőle (Bauer – Déri 2011). Prensky szerint a fiatalok gondolkodásmódja teljesen átalakult, és másképp dolgozzák fel a környezetükből érkező információkat is, mint elődeik. Ez a generáció a technológia fejlődését már egy organikus folyamatként éli meg, természetesnek veszi, hogy a különböző informatikai eszközök rendelkezésre állnak, életét már nehezen tudná ezek nélkül elképzelni, emiatt sokkal több időt tölt képernyő előtt, mint az idősebb generáció tagjai, és ezzel párhuzamosan jóval kevesebb könyvet használ (Ságvári 2008; Somlai 2012).

Az új generációt nevezték N-generációnak (N mint Net), IT-generációnak, mások D-generációról beszélnek (D mint Digitális), de elterjedt az X-, Y-, Z-generáció elmélete is, Prensky pedig digitális bevándorlókat és digitális bennszülötteket különböztet meg (Prensky 2001; Tari 2011, Ságvári 2012). Ezeknek az elméleteknek az a célja, hogy jól érzékelhetővé és megfoghatóvá tegyék azokat a kulturális, szocializációs különbségeket, amelyek a különböző korosztályok között megfigyelhetők (Ságvári 2008).

A fiatalok azonban nem alkotnak homogén csoportot; a digitális technikákhoz való hozzáférésük szerint elkülönült egymástól a perspektívával rendelkezők, illetve az állandó létbizonytalanságban élők csoportja (Ságvári 2012). A továbbiakban célok ezen különbségek ábrázolása a digitális egyenlőtlenségek hozzáférési dimenziója mentén.

A vizsgálat módszerei

Kutatásunk célja, hogy a digitális egyenlőtlenségek egy dimenzióját, a hozzáférési egyenlőtlenséget elemezzük a települési és anyagi különbségek mentén a Magyar Ifjúság 2012-es adatbázisa alapján.

Az adatfelvétel során nyolcezer 15–29 éves fiatalot kérdeztek meg egy 60-70 perces kérdőív segítségével 2012 szeptembere és novembere között. A kutatás reprezentatívnak tekinthető a 15–29 éves magyar népességre vonatkoztatva területileg, településtípusonként, korcsoportok és nemek szerint is. A mintavétel több lépcsőben, rétegzett valószínűségi mintavétel alkalmazásával történt.

Jelen vizsgálatom alapsokaságát a Magyar Ifjúság 2012 kutatás adatbázisából az 1995 után születettek, azaz a 15–17 évesek adják. A szakirodalom alapján őket tekinthetjük a sokak által „új generáció”-ként definiált életkori kohorsznak.

A leválogatott minta nagysága 1368 fő; 48,5%-ban nők, 51,5%-ban férfiak alkotják. A populáció 11,7%-a fővárosi, 54,1%-a él városban, míg 34,2%-a valamilyen községben. A mintába tartozó fiatalok 6,7%-a általános iskolás, 19%-uk szakiskolába, 42,6%-uk szakközépiskolába, 31,7%-uk gimnáziumba jár.

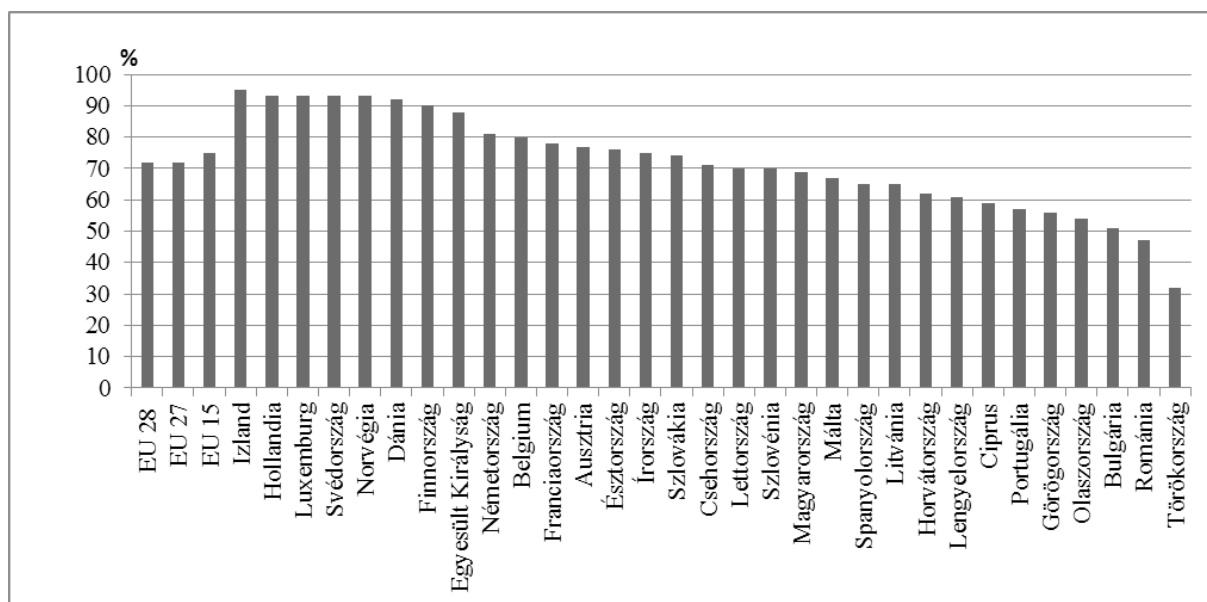
A digitális egyenlőtlenségek vizsgálatának számos dimenziója közül az adatbázis a számítógép-, internet-ellátottság, valamint az okostelefonnal rendelkezés összefüggéseinek megfigyelését teszi lehetővé. Az adatbázisból nyert eredményeket az Eurostat kutatási eredményeivel kívánjuk kiegészíteni a magyarországi helyzet európai kontextusban történő elhelyezéséhez.

Kutatási eredmények

Magyarország az EU 28-as tagállamok rangsorában a 18. helyet foglalja el az internet penetrációját tekintve, amely 2013-ban 69%-os volt az Eurostat felmérései szerint (lásd 1. ábra). Ezzel az eredménnyel hazánk kissé az EU-s átlag alatt foglal helyet. Európában az internet penetrációja Izlandon, a Skandináv, valamint a Benelux államokon kívül Németországban és Nagy-Britanniában a legmagasabb, 80-90% fölé.

Az internet elterjedtsége Törökországban a legalacsonyabb, ahol mindössze a háztartások 32%-ában elérhető a világháló. Ezek az eredmények tükrözik az országok gazdasági helyzetét is, valamint megfigyelhetővé válnak a globális digitális egyenlőtlenségek is, azaz az országok közötti gazdasági különbségek, egyenlőtlenségek digitális egyenlőtlenség formájában súlyosbítják tovább a nemzetek és ezáltal a benne élő emberek helyzetét, életesélyeit.

1. ábra. Az internet penetrációja az Európai Unióban 2013-ban (%)

Forrás: saját szerkesztés, Eurostat

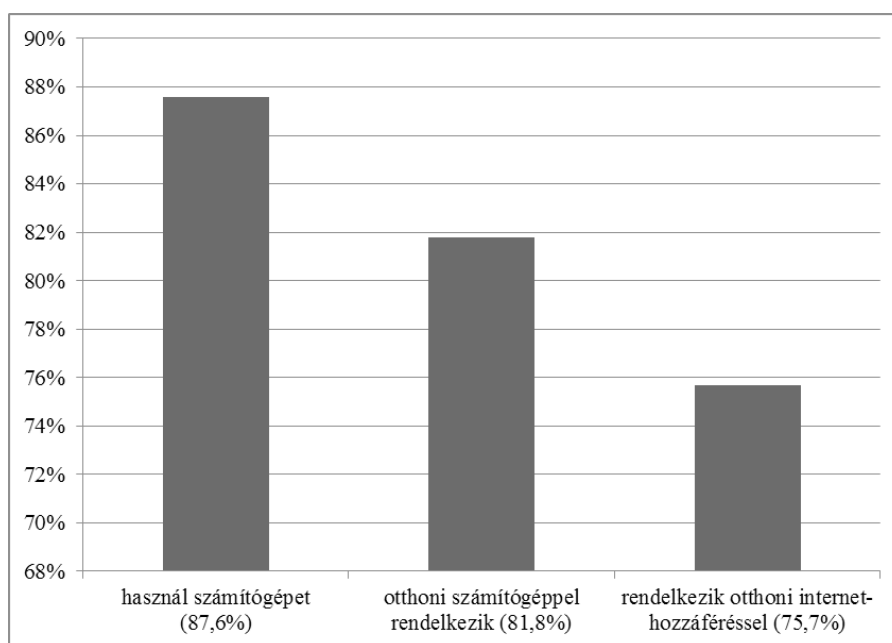
Az európai uniós és hazai átlagtól is magasabb a 15–17 éves fiatalok körében azoknak az aránya, akiknek az otthonában elérhető a világháló (75,7%).

A 15–17 éves diákok 87,6%-a használ számítógépet, de csupán 81,8%-uk rendelkezik az otthonában is PC-vel (lásd 2. ábra). A használat gyakorisága az iskolarendszer sajátosságai magyarázható, hiszen a legtöbb középfokú oktatási intézményben folyik informatikaoktatás. A számítógépet használó diákok 6%-a csupán korlátozott ideig – az iskolában, barátoknál, esetleg könyvtárban – tudja használni azt. DiMaggio ezt a fajta egyenlőtlenséget definiálja a használat autonómiájának egyenlőtlenségeként. Ez a használat helyéből fakad, abból, hogy hol van alkalma a felhasználónak internetezni, mennyit kell utaznia hozzá, van-e valamilyen szabályozásnak kitéve az időtartamot, használati módokat tekintve, mennyire felügyelt a használata, valamint hogy hány emberrel kell megosztania az adott hozzáférést (DiMaggio 2001). Hargittai

szerint (2008) a 24 órás használat nagyobb teret enged az autonómiának, mintha utazni kellene egy könyvtárig, ahol mások kontrollálhatják az egyén tevékenységét és online idejét is, valamint a szoftverek sem megfelelőek. Ugyanígy monitorozza a munkahely is az egyén online tevékenységét. Az autonómia akkor teljes, ha a szabad használat szélessávú internettel párosul, ami teret enged a weblapok szabad, korlátlan és gyors elérésének, a képek, animációk, videók megjelenítésének is.

Hassani (2006) kutatási eredményei alapján az autonómia az internet-használati szokásokra is hatással van; a nagyobb autonómiával rendelkező online felhasználók hasznosabb dolgokra használják az internetet, mint a kevés jövedelemmel rendelkező, kevésbé autonóm internetezők. Előbbiek az egészséges életről keresnek információkat, vásárolnak és online bankolnak is, utóbbiak viszont leginkább szórakoznak és szerencsejátékoznak.

2. ábra. Számítógépet és internetet használók aránya a 15–17 éves magyar fiatalok között (%)
Forrás: saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012

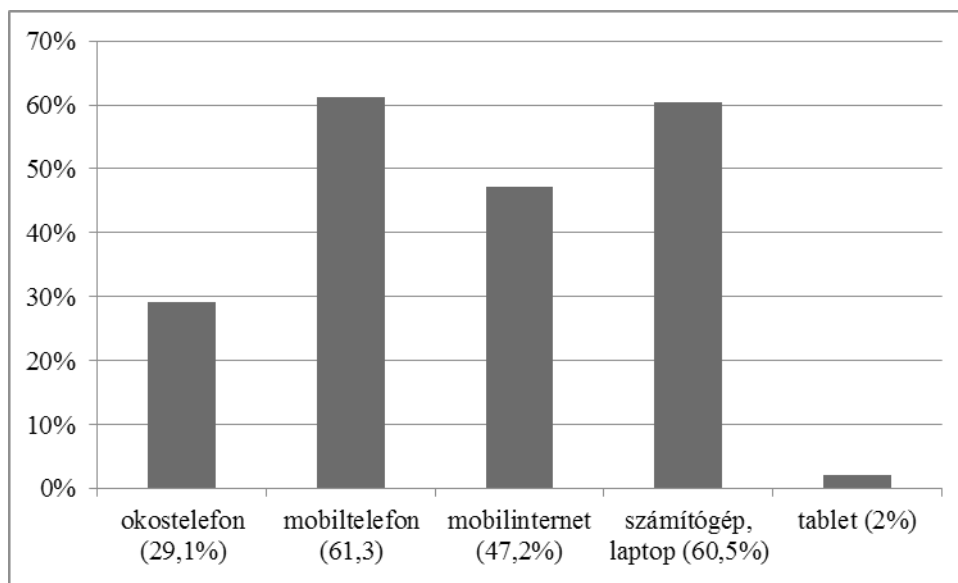
A háztartások ellátottságán kívül érdemes megvizsgálnunk azt is, hogy a fiatalok milyen saját eszközzel, eszközökkel rendelkeznek. A 3. ábrán látható eredmények szerint a 15–17 éves fiatalok 29,1%-a rendelkezik saját okostelefonnal, 61,3%-uk pedig mobiltelefonnal, tehát a diákok 90%-ának van saját telefonja. Európában átlagosan nyolcévesen kapnak mobiltelefont – nem feltétlenül okostelefont – a gyerekek, akik annyira hozzászoknak a használatához, hogy szorongásforrást jelent nekik az, ha véletlenül otthon felejtik a telefonjukat. A mobiltalan állapot a „kimaradás” érzését erősíti bennük, tehát úgy érzik, mintha kimaradnának valamilyen fontos dologból azért, mert nincs náluk a telefonjuk (Tari 2011).

A diákok csaknem fele (47,2%) a saját telefonon túl mobilinternetel is rendelkezik, ami lehetővé teszi azt, hogy egész nap online életvitelt folytassanak, amelynek jelentős hatása van az iskolai teljesítményükre és a függőségek kialakulására is.

Míg a 15–17 éves fiatalok családjai 81,8%-ának van otthon számítógépe, addig a diákok 60,5%-a saját számítógéppel vagy lappal rendelkezik. Ez nem jelenti azt, hogy a háztartások nagy részében egyszerre több ilyen eszköz is megtalálható, hanem a családi számítógépet sokszor a gyermekeknek vásárolják, az ő szobájukban helyezik el, ők használják a legtöbbet, így saját magukénak tekintik azt.

A manapság divatos és folyamatosan terjedő tablettel mindössze a fiatalok 2%-a rendelkezik.

3. ábra. Saját eszközök aránya a 15–17 éves fiatalok között (%)
Forrás: saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy a településtípus és a szubjektív anyagi helyzet hogyan befolyásolhatja az internet elterjedtségét, a számítógép-használatot valamint azt, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek a fiatalok. A társadalmi egyenlőtlenségek a településszerkezet mentén is leképeződnek; a kisebb településeken magasabb a munkanélküliség aránya, gyenge az oktatási kínálat, az infrastruktúra kiépítettsége nem megfelelő, valamint a szegénység is nagyobb arányban koncentrálódik. E tényezők miatt az egyén iskolai végzettsége alacsonyabb, tudása elmarad a városi kortársakétól, a helyi munkaerő-piaci integráció nem megoldott, az infrastruktúra hiánya következtében pedig a szomszédos településeken való munkavállalás nehézkes, így a munkanélküliség, ezáltal a szegénység is újratermelődik, illetve konzerválódik.

De milyen hatása van a településtípusnak és az anyagi tényezőknek az internethasználatra, ezáltal a digitális egyenlőtlenségekre? Enyhít-e a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségeken az internethasználat, vagy egy újabb egyenlőtlenségi faktort jelent, amellyel tovább szélesedik a szakadék az alsó és felső rétegek, valamint a falvakban és városokban élők között?

Szignifikáns összefüggést találtunk mind a számítógép-használat, mind az otthoni internet-előfizetés és a lakóhely típusa között. A fővárosban, illetve városokban élő fiatalok csupán kb. 9%-a nem használ számítógépet, azonban a községekben már majd 15%-uk ignorálja azt.

Utóbbiak ennek következtében még inkább lemaradnak kortársaikhoz képest. Azzal, hogy nem „számítógépeznek”, nem fejlesztik számos olyan készségüket – gyorsgépelés, irodai szoftverek használata, internet tanulást segítő funkciói –, amely miatt hátránnyal indulnak a számítógépet, internetet rendszeresen használó társaikkal szemben.

Az IKT-tudás, a számítógép és az internet helyes használatához szükséges ismeretek megléte közvetlenül is hatással lehet az egyén társadalmi helyzetének megváltozására, hiszen hiánya hátrányként jelentkezik például a munkaerőpiacon. Az alkalmazási készség és az abban való jártasság a kulturális tőke részét képezi, amely hatással van az egyén státusára, társadalmi mobilitására is (Kollányi – Székely 2006). Angelusz Róbert és munkatársai szerint (2004: 310) „az információs társadalom egyenlőtlenségi rendszerében felértékelődik a humán (kulturális) tőke szerepe (iskolai oktatás, képzés, nyelvtudás stb.) ezen belül pedig a kulturális tőkében egyre fontosabbá válik a digitális írástudás, az infokommunikációs eszközök használatához szükséges ismeret, tudásanyag.”

A számítógép-használathoz hasonló eredmények születtek az internet-előfizetések alakulása kapcsán is. Míg a fővárosban vagy városokban élő 15–17 éves fiatalok 78,8%-a tud az otthonából fellépni a világhálóra, addig a községekben élőknek csupán 69,9%-a teheti azt meg. Ennek oka a területi egyenlőtlenségekben gyökerezik. A vidéki infrastruktúra kiépítetlensége, valamint a kisebb településeken koncentrálódó szegénység hatására kevesebb háztartásba tudják bekötni, illetve kevesebben engedhetik meg maguknak az internet havi díját is. Utóbbi állításunkat igazolja, hogy szignifikáns összefüggést találtunk a szubjektív anyagi helyzet és az otthoni internet-előfizetés között is. Míg a „gondok nélkül élők” háztartásainak több mint 90%-ába, addig a „nélkülözések között élők” csupán harmadába (33,3%) vezették be az internetet (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. Szubjektív anyagi helyzet és az internet-előfizetés összefüggései (%)

	Hogy érzi, hogy élnek anyagilag?				
	Gondok nélkül élnek	Beosztással jól kijönnek	Éppen, hogy kijönnek a jövedelmükből	Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	Nélkülözések között élnek
Van otthon internet-előfizetés	90,9%	86,9%	78,8%	55,2%	33,3%
Nincs otthon internet-előfizetés	9,1%	13,1%	21,2%	44,8%	66,7%

Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012

Ugyancsak szignifikáns összefüggést találtunk a szubjektív anyagi helyzet és az okostelefonnal rendelkezés, illetve a mobilinternet-hozzáférés között is. Csupán a „gondok nélkül élők” között voltak arányaiban többen okostelefonnal bírók (55,6%), a többi kategóriában többen voltak azok, akiknek nincs ilyen eszközük. A legelső csoportban, a „nélkülözések között élők” esetében ez az arány 92,6%-os, tehát a legszegényebbek mindössze 7,4%-a vásárol drága telefont a gyermekének.

Hasonló, de arányaiban jobb a helyzet a mobilinternet-előfizetés tekintetében; a „gondok nélkül élők” 57,7%-ának, a „nélkülözések között élők” 28,6%-ának van internet-hozzáférés a telefonján².

2. táblázat. Szubjektív anyagi helyzet és az okostelefonnal való rendelkezés összefüggései (%)

	Hogy érzi, hogy élnek anyagiilag?				
	Gondok nélkül élnek	Beosztással jól kijönnek	Éppen, hogy kijönnek a jövedelmükből	Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	Nélkülözések között élnek
Van saját okostelefonja	55,6%	40%	23,8%	13,9%	7,4%
Nincs saját okostelefonja	44,4%	60%	76,2%	86,1%	92,6%

Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012

De mi az oka annak, hogy azok, akik éppen kijönnek a jövedelmükből, vagy anyagi gondjaik vannak, esetleg nélkülözők is vesznek okostelefont a gyermeküknek és még mobilinternetre is előfizetik őket? Kopp Mária szerint (Tari 2011) ez azzal magyarázható, hogy a magyar társadalomban, főleg az alacsonyabb presztízsűek körében az anyagi helyzet, valamint bizonyos tárgyak, eszközök birtoklása (márkás telefon, síkképernyős televízió, ékszer) értékmérővé és az önértékelés alapjává vált. Az alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozók tehát ezen tárgyak birtoklásától státuszbeli növekedést, megbecsültséget, tekintélyt várnak.

A vizsgálati adatokra logisztikus regressziót futtattunk le; az internet-ellátottság kapcsolatát vizsgáltuk a nemre, településtípusra és a szubjektív anyagi helyzetre vonatkozóan, amelyek közül a településtípus és a szubjektív anyagi helyzet hatása szignifikáns. Nincs különbség a főváros és a városok, csupán a község és a két városkategória között. A szubjektív anyagi helyzet vonatkozásában minél jobban él valaki, szignifikánsan nagyobb valószínűséggel található az otthonában internet-előfizetés. A gondok nélkül élők között 18-szor nagyobb az esély, hogy rendelkeznek otthon internettel, mint a nélkülözőknél.

Ezen eredmények is bizonyítják, hogy az internet-előfizetés, így a digitális egyenlőtlenségek hozzáférési dimenziója leképezik a területi és anyagi egyenlőtlenségeket, ezáltal hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek további mélyüléséhez, a szegénység újratermelődéséhez.

Összegzés

Tanulmányunkban a digitális egyenlőtlenségek hozzáférési dimenziójának vizsgálata volt a célunk a Magyar Ifjúság 2012 adatfelvételének eredményeit felhasználva 15–17 éves diákok körében.

² Nem feltétlenül okostelefon.

A gazdasági-társadalmi változások következtében, az informatika térnyerésével egy olyan új tényező alakult ki, amelyek mentén a társadalmi egyenlőtlenségek tovább fokozódhatnak, valamint át is örökíthetők. Ennek bizonyításához bemutattuk, hogy a fiatalok mekkora aránya használ számítógépet, valamint hogy van-e otthon internet-előfizetésük és milyen saját IKT-eszközökkel (számítógép, laptop, tablet, okostelefon) rendelkeznek, majd megvizsgáltuk, hogy ezeket milyen módon befolyásolja a populáció lakhelye, valamint anyagi helyzete.

A kutatási eredményeink szerint szignifikáns összefüggés található a fent sorolt eszközökkel való rendelkezés, az internethez való hozzáférés, a számítógép-használat és a lakóhely típusa, valamint a szubjektív anyagi helyzet között. A községekben, valamint rosszabb anyagi körülmények között élők kisebb arányban tudják használni a számítógépet, férnek hozzá az internethez és rendelkeznek saját okostelefonnal, számítógéppel vagy mobilinternettel.

A területi egyenlőtlenségek és anyagi különbségekből fakadó hátrányok felerősítik a digitális hozzáférési egyenlőtlenségeket, ezáltal pedig a használatbeli digitális egyenlőtlenségeket is, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek további mélyüléséhez, konzerválásához, a szegénység újraörökítéséhez vezetnek.

Irodalom

- Angelusz Róbert – Fábián Zoltán – Tardos Péter (2004): Digitális egyenlőtlenségek és az infokommunikációs eszközhasználat válfajai. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (2004): Társadalmi Riport 2004. TÁRKI, Budapest: 309–331.
- Bauer Béla – Déri András (2011): Hálózathoz kötődve – A fiatalok online hálói. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010. NCSZSI, Budapest
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba. Századvég Kiadó, Budapest
- Carvin, Andy (2000): More than just access. Fitting Literacy and Content into the Digital Divide Equation. In: Educause Review, Volume 35, Number 6: 29–47.
- DiMaggio, Paul – Hargittai Eszter (2001): From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases. <https://www.princeton.edu/~artspol/workpap/WP15%20-%20DiMaggio%2BHargittai.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)
- DiMaggio, Paul – Hargittai Eszter – Neuman, W. Russel – Robinson, John P. (2001): Social Implications of the Internet. In: Annual Review of Sociology, 27: 307–336.
- Gábor Kálmán (2012): Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok. Belvedere Meridionale, Budapest
- Gil-Garcia, J. Ramon – Helbig, Natalie C. – Ferro, Enrico (2006): Is it only about Internet Access? An Empirical Test of a Multi-Dimensional Digital Divide. http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F11823100_13 (Utolsó letöltés: 2015. 03. 20.)

- Hargittai Eszter (2008): Digital Inequality. Differences in Young Adults' Use of the Internet. In: Communication Research, Volume 35. Number 5: 602–621.
- Hassani, S. N. (2006): Locating digital divides at home, work and everywhere else. In: Poetics, 34/4–5: 250–272.
- Haywood, Trevor (1995): Info-rich, Info-poor, Access and Exchange in the Global Information Society. Bowker Saured, London <http://ec.europa.eu/eurostat/web/information-society/data/main-tables> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)
- Molnár Szilárd (2002): A digitális megosztottság értelmezési kerete. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00005/pdf/infotars_2002_02_04_082-101.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 01. 31.)
- Norris, P. (2001): Digital divide: civic engagement, information poverty and the Internet worldwide. Cambridge University Press, New York
- Pikó Bettina (2005): Középiszkolás fiatalok szabadidő-struktúrája, értékattitűdjei és egészségmagatartása. In: Szociológiai Szemle, 2005/2: 88–99.
- Prensky, Marc (2001): Digital Natives, digital immigrants. <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)
- Ságvári Bence (2008): Az IT-generáció – Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. In: Ifjúság és környezet, 2008/tél: 47–56.
- Ságvári Bence (2012): A net-generáció törésvonalai – Kultúrafogyasztás és életstílus-csoportok a magyar fiatalok körében. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010. NCSSZI, Budapest: 263–281.
- Selwyn, Neil (2002): Defining the „Digital Divide”: Developing a Theoretical Understanding of Inequalities in the Information Age. Occasional Paper 49. School of Social Sciences, Cardiff
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. In: Somlai Péter (2007) (szerk.): Új ifjúság. Napvilág Kiadó, Budapest, 9–43.
- Somlai Péter (2012): Nemzedéki konfliktusok és kötelékek. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2011): Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010. NCSSZI, Budapest
- Szarvák Tibor (2004): A digitális szakadék, mint új periféria-képző jelenség. In: Tér és Társadalom, 2004/3: 57–75.
- Tari Annamária (2011): Z generáció. Tericum Kiadó, Budapest
- Utasi Ágnes (2004): Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Vaskovics László (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. In: Szociológiai Szemle, 2000/4: 3–20.

www.metszetek.unideb.hu

Warschauer, Mark (2002): Reconceptualizing the Digital Divide. In: First Monday. Volume 7. Number 7 <http://journals.uic.edu/ojs/index.php/fm/article/view/967/888> (Utolsó letöltés: 2015. 03. 20.)

Wilson, Ernest III. (1999): Closing the Digital Divide. Internet Policy Institute, Washington

Kockázatok és mellékhatások az iskolai nevelésben

KÓSA RITA DIÁNA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Az iskolával foglalkozó kutatókat főként az érdekli, mi történik az általános iskolába való belépés előtt, illetve az onnan való kilépés után, azzal, hogy mi zajlik e két esemény között már kevésbé.¹ Ennek egyrészt módszertani okai vannak, hiszen a rejtett tanterv, az iskola életének, belső világának feltárása sok szempontból problémás terület. Másrészt mindenki járt iskolába, így a legtöbben úgy vélik, hogy pontosan tudják, mi zajlik az iskola falai között. Azonban ma sem tudjuk azt, hogy pontosan mi is játszódik le az iskolában, ami jelentősen megnehezíti az oktatáspolitikusok, tantervkészítők és a pedagógusok munkáját.

Az iskola akaratlan mellékhatása: a rejtett tanterv

A rejtett tanterv fogalma az 1960-as évek vége óta ismert, azóta számos kutató törekedett ezen implicit tanterv mechanizmusainak feltárására.² A rejtett tanterv egy olyan absztrakció, mely nincs leírva vagy szabályos tantervben rögzítve, de megjelenési formájában mindig konkrét, hatása pedig akár a szándékos pedagógiai ráhatásokéval is azonos jelentőségű lehet. Ide sorolható bármilyen implicit norma, meggyőződés és érték, melyek átadása főként tantermi, iskolai interakciók révén valósul meg (Vogel 2010).

Magával a szókapcsolattal elsőként Philip Jackson *Life in Classrooms* (1968) című munkájában találkozhatunk, az itt megjelent értelemben a fogalom jelentős hasonlóságot mutat Dewey (1938) korábbi másodlagos tanulás (*collateral learning*) és Kilpatrick (1925) tanulási velejárók (*concomitant learnings*) fogalmával. Hasonló gondolatmenet jelent meg Eduard Spranger (1962) *A nevelés akaratlan mellékhatásainak törvénye* című művében, melyben a szerző leírja, hogy az iskolában akaratlanul mindig mást is tanulnak a diákok, mint amit a pedagógusok tanítani akarnak nekik. A rejtett tantervnek igen sokféle elnevezése alakult ki az évtizedek során,

¹ Csepeli 1975; Ferge 1976; Csanádi – Ladányi 1983; Andor 1980, 1981.

² Green 1977; Rosenthal – Jacobson 1968; Ulich 1976; Vallance 1973, 1985; Wellendorf 1974; Szabó 1979, 1988, 2009.

az eredeti szakkifejezés a hidden curriculum volt. A szakirodalom szinonimaként használja a látens hatásrendszer, az implicit tanterv vagy az iskolázás mellékterméke fogalmakat.

Az iskola tényleges hatása a manifeszt és a látens hatásokból fonódik össze, e két hatásmechanizmus különböző arányban alkotja a tényleges hatásrendszert. A látens hatás: a rejtett tanterv a tudatos tanterv hatását erősítheti vagy gyengítheti is. A diákok a rejtett hatásokat is elsajátítják, de spontán, nem szándékos tanulás során. A hidden curriculum által közvetített tudás tartóssága lehet rövid távú és hosszú távú is. A tanulás és a tanítás folyamatát strukturáló tényezők és az iskolarendszer minden szereplője erőteljesen befolyásolhatja azt, hogy adott környezetben milyen rejtett tanterv alakul ki.

Ulich (1976) szerint az iskola bejáratott interakciós mintákat követő iskolai rituálék terepe, melyek demonstrálják, hogy a résztvevők elfogadják a vázolt helyzetet és az igények kielégítésének egyenlőtlenségeit. Egy adott intézmény követhet rugalmasabb vagy merevebb interakciós sémát is.

John P. Portelli (1993) a rejtett tanterv négy fő megközelítési módját különítette el. Elsőként definiálhatjuk ki nem mondott nem hivatalos elvárásokként, másodsorban akaratlan tanulási eredményekként, harmadsorban az oktatás struktúrájából adódó implicit üzenetként, de tekinthetünk a rejtett tantervre úgy, mint a diákok alkotására. Az első definíció Jackson (1968) fogalmával azonosítható. A második értelmezés alap gondolata, hogy minden emberi cselekedetnek lehetnek nem tervezett következményei, melyeket gyakran nem ismernek fel, vagy csak jóval megtörténtük után. A harmadik definícióban Ivan Ilich (1978) gondolatait fedezhetjük fel, melyet a későbbiekben részletezek. A negyedik megközelítésben Snyder (1973) gondolatai jelennek meg, aki kutatásában az elvégzendő feladatokra irányuló tanulói reakciót vizsgálta. Rámutatott arra, hogy a diákok és pedagógusok elvárásai nagyon különbözőek, sőt a tanulóknak nem is kell feltétlenül tanáruk elvárásainak megfelelően cselekedniük a siker érdekében, hiszen ismerik a rejtett tanterv tartalmát, amit saját viselkedésükkel hoznak létre.

A rejtett tanterv célja, működése és eredménye

Friedenberg (1971) szerint a rejtett tanterv legfőbb célja, hogy a diákok megtanuljanak olyan felsőbb hatalom befolyása alatt élni, mely nincs tekintettel egyéniségük autonómiájára. Megtanulnak az intézmény szabályai szerint viselkedni, megtanulják, mit szabad és mit nem. Egy olyan téveszme alakul ki bennük, hogy semmiféle döntésre nincs lehetőségük, megtanulnak kiskorúnak lenni. Kialakul a tökéletes kívülről irányítotttság, vagy manipulálhatóság, a *riesmani kívülről irányított* karakter (Riesman 1973).

Az iskola közvetíti a diákok felé a társadalom által elengedhetetlennek ítélt viselkedésmódokat, melyek a közmegegyezés szerint szükségesek az életben való boldoguláshoz, ilyen például a fegyelem, az önuralom, az engedelmség, a szorgalom vagy a kreativitás és a versenyszellem.

A „rejtett tantervet” elsőként említők között volt Elizabeth Vallance, aki már 1973-ban egyértelműen felfedezte a rejtett tanterv jelenlétét az amerikai iskolarendszerben, amely mindent áthatott. Abból indult ki, hogy az iskolák a hivatalos iskolai célokhoz képest többet és mást is tanítanak a diákoknak, még hozzá igen hatékonyan. A rejtett tanterv funkciója – a politikai

szocializáció elemeként – a társadalom által elvárt értékek megtanítása volt, azaz a diákok engedelmességre és szorgalomra nevelése, valamint a kialakult osztályszerkezet megőrzése. Az iskola tehát, bár nyíltan a társadalmi szabályozás ellen foglalt állást, addig a rejtett tanterv révén hatékonyan szabályozta azt. Vallance (1973) rávilágított arra, hogy ez a szabályozás nagyon is ismerős az amerikai iskolarendszer korábbi történetében, hiszen a konformitásra nevelés, a társadalmi szabályozás sokáig az iskolarendszer nyílt céljai voltak, melyek fokozatosan a rejtett tanterv fogalma alá sorolódtak. Mikor e látens célok ismét a kutatók figyelmének középpontjába kerültek, sokan rejtett funkciók érvényesülésére gondoltak. Vallance tanügyi reformokkal bebizonyította, hogy a látens funkciók korábban nyíltan megfogalmazott tanügyi célok voltak, tehát amiért bírálták az iskolát, azt azelőtt az iskola legfőbb céljának tekintették. Ezek a célok pedig a gyakorlatból nem tűntek el, csupán az iskolarendszer elvi alapjait jelentő érvrendszerből és az iskolai dokumentumokból.

Ivan Illich szerint (1978) az iskola aláássa az egyén autonómiáját, háttérbe szorítva a kezdeményezőképességét, miközben azt sugallja, hogy csak oktatás révén válhat valaki igazi felnőtté, csak az a tudás értékes, amit ott adnak át. Az oktatásügyre mint piaci mechanizmus tekintett, mely áruként adja át a tudást fogyasztói számára. Minél drágább ez az áru, azaz minél magasabb iskolai képzésről van szó, annál kevésbé elérhető a szegényebbek számára, tehát a gazdagok számára van fenntartva. Az iskola így egy szociális kasztrendszert alakít ki. Megfogalmazta a társadalom iskolátlanításának (*deschooling*) koncepcióját, mely szerint a kötelező szigorú tantervekre épülő oktatást a saját motiváción alapuló tanulásnak kellene felváltania. Mivel az iskola nem tudta ellátni a rábízott feladatokat, így számára egyértelmű volt, hogy új megoldási módok után kell kutatni. Véleménye szerint a diákok addig sem az iskola falain belül tanulták meg a társadalom működéséhez szükséges ismereteket, és aki akar tanulni, az a kötelező iskoláztatás nélkül is fog tanulni, autonóm tanulási formákat álmodott meg és egy horizontálisan tagolt iskolarendszert, a szabad művelődés intézményeit (Bodonyi 2012).

Jackson három évet töltött kisiskolások között. Kiszámolta, hogy egy amerikai gyerek az alapiskolázásban, ez nálunk az általános iskolával azonosítható, körülbelül 7000 órát tölt el, gyakran akarata ellenére egy uniformizált közegben. A kisgyermek viselkedését korábban is értékelte a család, az ismerősök, de ez az iskolába lépésének pillanatától hivatalossá vált, folyamatosan értékelik, melyet dokumentálnak is. A dokumentumok által intézményesül az értékelés aktusa, mely egy nagyon összetett folyamat. Hivatalosan az egyéni teljesítmény és a tanterv közötti viszonyt hivatott szemléltetni, a gyakorlatban fontos tényezőnek számít az intézményi elvárásokhoz való alkalmazkodás és a személyi tulajdonságok, azaz a tanuláshoz és a társakhoz való viszonyulás. Mindez egymással összefonódva a pedagógus értékelésének részét képezik. Gondoljunk például a sűgásra, mely egyértelműen nagy vétség, pedig segítőkészséget és önzetlenséget tükröz, amit el is várnak a diáktól, de nem minden esetben. A diáknak különbséget kell tennie a segítség megengedett és tiltott fajtái között. Sokszor nem elég a helyes válasz, hiszen azt az iskola elvárásainak megfelelően kell prezentálni, érdeklődést, akarást mutatva, melyhez kemény és becsületos munkával jutott a diák, ezek pluszpontot jelentenek az értékelésnél is. Az értékelés tehát egyértelműen nem csak a tantárgyi tudást szemlélteti, implicit módon más dimenziók is szerepet játszanak (Jackson 1968).

Egy diák annál kedvezőbb helyzetben van az iskolában, minél hasonlóbb az otthoni, családi kultúrája az iskola kultúrájához, és annál nehezebb helyzetben találja magát, minél különbözőbb családja otthoni légköre. Több kutató az iskola számos mikrotörténetét a szociális tanulás körébe sorolta, mely hatása nagyon jelentős, hiszen elsajátítása elengedhetetlen feltétele az iskolában való létezésnek. Ez a szociális tanulás még az írott tananyag elsajátításánál is fontosabb. Gubi Mihály szerint a rejtett tanterv: a zaj a kommunikációs csatornában (Gubi 1980).

Green kutatásában azt vizsgálta, hogy a pedagógusokban milyen kép alakult ki diákjaikról. Kutatása során jelentős kettősséget észlelt: bár a pedagógusok igyekeztek különböző szakki-fejezésekkel leírni egy-egy diákjukat, nem kezelték őket egyéniségekként, merev, egyértelmű „címkéket” aggattak rájuk (például: ostoba, közepes képességű, kiváló) (Green 1977).

Rosenthal és Jacobson (1968) kutatásai kimutatták, hogy az ilyen „címkék” rejtetten közvetítődnek a diákok felé. A „jó tanuló” megnyilvánulásaira szinte mindig érkezik reakció a pedagógus részéről, viszont a többieké gyakran visszajelzés nélkül marad, ha egy „jó tanuló” nem ért valamit, a pedagógus segít neki, viszont a többieket csak figyelmezteti, hogy figyeljenek jobban. A pedagógus kedvező vagy kedvezőtlen értékítélete jelentősen befolyásolja a diák teljesítményét, így válik az elvárás önbeteljesítő jóslattá (Pygmalion-effektus). A pedagógus értékelését előbb-utóbb az osztálytársak is átveszik és felerősítik, például „rossz tanulóval” nem szívesen barátkoznak. Ez már nem más, mint a rejtett tanterv öfenntartó működési mechanizmusa.

Wellendorf (1974) szerint az iskolai *szkénék*, azaz jelenetek és az általuk hordozott szocializációs folyamatoknak mindig kettős jelentésük van: egy hivatalos és egy rejtett. A hivatalos jelentések deklaráltak és kodifikáltak, megtanulásukra minden diáknak egyenlő esélye van. A sikeres iskolai léthez szükséges látens elvárásokat ismétlődő helyzetekből kell megtanulnia, megértenie a diákoknak. Nagyon hasznos tulajdonság tehát az alkalmazkodóképesség, hiszen a gyerekek sikerei, kudarcai aszerint alakulnak, hogy mennyire érzékenyen tudják kiszűrni a rejtett jelentéseket, és mennyire tudnak hozzájuk alkalmazkodni.

Jean Anyon (1980) az iskolai tudáselosztást vizsgálta. Szerinte a társadalom alapvető viszonyai leképeződnek az iskolai tudáselosztás viszonyaiban, az iskola a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek újratermelődéséhez járul hozzá, ezek felszámolása helyett. A társadalom tükrének nevezte az iskolákat. Anyon az 1978/79-es tanévben vizsgált öt angol iskolában egy-egy ötödik osztályt. Két osztályba munkásszülők gyermekei jártak, másik kettőbe középosztálybeli gyermekek, egy osztályba pedig az elithez tartozó családok gyermekei. A rejtett tanterv nagyon jól megmutatkozott az iskolai tanítás és tanulás strukturálásában és lebonyolításában, de az elvárt követelményekben is. A munkásgyerekektől pontosságot, tekintélytiszteletet és engedelmességet vártak el, míg a felső osztálybeli gyermekektől kreativitást, rugalmasságot, szellemi nyitottságot. Vizsgálati eredményei bebizonyították, hogy a társadalmi determinizmus tökéletesen megvalósul a rejtett tanterv révén. A kérdés már csak az, hogy mindezt mi működteti?

Az iskola célracionális módon jár el a középosztályi értékek meglétének értékelésével, hiszen a társadalom e tulajdonságok megtanítását várja el. A probléma ott van, hogy ezek az értékek a társadalmi rétegek között egyenlőtlenül oszlanak el és az iskola azokat jutalmazza, akik rendelkeznek ezekkel. Arra viszont nincs megfelelő módszere, hogy megtanítsa ezeket az értékeket azoknak a diákoknak, akik más környezetből érkeztek, ehelyett deviánsnak minősítik őket, amivel egyenesen a sorozatos iskolai kudarcok világába taszítják őket.

A tanulók szelektálására vonatkozó társadalmi igény egyik következménye a diákok értékelésében mutatkozik meg. Az osztályzat elméletben értékeli a diák teljesítményét, az iskolai követelményeknek való megfelelést és egész személyiségét, a valóságban azonban a pedagógiai értékelés egyoldalú és sztereotípiák által befolyásolt. A pedagógusok feladata, hogy egyetlen érdemjeggyel jellemezzék a tanulók teljesítőkéességét. Mindez a jelenlegi pedagógiai eszközökkel lehetetlen feladatnak bizonyul. A pedagógusok egy ellentmondásmentes kép kialakítása érdekében olyan információkat is figyelembe vesznek, melyek a tanulmányi teljesítmény szempontjából nem lényegesek. Itt mutatható ki az a mechanizmus, mely során a tanuló tulajdonságai összekapcsolódnak teljesítményével, melyek eddig a pontig rejtett módon kommunikált elvárásban voltak csak jelen. Részben ezzel magyarázhatóak a különböző társadalmi rétegekből érkező gyerekek eltérő iskolai érdemjegyei, hiszen a plusz információk, a karaktertulajdonságok már-már nagyobb súllyal szerepelnek az érdemjegy kialakításának folyamatában, mint a valós iskolai teljesítmények. A felső és középosztálybeli gyerekek már iskolába lépésük pillanatában rendelkeznek az iskola által elvárt tulajdonságokkal és normákkal, míg az alsó osztályból származó gyerekek egy teljesen idegen környezetben találják magukat, mely megnehezíti beilleszkedésüket és gátolja iskolai teljesítőkéességüket is. Az érdemjegyek tehát elválaszthatatlanok a társadalmi osztályban elfoglalt helytől.

Rejtett tanterv és társadalmi környezet

Ahogy minden iskola meghatározott társadalmi környezetben működik, úgy minden tanuló is számtalan ellenőrizhetetlen, kedvező vagy kedvezőtlen irányba befolyásoló tényező hatásának van kitéve. Elsőként az elsődleges környezet, a család által közvetített hatások a legjelentősebbek, majd ahogy növekszik a gyermek, egyre nagyobb szerepet kapnak a kortárs csoport által gyakorolt hatások. A modern társadalomban pedig megjelentek a személytelen kapcsolatokra épülő, közvetett hatásforrások is. A diákoknak egyre nehezebb az eligazodás a sokféle és sok helyről kapott információ között, éppen ezért az iskolának az iskolai tananyag merevségének oldására kell törekednie, szükséges lenne beengednie az iskola falai közé az azon kívül szerzett információkat is, és segítenie a diákokat ezek értelmezésében és szűrésében. Fontos kérdés az is, hogy az iskolát övező társadalmi környezet hogyan viszonyul az iskola által közvetített értékekhez. Az iskolának ellentmondásos elvárásrendszerekkel kell szembenéznie, hiszen a különböző társadalmi rétegek más-más értékekkel és igényekkel rendelkeznek. A társadalomnak viszont mindenféleképpen el kell fogadnia és támogatnia kell az iskola által hangoztatott értékeket.

Az iskola egyik fő deklarált célja az iskolai szelekció elutasítása, de ezt mégsem tudja minden iskola teljesíteni. Nyilvánvalóan azokat választja ki az intézmény, akik a legkönnyebben, legkisebb erőfeszítéssel fejleszthetőek. A tagozatos osztályok létrehozásával megvalósul a másodlagos, burkolt szelekció, mely következtében a hátránnyal indulóknak még több hátránnyal kell megküzdeniük, miközben az iskolai közösségek egyre homogénebbé válnak. A homogenitás elméletileg tanulmányi eredményen alapul, de a tanulmányi szelekció társadalmi szelekciót is jelent. Természetesen a téma e szegmense sokkal bonyolultabb, amit szintén érdemes vizsgálni.

Kísérletek az intézményes nevelés merevségeinek oldására

Az intézményes merevség oldására vállalkoznak a különböző alternatív reformiskolák. A modern alternatív iskolák az Egyesült Államokban a 60-as években, Nyugat-Európában a 70-es években, Közép-Európában az 1989-es rendszerváltás után jöttek létre. Az adott oktatási rendszer többségi iskoláitól különböző pedagógiai specifikumokkal és innovatív törekvésekkel rendelkeznek. Tényleges választékot, pedagógiailag eltérő lehetőségeket, modell értékű alternatívákat kínálnak nevelőnek, tanítványnak, oktatási rendszernek egyaránt.

A modern alternatív iskolának három csoportja van: az altruista, a művészethangsúlyos és a társadalmi elitet szolgáló iskolák (Bodonyi 2012).

A következőkben egy nemzetközi és egy hazai példát szeretnék bemutatni, közös vonásuk, hogy mindkét kezdeményezés az iskola társadalmasítását és a merevség oldását tűzte ki célul.

A párhuzamos iskola (*école parallèle*) nevet kapó mozgalom eredményeképpen az 1970-es években több száz iskola kezdte meg működését a fejlett tőkés országokban. A hagyományos iskolákhoz képest sokkal rugalmasabban kezelték a tanításra szánt időt, a teret és a tananyagot is, a nevelés kulcsfogalmainak a felfedezést, az egyéni felelősségvállalást és a közösségi életet tartották. E mozgalomról készített monográfiájában Ferran azt írja, hogy ha tényleg meg akarunk szabadulni a hagyományos iskolarendszer merevségeitől, akkor ki kell iktatniuk a káros rejtett tantervet, az osztályozást és a tanár–diák között kialakuló aláztos kapcsolatot. Ferran az ilyen francia intézményeket „*école de la rue*”-nak nevezte, melyben megjelent az utca mint a hagyományos iskolarendszer egyik, mint a tanuláshoz, nevelődéshez nem falak közé szorított alternatívája. Hirdetett célja ezen intézményeknek, hogy megtanítsa a diákokat a változás képességére, míg a kulturális örökség átszarmaztatására kisebb hangsúlyt helyeznek. Nagyon fontos, hogy már ekkor felismerték azt, hogy az ember által létrehozott másodlagos környezet szüntelenül kihívásokkal ostromolja az iskolarendszert. Az iskolának kezelnie kell, segítséget kell nyújtania az utcán szerzett információk rendezésében is a tanulóknak, ha ez nem így történik, az az iskola számára súlyos presztízsveszteséget jelent, hiszen elveszíti a hitelét a gyerekek előtt (Szabó 2009).

A magyar példa gyökerei szintén az 1970-es évekig nyúlnak vissza, ezek voltak a komplex nevelési központok, melyek célja szintén az iskola társadalmasítása volt. Egy ilyen központ polifunkcionális épülete helyet adott óvodának, iskolának, könyvtárnak, művelődési háznak, azaz egyesíteni próbálta az iskolai és az iskolán kívüli képzés elveit. Tekintettel volt a szociokulturális környezetre is, miközben sokkal jobban épített fogyasztóinak művelődésbeli érdekeire. A térszervezés elősegítette a diákok közötti kommunikációt, így ezáltal is gazdag tudásanyaghoz juthattak hozzá (Szabó 2009).

Napjainkban is találhatunk Magyarországon alternatív nevelési intézményeket³, melyek főként Rogers, Steiner (Waldorf pedagógia), Montessori vagy Freinet által útjára indított vagy ezek keverékéből kialakult reformpedagógiai elveken alapulnak (Czike 2006).

³ Tüskevár, Drávamenti Körzeti Közoktatási Intézmény Darányi Tagiskolája, Gyermek Ház, Kék Madár, Kontyfa Iskola, Palánta Iskola, Komplex Instrukciós Program Hejőkeresztúron, Lauder Iskola (Klein – Soponyai 2011).

Ezen iskolák a hagyományos iskolákhoz képest több jellemzőben is eltérnek, a legfontosabb a megváltozott tanárszerep, a pedagógus itt nem ismeretátadó, hanem egy háttérben maradó segítő, facilitátor. A módosult tanárszerepet közvetíti és elősegíti a megváltozott térelrendezés és tanítási módszer, a munkaformák közül a frontális alig fordul elő, egyéni vagy csoportmunka zajlik. A tanár személyisége iránti követelmények is módosulnak egy alternatív iskolában, a másokra való odafigyelés és a visszavonulás képessége kerül az előtérbe. A hagyományos iskolákban a szülők a háttérben maradnak, sőt egyes iskolákban gyakran nemkívánatos a látogatásuk, az alternatív iskolákban viszont ők is a pedagógusokhoz hasonló szerepet kapnak, kivételt csak a Waldorf-iskola jelent.

A tanárszerep megváltozásának következményeként átalakul a tanári tekintély is, a pedagógusnak saját értékeiből, belső erőiből kell megteremtenie, külső erők segítségével nélkül. A diákok nem félnek a tanulástól, saját maguknak tanulnak, nincs osztályozás, hiányzik a külső erő, ami nagyban elősegíti a belső motiváltság létrejöttét. A hagyományos iskolákhoz képest más módszerrel alakítják ki a szabályokat is, melyek belsővé válnak, interiorizálódnak. A tanárok visszavonulásukkal el tudják érni, hogy a szabályok nem külső elvárásként jelennek meg, hanem belső igényként. Szintén a megváltozott tanárszerep következményének tekinthetjük a diákok közötti kommunikációt és viszonyt. A gyerekek éppen úgy viselkednek egymással, ahogy a pedagógus is velük, ugyanez megfigyelhető a kommunikációban is. A gyerekek kapcsolatrendszere is eltérő az alternatív iskolákban. Míg a hagyományos iskolákban a tanár csupán két-három diákot tud kitüntetett figyelemmel kíséreni, az alternatív iskolákban a figyelem többfelől jön és jobban megszokják, így többközpontú közösségek jönnek létre (Czike 1997).

Alapvetően kétféle tanártípust különíthetünk el, attól függetlenül, hogy ki milyen elveket követő iskolában tanít. A hagyományos pedagógus mindig rögtön tudja, mit kell tennie a szabályelsajátíttatás folyamatában, míg a nyitott nevelő először mérlegel, gondolkodik, csak aztán cselekszik, így létezési módja az állandó kétely, míg a hagyományos nevelő esetében az állandó bizonyosság (Czike 1997).

Összegzés

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a rejtett tanterv fontos szerepet játszik az egyéniségek el-tüntetésében, hiszen az iskolákban alávetettséget generál, elősegíti a diákok önálló akaratának és érdekének eltűnését, melyek helyét a közösségi, gyakran ideológiával átítatott, manipulált érdek veszi át.

Az iskola manifeszt céljait számos iskolai dokumentum tartalmazza, melyek a pedagógusok mindennapi munkaeszközei, viszont ezek nem közvetlenül érvényesülnek az iskolai gyakorlatban. Minden iskola kettős nyomás alatt működik, egyrészt része az iskolarendszernek, másrészt egy adott infrastruktúrájú, saját igényekkel rendelkező településen működik. Az iskola hivatott ezen igények kielégítésére is. Így minden dokumentumot helyi sajátosságok tükrében, sajátosan értelmeznek az intézmények, azaz az ott dolgozók. A pedagógiai munka fontos mozzanata (talán a legfontosabb), hogy mit tesz a pedagógus a mindennapokban. A tanítás mikrodöntések sorozata, melynek alapvető mozzanata az adott tanulói légkörhöz való alkalmazkodás. A hiva-

talos dokumentumok mindig a rejtett tantervekkel együtt érvényesülnek. Mindennek létezik egy egyéni értelmezése, a tantárgyi tartalmaknak és a tanári szerepeknek is. Az egységes dokumentumok üzenete a pedagógusokhoz és a diákokhoz a nevelői célképzetek, a praxis szűrőjén keresztül jut el, illetve az is befolyásoló tényező, hogy milyen kiegészítő üzeneteket és kontextust teremt a gazdasági és politikai környezet. A rejtett tanterv megértéséhez pedig pont ezeket a szűrőket kell feltárnunk.

Irodalom

- Andor Mihály (1980): Dolgozat az iskoláról I. In: *Mozgó Világ*, 12: 5–21.
- Andor Mihály (1981): Dolgozat az iskoláról II. In: *Mozgó Világ*, 1: 16–31.
- Anyon, Jean (1980): Social Class and Hidden Curriculum of Work. In: *Journal of Education*, 164 (1): 67–92.
- Bodonyi Edit (2012): *Alternatív iskolák*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Czike Bernadett (1997): Az alternatív iskolák jellemzői – kezdeti elveik, mai gyakorlatuk. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 47 (6): 24–33.
- Czike Bernadett (2006): *A pedagógusszerep változása: alternatív és nem alternatív iskolák összehasonlító elemzése*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest
- Csepeli György (1975): *Az iskola belső világa*. MTA – PKCS Iskolakutatás 12.
- Dewey, John (1938): *Experience and Education*. McMillan, New York
- Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Friedenberg, Edgar (1971): The modern high school: a profile. In: *The Experience of Schooling*. Ed. by Mervin Silberman, Holt Rinehart and Winston
- Green, Anthony (1977): Structural Features of the Classroom. In: *School Experience-Explorations in the Sociology of Education*. Ed. by Peter Woods – Martyn Hammersley, Croom Helm, London
- Gubi Mihály (1980): A rejtett tanterv elméletei. In: *Világosság*, 21 (1): 15–22.
- Ivan Illich (1978): *Toward a History of Needs*. Random House, New York
- Jackson, Phillip (1968): *Life in classrooms*. Holt Rinehart-Row, New York
- Kilpatrick, William (1925): *Foundation of Method: Informal Talks on Teaching*. McMillan, New York

- Klein Sándor – Soponyai Dóra (szerk.) (2011): A tanulás szabadsága: alternatív pedagógiai irányzatok, iskolák, tanárok, tantárgyak. Edge 2000, Budapest
- Kuczi Tibor (1999): A pedagógusszerep néhány szociológiai jellemzője. In: Meleg Csilla: Iskola és társadalom II. Szöveggyűjtemény. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszék, Pécs
- Ladányi János – Csanádi Gábor (1983): Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest
- Portelli, John (1993): Exposing the Hidden Curriculum. *Journal of Curriculum Studies*, 25 (4): 343–358.
- Pusztai Gabriella (2002): Tetten érhető-e a rejtett tanterv? *Iskolakultúra*, 12: 39–47.
- Riesman, David (1973): A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Rosenthal, Robert – Jacobson, Lenore (1968): *Pygmalion in the Classroom: Teacher Expectation and Pupils Intellectual Development*. Holt Rinehart and Winston
- Snyder, Benson (1973): *The Hidden Curriculum*. The MIT Press, Cambridge
- Spranger, Eduard (1962): *Das Gesetz der ungewollten Nebenwirkungen in der Erziehung*. Quelle & Meyer, Heidelberg
- Szabó László Tamás (1979): A latens hatásrendszer fogalma és vizsgálata. *Tantervelméleti füzetek* 2. OPI
- Szabó László Tamás (1988): A „rejtett tanterv”. Magvető Kiadó, Budapest
- Szabó László Tamás (2009): A tanár visszanéz. *Neveléstudomány – Iskola – Pedagógia*. Új Mandátum Tankönyvkiadó, Budapest
- Ulich, Dieter (1976): *Pädagogische Interaktion. Theorien erzieherischen Handelns und sozialen Lernens*. Beltz, Weinheim – Basel
- Vallance, Elizabeth (1973): Hiding the Hidden Curriculum: an Interpretation of the Language of Justification in Nineteenth-Century Education Reform. *Curriculum Theory Network*, 1973/1974. 4: 1
- Vallance, Elizabeth (1985): Hidden Curriculum. In: *The International Encyclopedia of Education*. Vol. 4. Pergamon Press, New York
- Vogel Zsuzsa (2010): Iskolaépítészeti – rejtett tanterv – holland és magyar szemmel. In: *Iskolakultúra*, 9: 85–98
- Wellendorf, Franz (1974): *Schulische Sozialization und Identität: Zur Sozialpsychology der Schule als Institution*. Beltz, Weinheim – Basel

Szegénységben élő fiatalok családalapítását meghatározó tényezők

MOLNÁR ÉVA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Napjainkban a fejlett országokban a család változásainak vizsgálata kapcsán a demográfusok gyakran a család válságáról beszélnek. Az ezt bemutató érvek között első helyen említik a házasságok számának csökkenését és az élettársi kapcsolatok elterjedését. Olyan kedvezőtlen demográfiai tendenciákat látnak a házassági kedv csökkenésének a következményeként, mint például a termékenység visszaesése, a gyermekvállalás időbeli eltolódása, tartós párkapcsolat nélkül élők számának növekedése.

A családalapítási szokások megváltozását előidéző tényezők azonban nem egyformán hatottak minden társadalmi csoportra. A nők gyermekvállalási magatartásának jellemzésekor alkalmazott teljes termékenységi arányszám nem mutatja meg az egyes társadalmi rétegek különböző reprodukciós mintáit. A települési szintű kutatások (Gyenei 1998; Ladányi – Szelényi 2004; Durst 2002) és az országos, reprezentatív vizsgálatok egyértelműen bebizonyítják, hogy a magyar társadalom kettészakad a demográfiai folyamatokat illetően. A legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, marginalizálódott társadalmi réteg teljes termékenységi arányszáma kétszerese a felsőfokú végzettséggel rendelkező, jobb státuszú nők teljes termékenységi arányszámának (Husz 2006). Az első gyermek vállalásának átlagéletkorában pedig közel tíz év különbség mutatható ki a két csoport között (Kapitány – Spéder 2012). A tanulmány célja, hogy bemutassa a szegénységben élő fiatalok családalapítási szokásai miért térnek el a modern társadalmakban megfigyelhető tendenciáktól.

A párkapcsolati és családformák pluralizálódása Magyarországon

A szegénységben élők családalapítását meghatározó tényezők értelmezéséhez szükséges megismerni, milyen változásokon ment keresztül a család intézménye az elmúlt évtizedekben. A köztudatban az alábbi családértelmezés terjedt el: egy fedél alatt élő házaspár, akik különműködnek, gyereket nevelnek, a családi munkamegosztás pedig a tradicionális nemi szerepek szerint alakul a férj és a feleség között. Hagyományosan a teljes családot, apával, anyával, gyerekekkel és a köztük lévő harmonikus kapcsolatot tekintik a családtagok boldogsága, a megfelelő viselke-

dési normák elsajátítása biztosítékának. Az általános közfelfogás szerint azoknak a fiataloknak könnyebb a dolga a jó párválasztásban és a boldog családi élet kialakításában, akik maguk is ezt tapasztalták meg szüleik által (Tóth 2012). A család minden társadalomban jelen van, ezért minden embernek vannak ismeretei, tapasztalatai róla. A tudományos szintű megismerés megkísérli meghaladni a köztudat szintjét, célja feltárni a szabályszerűségeket, tendenciákat, illetve megmagyarázni a leírt jelenségeket (Neményi 2010).

A család fogalma nehezen definiálható, mivel időben, kultúrában, szubkultúrában változó fogalmat takar. A kifejezés alatt egyesek csak a nukleáris családot értik, mások a tágabb rokonságot is, de vannak olyanok is, akik a párkapcsolatukat is családként élik meg. A közösség normarendszere alapvetően meghatározza, hogy mit tekintenek az emberek családnak (Tóth 2012). Felfogható egy olyan társadalmi intézményként, amely a biológiai és a társadalmi reprodukció helyszíne. Más megfogalmazásban olyan intim, együtt élő csoport, amelyet a leszármazás, illetve a vérségi kapcsolat, a szexuális és/vagy jogi kapcsolat köt össze (Tomka 2009). Általában a család az első közösség, amely befogadja az egyént és először ellátja a szocializáció feladatát (Szombathelyi 2014).

Magyarországon a rendszerváltás utáni kulturális átalakulás a nyugati fogyasztói minták erősebb érvényesülését is magával hozta, amely kedvezett az élettársi kapcsolatok népszerűségének. Napjainkban a házasság mellett számos más párkapcsolati és családforma létezik. Az élettársi kapcsolatok, a látogató kapcsolatok és az újráházasodással létrejövő mozaikcsaládok száma is jelentősen megnőtt (Tóth 2012).

Az alternatív életformák kisebb mértékű elutasítással és kevesebb szociális kontrollal találkoznak, amelynek következményeként további heterogén életstílusok fejlődnek ki, így többé már nem lehetséges egy minden ember számára meghatározó és kötelező értékrendszer elfogadása és követése. A modern társadalmak párkapcsolati és családformái sokszínűek, és egyre kevésbé jellemzőek a hagyományosan elfogadott családfelfogás kritériumai. A szegénységben élőket is sokszínű és változatos együttélési formák jellemzik (Czibere 2007, 2012, 2014).

A származási család hatása a családalapítással kapcsolatos döntésekre

A család jelentősége többrétű, nem csupán biológiai kapcsolatrendszerként fontos, döntő hatással van az egyén érzelmi, kognitív és szociális fejlődésére is (Szombathelyi 2014). A család a szocializáció elsődleges színtere, a normák, értékek, szerepek átadásának terepe (Utasi 1991). A családi szocializáció során kialakított értékek egész életen át végigkísérik az egyént (Bánlaky 2001).

A családalapítás és a párválasztás motivációit is meghatározhatják biológiai, társadalmi, gazdasági vagy érzelmi szükségletek, de a különböző tényezők hangsúlyosságát az adott társadalmi környezet és az egyén sajátos élethelyzete alapvetően befolyásolja. A párkapcsolati formák alternatívái közötti döntésnél kulcsfontossággal bírnak a korábbi tapasztalatok a családról, elsősorban a származási családról. A családi szocializáció fontos szerepet tölt be abban, hogy a felnőttek képesek legyenek tartós és jól működő párkapcsolatot létrehozni és fenntartani. A szülők kapcsolatának megítélése, a saját későbbi párválasztásával kapcsolatos elvárások forrásává válhat (Bagdy 1998).

Az egyén származási családjában jellemző kulturális, gazdasági és társadalmi tőkék, továbbá a gyermekkori családi és intézményes szocializációs folyamatok jelentősen meghatározzák a párválasztási aspirációkat és lehetőségeket. Abban a családban, ahol a közös otthon az egyenlőtlenségek hordozója, a következő generációk számára is átöröklődnek az egyenlőtlenségek akár a családon belüli, akár a család és a társadalom közötti kapcsolatok mentén (Czibere 2007).

Patricia Fernandez-Kelly (1998) az amerikai városi gettóban vizsgálta a társadalmi és kulturális tőke szerepét az afroamerikai lányok gyermekvállalási hajlandóságában. A kilencvenes évek végén lezajlott kutatás földrajzilag messze esik a magyar falvakban megjelenő szegénységtől, mégis az alacsony társadalmi rétegek körében jellemző, a többségi társadalomtól eltérő esélyek és életkilátások hasonló mechanizmusokat indíthatnak el a térbeli távolságoktól függetlenül. Megállapításai hasznos kiindulópontul szolgálhatnak a hazai szegények körében is gyakran előforduló fiatalkorú gyermekvállalás jelenségének értelmezésében. A kapcsolati háló elemzésével lehetővé vált bemutatni a társas kapcsolatok olyan sajátosságait, mint a multiplicitás és a hídszerű kapcsolatok hiánya, amelyek szerepet játszanak a fiatalok gyermekvállalásában. Akiket a társadalom kutaszt, vagyis nem fogadja be sem az oktatási rendszer, sem a munkaerőpiac, azok számára nem adottak az adott országban átlagosnak mondható élettervezési lehetőségek sem, a társadalmi tőke növelésének egyetlen módja a családalapítás. Erőforrásként használható társadalmi kapcsolatok hiányában nincsen más alternatíva az életcélok kijelölésére.

A magyar társadalomban a házastársi, párkapcsolati homogámia rendkívül erősen érvényesül. A párválasztás szempontjai között jelentős szerepet játszanak a szülői háttér, az iskolázottság és a foglalkozási kategória hasonlóságai. Az emberek többnyire saját környezetükben kötnek ismeretségeket, ezért a potenciális partnerek köre is behatárolt (Pongráczné – S. Molnár 2000). A kedvezőtlen életkörülmények között felnőtt fiatalok a párválasztásukat követően is hasonlóan alacsony életszínvonallal rendelkeznek, alig jellemző a kedvező irányba tartó mobilitás. A különböző tőkefajták és a házassági mobilitás hiánya, a társadalmi közeg zártsága megakadályozza a nemzedékek közötti mobilitást. Az egyén származási és az alapított családja között kontinuitás van, azok a minták, normák és magatartásformák hozzák létre, amelyeket a szülői családban ismertek meg gyermekként, majd felnőve saját életük alakításánál példaként követnek. A családi szerepek elsajátításával a nemi szerepek elsajátítása is megtörténik, amely irányvonalat ad arról, hogyan kell viselkedni férfiakként és nőknek (Czibere 2007, 2012, 2014).

A fejlett társadalmakban jellemző családalapítási szokások vizsgálatakor nem kerülhető ki a nők társadalmi helyzetének változásának bemutatása. A nők kvalifikációjának és foglalkoztatottságának emelkedése az életcélok és mindkét nem házassággal kapcsolatos elvárásaira is hatással volt (Tomka 2000). A nők belépése a felsőoktatásba és a munka világába önértékelésük és a társadalomban élő nőképváltozásával is járt. A családjáért mindent feláldozó nő eszménye helyett az egyéni céljaiért küzdő került előtérbe (Valuch 2001). A nők iskolázottságának növekedése fontos szerepet játszott életvezetési és karriertervezési lehetőségeinek változásában, de az érdekérvényesítő képességük javulásában is (Koncz 2008).

Az iskolában és a munka világában is jól teljesítő nő számára már nemcsak a tradicionális nemi szerepek betöltése jelenti az önmegvalósítást. Az elszegényedett családokban azonban gyakran hiányoznak azok a személyes ismerősök, akik bizonyítékul szolgálhatnának arra, hogy

van lehetőség kitörni a szegénységből. Hiányoznak azok a kapcsolatok, amelyek azt jeleznék, hogy választhatnának a különböző élettervezési és családtervezési lehetőségek közül. A fiatalok családi alapítás esélyt szolgáltathatna arra, hogy a származási család rossz életkörülményei közül minél hamarabb kiszakadhassanak, azonban kapcsolathálójukban a multiplicitás alacsony fokú, partnereiket hasonló társadalmi közegből választják ki (Fernandez – Kelly 1998).

Az első gyermekvállalás időzítése

A középosztálybeli szülők gyermekeiket iskolai részvételre, továbbtanulásra, végzettségszerzésre ösztönzik, abban bízva, hogy a megszerzett bizonyítványok növelik majd gyermekeik munkaerő-piaci esélyeit (Fernandez – Kelly 1998). Az ilyen családokban a társadalmi előrelépés kulcsa a tanulás, ezért az oktatási expanzió lehetőségeit kihasználva a tanulmányok befejezésének ideje kitolódott. A szakmai fejlődést fontosnak érzők időt és energiát fordítanak a tanulásra, majd a karrierépítésre, amely azzal a következménnyel járhat, hogy későbbi időpontra tolódik az első együtt élő párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás.

A modern társadalmakban a családi és a szülői szerep vállalása választási lehetőségként lép fel, amely versenyben áll olyan más területekkel, mint például a szakmai karrier vagy a szabadidő eltöltése. Az európai országok lakóinak túlnyomó többsége számára a családalapítás fontos életcél, azonban a megváltozott életlehetőségekhez való igazodás a családalapítási szándék realizálására, különösképpen annak időzítésére is hatással van (Vaskovics 1994).

Az elmúlt évek kutatásai szerint a szülők legmagasabb iskolai végzettsége alapján jelentős differencia mutatható ki az átlagos gyermekszámokban és az első gyermek vállalásának átlagéletkorában is. 2010-ben a diplomás nők átlagosan 30,9 évesen adtak életet első gyermeküknek, míg a legfeljebb alacsony fokú végzettséggel rendelkezőknél az átlagéletkor 21,2 év (Kapitány – Spéder 2012). Az iskolai végzettség a munkaerő-piaci esélyekre, az életvezetési és karriertervezési lehetőségekre is hatással van, így jelentősen befolyásolja a gyermekvállalási szándék realizálásának idejét is.

Társadalmi szinten heves viták folynak arról, hogy mikor ideális gyermeket vállalni. Tóth Olga 1993-as kutatásában (idézi: Paksi – Szalma 2009) megvizsgálta a szülővé válás objektív és szubjektív meghatározottságát. Eredményei szerint nem önmagában a biológiai életkor irányítja az időzítés szubjektív megítélését, hanem olyan kulturális, értékbeli minta, amely előírja a társadalom tagjainak, hogy melyik az az időintervallum, vagy milyen életeseemény bekövetkezése után „kellene” gyermeket vállalni. Például ha már valaki „régóta” házas és már önálló lakással, biztos egzisztenciával rendelkezik, nagy valószínűséggel érezheti úgy, hogy eljött a gyermekvállalás ideje (Paksi – Szalma 2009).

Az iskolai tanulmányaikat hamar befejezők a felnőtté válás egyik dimenziójának feltételét teljesítve a családalapítást is elkezdhetik. A szakképzetlen munkaerőre egyre kevesebb igény mutatkozik a munka világában, az elsődleges munkaerőpiacon való hosszú távú elhelyezkedésre pedig alig van esély, a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetben lévő embereknek kevésbé mutatható a karrierépítés miatti késői gyermekvállalás. Generációik egész sora nőhet fel anélkül, hogy tartósan a biztos megélhetéshez szükséges jövedelemmel rendelkezne. Sokuk számára a

saját tulajdonú lakás, a biztos egzisztencia megszerzése elérhetetlen cél. A családalapítást halogatók általában hasonló racionális feltételek meglétéhez kötik a gyermekvállalást. Azonban az olyan társadalmi csoportokban, ahol kevés a reális esélye ezeknek a megszerzésére, nincs miért későbbre időzíteni.

A demográfusok már régóta felfigyeltek arra, hogy a különböző faji, etnikai csoportokhoz tartozó embereket a többségi társadalomtól eltérő termékenységi magatartás és családszerkezet jellemez. Számos kutatás (Goldscheider – Uhlenberg 1969; Kennedy 1973; Ritchey 1975; Johnson 1979) vizsgálta a fiatalkori gyermekvállalás etnikai sajátosságait. A jelenség magyarázatára a nemzetközi szakirodalomban több, egymással versengő hipotézis született. A társadalmi jellemzők elmélete szerint, önmagában nem az etnicitás okozza a termékenységbeli különbségeket, hanem a különböző etnikai, faji csoportok többségtől eltérő társadalmi összetétele. A hipotézis alapján a státuszbeli különbségek kiegyenlítődése esetén nem lehetne kimutatni drasztikus termékenységi különbségeket az etnikai csoportok között (Johnson 1970). A fiatalkori terhességet elősegítő szociális feltételek, a különböző tőkefajták és a szociális háló hiányosságai a szociális helyzetből erednek. A szegénység, az alacsony iskolai végzettség, a társadalmi kapcsolati háló sajátosságai fontosabb befolyásoló tényezők, mint az etnikai hovatartozás.

Korábbi kutatási eredmények már bebizonyították, hogy az iskolai végzettségnek, a társadalmi és szociális jellemzőknek lényeges szerepe lehet a gyermekvállalásban (Andorka 1987). A fiatalkorúak gyermekvállalásában meghatározó a jövedelemegyenlőtlenség és a szegénység. A nagy jövedelemkülönbségek és a szegénység csökkenti a bizalmon alapuló emberi kapcsolatokat, így csökken a társadalmi szolidaritás. A létbizonytalansággal küzdve mindenki a saját vagy családja társadalmi pozíciójának megtartásáért küzd (Coleman 1998).

A család integráló szerepe

A peremhelyzetű társadalmi csoportokhoz tartozó fiatalok számára más erőforrások hiányában a családi kapcsolatok, a nagycsalád jelentheti a biztonságot. A személyes életfeltételek mindennapi védelmében a családnak különösen nagy szerepe van, a családi kapcsolatok a társadalmi integráció kitüntetett forrásai (Szalai 2002). A társadalmi integrációhoz és szolidaritáshoz kapcsolódó szükségleteik a társadalmi átlagtól eltérő családalapítási szokásokban is kifejeződhet, amelynek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulási formái közé tartozik a fiatalkori gyermekvállalás és a magas gyermekvállalási hajlandóság (Fernandez – Kelly 1998).

A család integráló szerepének vizsgálatakor a kutatók általában Durkheim munkáiból indulnak ki. Durkheim (1986) társadalomelméletének fókuszában a társadalomnak, mint egyéneket korlátok által szabályozó és normák révén közösséggé formáló hatalomnak az eszméje áll. A társadalom szolidaritáson alapul, integrációs állapota a benne folyó kollektív élet intenzitását tükrözi vissza. A társadalom annál egészségesebb, minél aktívabb és folyamatosabb a tagok érintkezése. A szociális integráció fontossága abban rejlik, hogy ez ad értelmet az egyéni céloknak, ennek révén vannak az embereknek érvényes értékeik, amelyek szükségesek ahhoz, hogy tevékenykedni tudjanak egymással.

Az államszocializmusban a patriarchális állami gondoskodás, a központilag alakított árszabályozás és a centralizált intézkedések segítségével, jórészt diktatórikus módszerekkel képes volt a rendszerváltást megelőző struktúra integrálni a társadalmat Magyarországon. A centralizáció és a családok egymásrautaltsága is erős volt. A piacgazdaságra való áttéréssel jelentkező nehézségek felerősítették a társadalom több rétegének szolidaritásszükségletét. A piacgazdaság az erősekre, a versenyképesekre épít, míg a gyengéket, a hátránnyal élőket, kellő mértékű szolidaritás hiányában kirekeszti (Utasi 2002).

Durkheim szerint a társadalom annál egységesebb és ellenállóbb, minél aktívabb és folyamatosabb a tagjainak az érintkezése. A családok esetében a nagyobb létszám, a több rokoni kapcsolat intenzívebbé teszi a család életét. Ezzel szemben a kis családok rövidebb életűek és gyengébb életképességűek (Durkheim 1967). A család egyfajta védőfaktoraként működik, a sikeres társadalmi integráció biztosítója (Albert – Dávid 2012).

A szegénységben élő fiatalok családalapítási szokásaira a gazdasági-társadalmi változásokra nem úgy hatottak, mint az osztályra. A termékenység visszaesése kevésbé jellemző körükben. A családi kapcsolatok, a családok sűrűsége nem csökkent. Sőt, feltételezésem szerint a szűkebb és tágabb rokonság is földrajzilag közelebb van egymáshoz, mint a jobb szociális helyzetben lévő rétegeknél. Mivel a személyes kapcsolatok erőforrást jelentenek számukra, ezért valószínűleg motiváltak arra, hogy ne hagyják el azt a kis települést, ahol mindenkit ismernek, és ahol a rokonok, barátok is élnek.

A rendszerváltás után a magasabb státuszú társadalmi rétegek körében felerősödött az individualizálódás. Az egyének a versenyképességük növelése érdekében felértékelték a kapcsolataikat, az érdek mentén szerveződő kapcsolatok fontossága nőtt. A magántulajdon növekvő részarányával hangsúlyosabbá vált az egyéni teljesítmény értéke. A „gazdagodás-elvű” társadalomban csökkent a jobb módúak lemaradók iránti szolidaritása. Ez hozzájárult a gazdasági egyenlőtlenség fokozódásához, ami a forráshiányos rétegektől a korábbinál is erősebb családi összetartást igényel (Utasi 2002).

A kilencvenes évek elején a legtöbben nem számítottak arra, hogy a késő Kádár-korban felhalmozódott társadalmi feszültségek tovább fokozódnak Magyarországon, hogy másfél-kétfélmillió embernek kell szembenéznie a leszakadás, a periféria veszélyeivel a létrejövő újkapitalizmusban. A politikai, gazdasági és társadalmi változások másfajta intézményes kereteket, erőforrásokat, szolgáltatásokat és lehetőségeket kínálnak, amelyek a társadalmi integrációra is hatással vannak. Az országban szélsőségesen egyenlőtlen társadalmi berendezkedés alakult ki, amely nem segíti a fiatalok társadalmi beilleszkedésének folyamatát, ez azzal a következménnyel járhat, hogy a fiatalabb nemzedékek átörökítik a társadalmi problémákat, az esélyek egyenlőtlenségét (Gazsó – Laki 2004).

Generációk sora nőhet fel anélkül, hogy tartósan bekapcsolódnának az elsődleges munkaerőpiacra. A munka világából kiszoruló, munkajövedelemmel nem rendelkező, mélyszegénységben élő családok tömegesen jelentek meg a kilencvenes években, akik számára a társadalmi integráció lehetősége is kérdéses. Az egyének társadalmi hálózatokban elfoglalt pozíciói nem csak az életminőségre, életesélyekre van hatással, hanem az egész társadalom működését is befolyásolják (Albert – Dávid 2012).

Összegzés

Az elmúlt évtizedekben jelentős értékrendbeli változások zajlottak, a családalapítás „ideális” időzítésének körülményei is folyamatos változásban vannak. Míg korábban a húszas évei végén járó egyedülálló, még gyermeket nem szülő nőket bélyegezték meg tradicionális nemi szerepük betöltésének mellőzése miatt, addig napjainkban a társadalom jelentős része fogalmaz meg erős kritikákat a rossz szociális körülmények között élő, a gyermekvállalást az osztálytársadalmi átlaghoz képest évekkal korábban elkezdő fiatalokkal szemben.

Magyarországon a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági változásokra a különböző társadalmi rétegek eltérően reagáltak, amely az élettervezési és családtervezési stratégiákra is hatással volt. Míg az osztálytársadalmi szinten megfigyelhető a gyermekvállalás időbeli elhúzó-dása és a gyermekszám visszaesése, addig a társadalom peremén élő fiatalok a családalapítást a társadalmi átlaghoz képest közel egy évtizeddel korábban elkezdik és jellemzőbb a nagyobb családméret is.

A szegénységben élő közösségekben a korai gyermekvállalás a társadalmi kirekesztettségre adott reakcióként is értelmezhető. Az alacsony iskolai végzettség, a tartós munkanélküliség és az ezzel járó, a többségi társadalomhoz képest alacsonyabb életszínvonal mellett a társadalmi megbecsültség egyetlen lehetősége, az önmegvalósítás csúcspontját jelentheti a családalapítás (Durst 2006). Az oktatásbeli pályafutás korai befejezése mögött sok esetben iskolai kudarcok húzódnak. A sikertelenség érzését tovább mélyítheti, hogy az iskolából kilépve a megfelelő szak-képzettség hiányában nem lesznek a munkaerőpiac keresett szereplői, amely negatívan hathat az önbecsülésükre. A szülői szerep betöltése azonban sikerélményt jelenthet számukra.

A fiatalkori gyermekvállalás növeli a szegénység kockázatát, a kedvezőtlen szociális helyzet konzerválódásához vezethet (Ladányi 2005). A szakképzetlen, munkatapasztalattal nem rendelkező, elmaradott településen élő fiatalok és azok gyermekeinek hátrányai szinte behozhatatlannak látszik. A munkahely és a jövedelem hiánya, a többségi társadalomtól eltérő kapcsolati háló és életkilátások a társadalmi integráció lehetőségét is korlátozzák. Az elmúlt két és fél évtizedben tartós, valódi segítséget jelentő eszközrendszerek nem épültek ki számukra.

Irodalom

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Argumentum Kiadó, Budapest

Andorka Rudolf (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat Kiadó, Budapest

Bagdy Emőke (1998): Családi szocializáció és személyiségzavarok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

Bánlaky Pál (2001): Családszociológia. Wesley János Kiadó, Budapest

- Coleman, James Samuel (1994): Társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Aula Kiadó, Budapest
- Coleman, James Samuel (1998): Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiadó, Budapest: 11–45.
- Czibere Ibolya (2007): Mélyszegénységben élő nők helyzete tartósan munka nélkül lévő férfiak családjában. In: Csoba Judit – Czibere Ibolya (szerk.): Tipikus munkaerő-piaci problémák – atipikus megoldások. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Czibere Ibolya (2014): Women in Deep Poverty. LAMBERT Academic Publishing Germany, Saarbrücken
- Csoba Judit – Diebel Andrea – Krémer Balázs (2009): Munkaerőpiaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. In: Csoba Judit (szerk.): Peremhelyzetű társadalmi csoportok társadalmi és munkaerőpiaci integrációja. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Durkheim, Émile (1967): Az öngyilkosság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Durkheim, Émile (1978): A társadalmi tények magyarázatához. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Durkheim, Émile (1986): A társadalmi munkamegosztásról. MTA Szociológiai Kutatóintézete, Budapest
- Durst Judit (2006): Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 03. 20.)
- Fernandez-Kelly, Patricia (1998): Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaság-szociológiájára. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiadó, Budapest
- Goldscheider, Calvin – Uhlenberg, Peter (1969): Minority Group Status and Fertility. In: American Journal of Sociology, 74: 361–372.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): F fiatalok az újkapitalizmusban. Napvilág Kiadó, Budapest
- Gyenei Márta (1998): A „stratégiai gyerek”. Népszabadság, 1998. november 14.
- Husz Ildikó (2006): Iskolázottság és gyermekvállalás időzítése. In: Demográfia, 49 (1): 46–67.
- Husz Ildikó (2011): Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. In: Demográfia 1: 5–22.

- Johnson, Nan (1979): Minority-Group Status and Fertility of Black Americans, 1970: A New Look. *American Journal of Sociology*, 84: 1386–1400.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt (2012): Gyermekvállalás. In: Óri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest
- Koncz Katalin (2008): *Nők a munkaerőpiacon. Rendszerváltástól napjainkig*. Budapesti Corvinus Egyetem Women's Studies Központ, Budapest
- Kemény István – Janky Béla (2003): A 2003. évi cigány felmérésről – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. In: *Beszélő*, október: 64–76.
- Kennedy, Robert (1973): *The Irish: emigration, marriage and fertility 1841–1966*. University of California Press, Berkeley
- Ladányi János (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Neményi Ágnes (2010): *Családszociológia*. Ábel Kiadó, Kolozsvár
- Paksi Veronika – Szalma Ivett (2009): Mikor vállaljunk gyereket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. In: *Szociológiai Szemle*, 3: 92–115.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit (2000): Kísérlet a „tradícióőrző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter: *Emberi viszonyok*. Cseh-Szombathy László tiszteletére. Századvég Kiadó, Budapest
- Ritchev, Phillip Neal (1975): The Effect of Minority Group Status on Fertility: a Re-Examination of Concepts. In: *Population Studies*, 29 (July): 249–257.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina Kiadó, Budapest
- Somlai Péter (2013): *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Szalai János (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarorszáján. In: *Szociológiai Szemle*, 4: 34–50.
- Szombathelyi Szilvia (2014): Gondolatok a család modern értelmezéséhez. In: Rácz Andrea (szerk.): *Gyermekvédelem és társadalmi integráció*. Validart Kiadó, Budapest
- Tomka Béla (2000): *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Osiris Kiadó, Budapest
- Tomka Béla (2009): *Európa Társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest

www.metszetek.unideb.hu

- Tóth Olga (2012): Társadalmi integráció és a család. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Argumentum Kiadó, Budapest
- Utasi Ágnes (2002): Társadalmi integráció és családi szolidaritás. In: *Educatio*, 3: 384–403.
- Valuch Tibor (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest
- Vaskovics László (1994): A család és a szülői szerep értéke, illetve értékelése az európai országokban – összehasonlítás. In: Csernák Józsefné (szerk.): *Család a mai társadalomban*. Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest

Kettős identitás – kettős kisebbség – roma etnikum

PÁSZTOR RITA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Politikai színtereken, a nemzetközi joggyakorlatban, valamint a közéletben is az etnikai identitás és kisebbségi identitás gyakran összemosódik. A kisebbségek helyzetének megítélése politikai, társadalmi és kulturális kérdés. Ennek a komplex megítélésnek a következménye, hogy az Európai Unió országainak egyikében sem alakulnak zökkenőmentesen azok a törekvések, amelyek célja a romák integrálása, életminőségének javítása.

Ez a helyzet Romániában talán még rosszabb, még inkább kudarcokkal telített. Itt él a legnépesebb roma közösség, létszámuk tekintetében vezet Románia. Az Európa Unióban (EU-27) számuk 6 162 200-ra tehető, ebből, ugyanazon forrás alapján, 1 850 000 él Romániában. Ez a szám a lakosság 8,3%-a (Cace 2014). Ha a 2011-es népszámlálási adatokat nézzük, jóval alacsonyabb az érték, mindössze 619 007-en vallották magukat romának, ami az ország lakosságának 3,2%-a, de ez is jelentős érték, nem hagyható figyelmen kívül az ő helyzetük. Emellett szegénységi mutatóik is aggasztó értékeket jeleznek. Míg a nem roma lakosság szegénységi rátája 40%, addig a roma lakosság esetében ez a szám 81%-ra tehető (Cace 2014).

Az itt élő roma kisebbséget két speciális veszély fenyegeti: a diszkrimináció és a társadalom peremére szorulás (Preda 2009). Ezek mellett a hátrányok mellett a kettős kisebbségi létben élő roma közösségekben, mint például a magyar cigányok esetében, újabb hátrányok is megjelennek, amelyek gyökerei nyelvi, vallási vagy oktatási eredetűek. A kisebbség fogalmának egyes elméleti meghatározása arra utal, hogy a kisebbség egyenlőtlen, alárendelt viszonyban van a többséggel (Giddens 2008; Schaefer 1998). Ebben az esetben ezt az elméletet látjuk igazolódni.

A kettős kisebbségi lét elméleti elemzése során kisebbségnek azt a népcsoportot nevezzük, amely az állam nemzeti jellegét meghatározó néphez képest kisebb számban van jelen. A kisebbség a többségi nemzettel alkot egészet, amellyel egy országban él, illetve egy határon túl élő anyanemzettel. „A kisebbségek különböző társadalmi együttesek, melyeknek közös jellemzőjük, hogy elkülönülnek a többségi társadalomtól.” (Kozma 2009: 198). Az etnikai csoport egy kisebbségi csoport, mely egy adott társadalmi többséggel és más kisebbségi csoporttal él együtt (Bindorffer 2001). A roma népcsoport etnikai kisebbség.

Az elméleti vizsgálódás segít összeállítani azokat a kereteket, amelyek mentén lehetővé válik az etnikai és nemzeti identitás meghatározása. A kettős kisebbségi létet a kettős identitás felől közelíti, kivetítve az Érmelléken élő, sajátos helyzetben lévő roma közösségekre. Kitérünk

az identitás értelmezésére, kiemelve az elméletek halmazából a téma szempontjából meghatározó irányokat. E téma kapcsán az elnevezés maga sem egyszerű: roma, cigány. A dolgot végig, mindkét megnevezést használja, roma és/vagy cigány különbségtétel nélkül.

A kisebbség

A kisebbségi lét kialakulhat nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási alapon (Kozma 2009). A kisebbség olyan csoport, amely különbözik attól a többségtől, amelyben él. Nem minden csoport alkot kisebbséget, ehhez szükséges a közös azonosságtudat. A kisebbségi lét velejárója a kisebb létszám, kevesebb megbecsülés, kevesebb hatalom (Geambasu 2003).

Kisebbségnek tekinthető egy közösség, ha „egyenlőtlen bánásmódban részesül a többségi csoport részéről, ha a többséggel szemben megkülönböztető testi vagy kulturális vonásokkal rendelkezik, ha az egyének kisebbségi csoporttagsága akaratlan, involuntáris, ha az endogám házasság csoportszintű normaként érvényesül, és ha a csoport tagjaiban tudatosult az alárendeltség. A számbeli kisebbség fogalmán túl alárendelt csoportról beszélünk továbbá akkor is, ha az egyének jelentősen kevesebb hatalommal rendelkeznek saját életük felett, mint a többségi vagy domináns csoport tagjai. A kisebbség tagjai nem ugyanolyan arányban részesülnek a társadalom által értékesnek tartott javakból, mint amekkora az osztálytársadalomban az arányuk” (Geambasu 2003: 67). A többségi nélkül értelmezhetetlen lenne a kisebbségi. A kisebbség fogalma diszkrimináció, társadalmi izoláció, kirekesztődés, hátrány fogalmát hozza felszínre, a létszám, a politikai helyzet, az elkülönült nyelv, a vallási, etnikai tulajdonságok mellett (Bindorffer 2001).

Mivel a kisebbségi lét kialakulását több tényező is befolyásolja, mint azt már fentebb említettük, többféle kisebbségi csoportról beszélhetünk: etnikai kisebbség, nemzeti kisebbség stb. A „nemzeti kisebbség önálló politikai azonosságtudattal jellemezhető társadalmi csoport, az etnikai kisebbségnek nincs politikai identitástudata, kulturálisan határozza meg magát a csoport, a nyelvi kisebbség az anyanyelve alapján más, mint a többségi csoport; a vallási kisebbség pedig kulturális kisebbség, melynek felekezeti hagyományai eltérőek a többségi társadalomhoz képest” (Kozma 2009: 198). A köztudatban nem elhatárolt módon jelenik meg az etnikai kisebbség és nemzeti kisebbség közötti különbség.

A kisebbségi lét kihívásokat hoz magával, akik nem tartoznak a többségi csoportokhoz, kénytelenek kialakítani hovatartozásuk sajátos megoldásait (Bakony 2009: 86). Ezek a sajátos megoldások, stratégiák a szegregáció, az asszimiláció, az integráció. Ezeket a stratégiákat nem mindegy, hogy kialakítják a kisebbségek, vagy kényszer hatására hozzák létre (Forray – Hegedűs 1998). Nem mindegy, hogy a szegregáció elkülönülésre utal, vagy elkülönítésre. Az asszimiláció, a beolvadás pedig a másság eltüntetését jelenti (Bakony 2009), végbe mehet biológiai keveredés, pszichológiai identifikáció, kulturális akkulturáció, valamint strukturális integráció útján (Yinger 2002).

Az etnikai és a nemzeti kisebbség a kisebbségvédelmi rendelkezésben sem különül el. A nemzetközi jog szerint a nemzeti, etnikai kisebbség három ismérvvvel kell, hogy rendelkezzen: közös nyelv, kultúra, történelem. A kisebbségvédelem mindig a diszkrimináció tilalmából

és az egyenlő bánásmód megteremtéséből indul ki. Ha figyelembe vesszük, hogy a „kisebbségek speciális sajátosságai fenntartását (kultúra, vallás, nyelv, hagyomány) igénylik a többségi társadalomtól, ez elkülönülést, jogegyenlőtlen elbánást jelent. Ezeknek a jogoknak a biztosítása nem privilégium, nem mások kárára történik, hanem a kisebbség sajátosságainak megőrzését szolgálja” (Szalayné 2003: 30). Mégis a kisebbségi lét, amely társadalmi különbözőséget jelent, a hátrányos helyzet, az egyenlőtlenség forrását képezi, a különbözőség társadalmi különbséggé alakul. A romák a világ minden táján egy kisebbséget képviselnek.

A kisebbség meghatározása az azonosságtudatra épül, a továbbiakban az azonosságtudatot, identitást mint alapvető terminológiai fogalmat elemezzük.

Az identitás

Az azonosságtudat, az identitástudat segítségével válnak a csoportok megkülönböztethetővé, ez alapján lehet a társadalmat kategóriákba rendezni. Az egyén identitásának „kimondása”, „a mindennapi életbe való beágyazottság által támasztott követelmény” (Csepeli 1987: 268). Identitásunk révén sorolhatjuk be magunkat valamilyen csoportba, közösségbe, az egyént identitása „horgonyozza le a társadalomban” (Csepeli 1993: 227).

Az identitás segíti és orientálja az egyént abban, hogy megtalálja a társadalomban elfoglalt helyét. Ha az egyén megnevezi identitását, ezzel kiválasztja az önmeghatározást és önbesorolást meghatározó elemeket (Bindorffer 2003), így rajzolódik ki az eltérések más identitásokhoz képest.

Az identitásnak nincs egy egységesen elfogadott definíciója, nem rendelkezik pontos konnotációval. Úgy a szociológia, mint a szociálpszichológia sok ismeretet halmozott fel azzal kapcsolatban, hogy miképpen rendezzük kategóriákba a társas világot, hogyan teszünk kategorikus különbséget „mi” és „ők” közé. A szociológiai megközelítések a szociális aspektusokra alapoznak, míg a szociálpszichológia az egyén és társadalom kölcsönhatásának vonatkozásában elemzi az identitást (Homisinová 2008).

Az identitás a „mi” és „ők” határán jön létre (Bindorffer 2001; Csepeli 1987), egyfelől a hovatartozást, másfelől az elkülönülést jelöli.

Egyes vizsgálatok azt bizonyítják, hogy ez a kategorizáció elemi jelenség, s mindig fellép, ha különféle csoportok kerülnek egymással interakcióba (Bindorffer 2006; Csepeli 1987). Az identitás egyéni tanulás, tapasztalás eredménye (Homisinová 2008).

William Bloom (idézi Veres 2005) az identitást úgy fogalmazza meg, mint attitűdök, erkölcsi normák és társadalmi környezeti viselkedés átvételének eredményét. A pszichikai biztonság és a jólét befolyásolja az identitás stabilitását.

Ezekben az elméletekben az a közös vonás, hogy minden esetben az identitást egy összetett jelenségként írják le, valamint abban is azonos álláspontot képviselnek, hogy az azonosságtudat, az identitás egy kisebbség számára a közösségi megmaradás feltétele. Legjelentősebb hatással az (nemzeti) identitás alakulására a kulturális tőke van, amely az iskolai képzéssel halmozódik (Veres 2005).

Attól függően, hogy az azonosságtudatot milyen tényező hozza létre, különböző identitási kategóriák alakulnak. Beszélhetünk etnikai, nemzeti identitásról. Az ember etnikai identitása meghatározott, mert születésétől fogva adott „vérségi örökségnek minősül”, a nemzeti identitás pedig egyéni választás eredménye (Homisinová 2008: 34).

Összefoglalva, témánk szempontjából megállapíthatjuk, hogy az identitás komplex fogalom, mely a társas kapcsolatok során alakul ki, tartalmaz állandó, viszonylag stabil (származás, nemzet) és változó, labilis elemeket, de bizonyos helyzetekben az identitáselemek nem mindegyike aktív (Pataki 1998). Az identitás kialakulása következményekkel jár, meghatározott identitás-elemek beépülnek az egyén személyiségébe (Csepeli 1993).

Az identitás kategóriákat hoz létre, melyek segítségével az egyén önmagát, hozzá hasonló helyzetben lévő társaival együtt egy társadalmi csoport tagjának tekinti. A továbbiakban az etnikai kisebbséghez kapcsolódó etnikai identitást írjuk le, kitérve a roma identitásra mint etnikai identitásra.

Etnikum – etnikai identitás– roma identitás

Az általunk elemzett kettős kisebbségi lét, melyet kettős identitás alakít ki, egyik összetevője az etnikai identitás. A következőkben az etnikum, etnikai identitás meghatározását tekintjük át röviden.

Az etnikum fogalmát Smith olyan csoportosulásnak írja le, amely rendelkezik közös névvel, közös eredettel, közös történelmi tapasztalattal, közös kultúrával, valamilyen haza fogalommal (Smith 1991).

Etnikai csoportnak a társadalom olyan szegmensét tekintjük, akik a nyelv, vallás, faj, kultúra jegyei alapján különbözőnek tartják magukat, vagy mások annak látják őket. Az etnikai identifikációt három elem segítségével határozzuk meg, ezek a következők: az önazonosítás, a mások által történő azonosítás, a közös tevékenység. Ha ezek közül nem teljesül mind a három elem, nem beszélhetünk „teljes etnicitásról” (Yinger 2002: 26). Ez az elmélet magyarázza a romák etnikai hovatartozásának instabilitását. Ritkán fedezzük fel mindhárom tényező együttes meglétét, leggyakrabban a második tényező alapján sorolunk embereket roma közösséghez.

Az etnikum identifikációs kategória, az etnikai azonosságtudat a nemzeti identitás alapja. Az etnikai identitás az egyén öntudatának, önazonosságának része. Egyes csoportoknál negatív identitás alakulhat ki, amelytől az egyének asszimilálódással próbálnak megszabadulni (Veres 2005). Az etnikai identitás révén tudatosul az etnikai közösséghez, nemzethez tartozás (Homisinová 2008: 31).

Az etnikai identitás felvállalása függ attól, hogy az adott társadalomban milyen megítélésű az adott etnikum, jár-e előnyökkel vagy hátrányokkal az azonosulás. Ha az egyén számára ez negatív hatású, megpróbálja megszüntetni kötődését. Ami azonban nem sikerülhet minden esetben, például ha a csoporthoz tartozásnak külső jelei is vannak, ez nem megvalósítható (Tóth 2004). Tajfel szerint az emberek annak a csoportnak a normáit fogadják el, amely pozitív vonatkozásokkal bír (Csepeli 1993; Tajfel 1980).

Az ember egész élete során arra törekszik, hogy anyagi, fizikai szükségleteit kielégítse. Ez az állandó harc, melyet szükségleteink kielégítéséért vívunk, teremti meg a társadalomban a helyünket, teszi lehetővé beilleszkedésünket. Ugyanakkor elvárásokat ébreszt az individuumban, mely arra ösztönöz, hogy tegyünk a beteljesülésükért. Ha ebben a versenyben nem veszünk részt, kimaradunk. A társadalmi helyzetünket a peremre szorulás, a kirekesztődés jellemzi. Ez jellemzi a cigányságot története egész folyamán: kirekesztés, marginalizáció, társadalom peremére szorulás. Ők egy megbélyegzett etnikai kisebbség (Alcalde 2008). Van olyan szemlélet, mely szerint „cigány az, akinek olyan az életmódja, szegény, szűkösen lakik. Aki viszont nem szegény, nem munkanélküli, az nem is cigány, így aztán a cigány kategóriája eleve nélkülözéshez, hátrányhoz kötődik.” (Ligeti 2002: 9). Ez nem azt jelenti, hogy a gazdag cigány nem cigány, hanem inkább azt erősíti, hogy ha sikerül kitörni a roma létből, akkor legtöbbször már nem vállalják a roma származást. A kitörést, felemelkedést a roma és nem roma közösségek egyaránt ellenszennel kezelik.

„Nem minden roma igazi roma”, mondja egy közmondás, vagyis a cigányok különböznek egymástól, nincs egységes roma társadalom. Jól meghatározott csoportokat alkotnak, hisz eltérő nyelvhasználat, szokások, íratlan törvények jellemzik őket. Az együttműködés alapját a személyes szabadság, az egyén integritásának tiszteletben tartása jelenti (Varjú 2008). A cigány identitás „mint sérült és fenyegetett” identitás jelenik meg a társadalomban (Erős 1998: 244).

A különböző roma csoportokat több szempont szerint tagolhatjuk, azonosíthatjuk: anyanyelvük szerint, vagy foglalkozásuk szerint (Karsai 2001). A cigányok három törzse jellemző: a kárpáti, vagy magyar cigány, más néven romungró (ők élnek itt legrégebben, magyarul beszélnek, jó életfeltételeik vannak, iskolázottak); az oláh cigány (romani nyelvet beszélők, hagyományörzők, beszélnek és használják a cigány nyelvet, iskolázatlanok, megélhetésüket a teknő-, kanál-, villakészítés jelenti); a beás (archaikus román nyelvet beszélnek) (Bencsik 2008; Forray 2005; Landauer 2008).

A roma csoporthoz való tartozás lehet önmeghatározás kérdése, ezt nevezzük önbesorolásnak. Emellett egyfajta besorolást eredményez az is, hogy adott társadalom többségi csoportjaiban végbemenő stigmatizációs, megnevező, kirekesztő tevékenységeik következményeként, mit tekintenek az etnikai identitás tartalmának, ez a külső besorolás (Geambasu 2003). A nem roma, többségi csoportok tagjai testi, vélt vagy valós antropológiai jegyek alapján határolják el magukat a romáktól. A kutatások nemcsak a külső besorolást veszik alapul, hanem az is elfogadott módszer, amelyek az egyének saját megítélése alapján veszik figyelembe a társadalmi elhelyezkedését, státuszát, vagyis az önbesorolásra támaszkodnak (Csepeli – Örkény – Székely 1999). Erving Goffman írja 1963-ban, hogy a kívülről felépített társadalmi identitás nem biztos, hogy megegyezik a belülről épített identitással (idézi Neményi 2007). A cigányság úgy tekint a többségi társadalomra, mint akihez alkalmazkodni kell, akivel szemben védekezni is szükséges, állandó készenléti állapotot jelent, míg a többségi társadalom számára a cigányság csak egy kisebbség, problémáit nem tekinti a legfontosabbaknak, az is csak egy része a nagy, színes problémahalmaznak, amely az életet kíséri (Forray 1998). A kettős identitás (az Érmelléken élő roma közösség számára) talán könnyebbé teszi az alkalmazkodási folyamatot azáltal, hogy több identitás feltehetően pozitív töltetű elemét sajátítja el.

Kettős identitás – kettős kisebbség

Mindenkinek van személyes identitása, ugyanakkor mindenki része egy társadalmi identitásnak, azaz rendelkezik kollektív identitással, a „mi” érzéssel. Ez az állapot már a kettős identitást eredményezi, vagyis a kettős identitás azt jelenti, hogy az egyén egyszerre több identitáshoz lojális (Keszthelyi 2009).

A kettős identitás kialakulását befolyásolja, hogy az egyén – egy időben – két szocializációs környezet, kultúra, illetve nyelv részese. A többség nyelvének ismerete az információkhoz, munkához, a gazdasági forrásokhoz jutás feltétele. „A nyelv a leghatékonyabb szervező elv” (Bindorffer 2003: 39).

A kettős kisebbségi lét kettős identitás keveredéseként jön létre. Két identitás elemei vegyülnek, az egyén átveszi azokat az összetevőket, amelyek számára előnyösek (Bindorffer 2001).

Bár politikai ideológiák azt hirdetik, hogy fontos a kisebbségek identitásának megőrzése és erősítése, ezekre jogi szabályozások, kormányprogramok jönnek létre, a kettős kisebbségi létben élők ebből keveset észlelnek, még akkor is, ha az intézkedések pozitív diszkriminációs lehetőségeket teremtenek. A stratégiai tervek, intézkedéscsomagok célja a kedvezőtlen társadalmi tendenciák elmélyülésének megakadályozása, melyeknek azonban nem sikerül érezhető hatást gyakorolni a cigányok felemelkedésére. Az oktatás és a foglalkoztatás javítása minden dokumentumban kiemelt szerepet kap. A jobb iskolai végzettség, feltételezhetően a társadalmi státusz pozitív változását eredményezi (Csoba 2002). Mindezek ellenére életkörülményeik nem javulnak, társadalmi integrációjuk nagy kihívás a mai társadalompolitika számára.

Romániában a szegénység és exklúzió szoros összefüggésben van az etnikai hovatartozással (Preda 1999). A mai Románia területén élő romák a népesség számának, valamint a csoportok változatosságának tekintetében is egyedülállóak Európában. Az említett változatosság forrása a foglalkozásra, a városi vagy falusi környezetben megnyilvánuló modern, illetve hagyományos (archaikus) életmódra vezethetőek vissza, függ a többségi lakossággal kialakult viszonytól, az iskolázottságtól és a vagyoni helyzettől (Liegois – Gheorghe 1995).

Ezt az állapotot színezi az a jelenség, amely a kettős kisebbségi státuszra utal, hiszen a Románia magyarok lakta területein élő roma közösségek általában a magyar kisebbséghez „igazodnak”, sokszorosítva így kisebbségi létüket.

Nagyon nehéz a halmozottan hátrányos helyzetből kikerülni. Igaz ez az állítás az Érmelléken élő roma közösségek esetében is. Társadalmi helyzetüket súlyosbítja az a tény, hogy ezek a közösségek, bár szokásaikban, életvitelükben a roma hagyományokat követik, azonban népszámláláskor magyarnak sorolják be magukat, a beszélt nyelvük is magyar, nagyon kis számban, vagy egyáltalán nem beszélnek románul. Ez a hiányosság még nehezebbé teszi a boldogulásukat. Iskolás éveiket magyar nyelvű oktatási intézményekben töltik, kulturális tőkájüket itt szerzik. A román nyelv ismeretének hiánya a mobilitási esélyüket nagymértékben csökkenti, nem is vállalkoznak arra, hogy máshol találjanak munkát, megrekednek ebben a gazdaságilag amúgy is nehéz helyzetben lévő térségben. Többszörösen hátrányos helyzetben élnek: magyarnak vallják magukat egy más nyelvű országban, illetve egy sajátos megítélésben részesülő etnikumhoz tartoznak, szokásaikkal, életmódjukkal, kultúrájukkal, a roma kisebbséghez.

Összegzés

Az egyén egy időben több identitással rendelkezhet. A bevezetőben megnevezett érmelléki roma közösséget legalább két identitás jellemez, ezek az etnikai és nemzeti identitás. Ez a kettős identitás pedig kettős kisebbségi helyzetbe sodorja az említett közösséget. Származásuk, szokásaik tekintetében őrzik roma identitásukat, nyelvük azonban magyar. A kettős identitás esetében az egyén mind a két identitásból elsajátít bizonyos összetevőket. Esetükben igazolódik az, hogy beépítik a roma identitásukba a magyar identitásból preferált elemeket, mint a nyelvet, a vallást. Abban a térségben, ahol élnek, a magyarok jelentik a többségi társadalmat, a szocializációs folyamatok eredménye a magyar nemzeti tudat kialakulása. Ez csak a térségben jelent pozitív identításelemet, a többségi társadalom számára ez kisebbségi identitás.

Jelen tanulmányban arra törekedtünk, hogy a kettős kisebbség fogalmát definiáljuk az identitás, illetve az identitástípusok mentén. A nemzeti és etnikai kisebbség értelmezéséhez szükséges a nemzeti identitás és az etnikai identitás bevezetése. Az elméleti keretbe megpróbáltuk beilleszteni azt a roma közösséget, aki kettős kisebbség tagja, vagyis nemzeti és etnikai kisebbséghez tartoznak. Ez a közösség a Románia területén található Érmelléken él, ott, ahol a lakosság inkább magyar többségű. Antropológiai jegyeik, életmódjuk, illetve életterük alapján a többségi társadalom, adott esetben az ott élő magyarok, külső besorolása nyomán románnak tartja őket. Ha pedig az önbesorolás útján történő identifikációt nézzük, ők magyarnak vallják magukat. Ezt tükrözik a népszámlálási adatok is. Iskoláikat magyar nyelven végezték, ünnepeiknek a magyar ünnepeket tekintik, lakhelyük azonban, minden település esetében földrajzilag szegregált helyen fekszik, amit a többségi lakosok cigánysornak, „szigetnek” (pl. Diószegen) neveznek. Csak az utóbbi években sikerült a tehetősebb cigány családoknak beköltözni a magyarok közé, a települések előregedése, a lakosság fogyása miatt megüresedő házakba.

Irodalom

- Alcalde, Jose Eugenio Abajo (2008): *Cigány gyerekek az iskolában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Bakony Anna (2009): *Családok „más” gyerekekkel a közoktatásban*. In: Kállai Ernő – Kovács László (szerk.): *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest: 86–94.
- Bencsik Gábor (2008): *A cigányokról*. Magyar Mercurius, Budapest
- Bindorffer Györgyi (2001): *Kettős identitás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Bindorffer Györgyi (2003): *Határon innen – határon túl*. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/493.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 02. 10.)
- Bindorffer Györgyi (2006): *Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban*. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest: 9–35.

- Cace, Sorin (szerk.) (2014): Politici de incluziune a romilor în statele membre ale Uniunii Europene (Roma integrációs politikák az Európa Unió tagállamaiban). Institutul European din România, București. http://www.ier.ro/sites/default/files/pdf/SPOS_2013_nr.2.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 02. 19.)
- Csepeli György (1987): Csoporttudat – Nenzettudat. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Csepeli György (1993): A meghatározatlan állat. Ego School, Budapest
- Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária (1999): „Hogyan lesz egy ember cigány”. In: Kritika, 3: 30–32.
- Csoba Judit (2002): Integráció és diszkrimináció a munka világában: a cigányok munkavállalási és jövedelemszerzési formái. In: Béres Csaba (szerk.): Kirekesztődés vagy integrálódás? A társadalmi integráció akadályai és lehetőségei a roma fiatalok körében. Kossuth Kiadó, Debrecen: 65–106.
- Erős Ferenc (1998): Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.): Megismerés, előítélet, identitás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 237–246.
- Forray R. Katalin (1998): Cigánykutatás és nevelésszociológia. In: Iskolakultúra, 8: 3–13.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (1998): Cigány gyermekek szocializációja. Aula, Budapest
- Forray R. Katalin (2005): Együtt vagy külön? Cigányok, romák, magyarok és az iskola. Mindentudás Egyeteme <http://www.mindentudas.hu/forray/20051121kislexikon.html> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 25.)
- Geambasu Réka (2003): A kolozsvári roma elit kialakulásának folyamata. In: Erdélyi társadalom, 4: 67–85.
- Giddens, Anthony (2008): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest
- Homisinová, Mária (2008): Identitás nyelvhasználat asszimiláció. MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest
- Karsai Ervin (2001): Cigányokról dióhéjban. Anda Roma Kultúra Alapítvány, Budapest
- Keszthelyi Éva (2009): Kettős identitás és politika kapcsolata Belgiumban. In: Külügyi Szemle, 2: 88–116.
- Kozma Tamás (2009): Az összehasonlító neveléstudomány alapjai. EKF Líceum Kiadó, Eger
- Landauer Attila (2008): Cigány integrációs kérdések. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): Híd-szerepek. Gondolat Kiadó, Budapest: 215–236.
- Liegeois, Jean-Pierre – Gheorghe, Nicolae (1995): Romák/cigányok: egy európai kisebbség. Az MRG International jelentése 95/4.

- Ligeti György (2002): Kikről van szó? In: Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): Esélyek és korlátok, Pécs
- Neményi Mária (2007): ...igen, vannak cigányok (Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében). In: Esély, 4: 37–52.
- Pataki Ferenc (1998): Identitás – személyiség – társadalom. In: Erős Ferenc (szerk.): Megismerés, előítélet, identitás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 360–394.
- Preda, Marian (1999): Influențează etnia starea de sărăcie? Cazul țiganilor din România. In: Zamfir, Cătălin (szerk.): Politici sociale în România, Expert Kiadó, Bukarest: 329–336.
- Preda, Marian (szerk.) (2009): Riscuri și inechități sociale în România (Szociális kockázatok és egyenlőtlenségek Romániában). Iasi, Polirom Kiadó
- Schaefer, Richard T. (1998): Racial and Ethnic Groups. USA: Longman
- Smith, Anthony D. (1991): National Identity, Penguin LTD, London
- Szalayné Sándor Erzsébet (2003): A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Gondolat Kiadói Kör, Budapest. http://www.mtaki.hu/docs/nemzetkozi_jogi_intezmenyrendszer/sz_s_e_kisebbssegvedelem_nemzetkozi_jogi_intezmenyrendszere.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.)
- Szilágyi Ferenc (2008): Érmellék tájegység és/vagy kistérség? In: Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.): Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei. Érmelléki kalauz 2. <http://biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2012/01/%C3%89rmel%C3%A9ki-Kalauz-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 02. 15.)
- Tajfel, Henri (1980): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli György (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest: 25–39.
- Tóth Kinga Dóra (2004): Kiemelkedett cigányok (Gypsy/travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. In: Szociológia Szemle, 2: 58–76.
- Veres Valér (2005): Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Yinger, J. Milton (2002): Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. In: Régió, 1: 24–44.

Bourdieu tőkeelmélete és a bolognai folyamat

SCHRANZ EDIT

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Milyen mértékben befolyásolja a társadalmi mobilitás az életesélyeket s hogyan jelenik meg mindez az oktatás szűrőjén keresztül? Vajon a bolognai folyamat felsőoktatásban megjelenő mobilizáló hatása valóban nyitott lehetőségeket kínál az európai – és ezen belül kifejezetten a magyar – tanulni vágyó fiatal generációknak, vagy az eredetileg kitűzött célok áldozatul estek a szigorú gazdasági tényezőknek? Érvényesül-e az oktatás társadalmi mobilitást generáló – felfelé lépés lehetőségét feltáró – hatása? Az alap- és mesterképzés közötti lépcső az elvártak szerint végez „minőségi szűrést” – mint ahogy azt az európai Felsőoktatási Térség megálmodói eredendően vélték – vagy valójában nem, vagy nem csupán minőségi, mint inkább „gazdasági” szűrésnek lehetünk tanúi, a diákok, pontosabban családjaik anyagi lehetőségeinek függvényében? Vajon milyen további kérdéseket vet fel mindez az egyenlő esélyek tekintetében? S mi az összefüggés a társadalmi mobilitás kérdésköre és a diákok egyetemi tanulmányai alatti külföldi mobilitási esélyei között? Ezen kérdések sorát ennek a dolgozatnak a keretei között nincs módunk részletesen kifejteni. A kérdések teljes terjedelmű válaszai, reményeink szerint későbbi, saját kutatáson alapuló, nagyobb munkánkban lesz egész. Ebben a dolgozatban arra vállalkozunk, hogy megmutassuk a társadalmi mobilitással kapcsolatos vizsgálatokhoz vezető elméleti utat, különös tekintettel a Bourdieu-féle tőkeelméletekből levezetett, az oktatási esélyekkel kapcsolatos összefüggésekre, fókuszban tartva a magyarországi oktatási esélyegyenlőségi kérdéseket. Úgy véljük ugyanis, hogy a több mint tíz évvel ezelőtt Európában és csaknem tíz éve Magyarországon is bevezetett, a felsőoktatás struktúráját megváltoztató bolognai folyamat, amely a célja szerint a munkaerő-piachoz jobban igazodó képzési rendszerrel segíti a fiatal diplomások beilleszkedését, azt a feladatát egyelőre nem képes a kitűzött vállalások szerint teljesíteni, hogy válaszként az oktatási expanzióra, valóban szélesre tárja a kapukat a különböző társadalmi rétegekből származó diákok előtt. Megnyitva ezzel a lehetőséget a felfelé mobilitás társadalmi jelentőségű lépése és az egyenlőtlenség csökkentése előtt. E dolgozatban igyekszünk megmutatni, hogyan világítanak rá ma is Bourdieu társadalmi egyenlőtlenséget reprodukáló oktatási elméletei az edukáció szűrő, szelektáló jellegére, mit jelent ma mindennek a társadalmi struktúrára gyakorolt hatása.

Egyenlőségi esélyek versus származás

Mielőtt megkísérelnénk bemutatni, hogy mi lehet a köze Bourdieu elméletének a bolognai folyamathoz, ezen belül is a magyar társadalom oktatás-mobilitás kérdéséhez, érdemesnek látjuk az esélyegyenlőség felől megközelíteni a problémakört.

„Nem ismerek olyan mobilitási vizsgálatot sem magyar, sem külföldi adatok alapján, amely ne azt mutatná, hogy a kedvezőbb helyzetű családokból jövő fiataloknak nagyobb az esélyük arra, hogy maguk is kedvezőbb társadalmi helyzetbe jussanak. Ez a kiindulási pont, s innentől kezdve a kérdés az, hogy a kedvezőtlenebb származás hátránya milyen mértékben küzdhető le, mennyivel marad le a mobilitás esélye az előnyös helyzet újratermelődéséhez képest” (Róbert 2001).

Róbert Péter, a státusszerzés folyamatát közelítő hipotéziseiben, az oktatási rendszer és a mobilitás további vizsgálatainak előkészítéseként vetette fel azokat a kérdéseket, mint a mobilitási esélyek az általános és a szakképzés összefüggésein keresztül, a szelektív hatások szerepe a származás hatásának változásában a hierarchikus képzési rendszer egyes szintjein, illetve a *képzés expanziója és az esélyegyenlőségek csökkentése* közötti kapcsolat (Róbert 2001). Ez utóbbi kérdéskör az tehát, amelyet azért emelünk ki, mert a felsőoktatásban, Európában és így Magyarországon is bevezetett bolognai rendszer – amely közel tíz éve alapvetően meghatározza az egyetemi képzési szerkezetet – pozitív és negatív hatásainak későbbi pontos ismertetéséhez, álláspontunk szerint ezen elméleti ív megrajzolásán keresztül érdemes eljutnunk.

A 2005-ben, az Egységes Európai Felsőoktatási Térséghez csatlakozó országokban bevezetett bolognai rendszerű képzés létrehozói, kifejezetten a képzési szerkezet megváltoztatásában látták megoldottnak az expanzió, valamint a növekvő munkanélküliség kérdését. A kettő, illetve valójában háromciklusú képzés¹ bevezetésétől várták, egyrészt a munkaerő-piaci illeszkedés pozitív változásait, másrészt a tömegképzésen belüli elitképzés kereteinek felállítását – mintegy válaszként, a felsőoktatási képzés volumenét és szerkezetét mozgó társadalmi, gazdasági, politikai tényezők fejlődést, továbblépést sürgető kérdéseire (Gábor – Szemerszki 2006). Az erős összhang, amely a szülők iskolai végzettsége és a diákok továbbképzési elképzelései között a különböző vizsgálatokban megmutatkozik², álláspontunk szerint igen jól körülhatárolhatóan a Bourdieu-féle „osztályethosz” dimenzióinak leképezéseiként jelennek meg. Bourdieu a társadalmi struktúrát, mint az oktatással összefüggő érvényesülési lehetőség keresztmetszetét, az egy mástól elváló erőtereken, „mezőkön” belül jelentkező megkülönböztetésekként jelöli meg. Az általa feltételezett, újabb és újabb hierarchiakat létrehozó mezőben, a „belül levők és kívül re-

¹ Alap-, mester- és PhD-képzés – a bolognai rendszer alapján.

² Lásd például a Felsőoktatási Kutatóintézet 2006-os vizsgálati eredményeit; Gábor – Szemerszki – Tomasz: *A kétciklusú képzés kezdetei* című tanulmány adatai a 2005/2006-os BSc hallgatók válaszai alapján: „A BSc-hallgatók 27,4%-ának mindkét szülője diplomás, ez az arány a 2001/2002-es tanév nappali tagozatos elsőéves hallgatói esetében csak 23,1% volt. Az értelmiségi családok reprodukciós mutatója tehát erősödött. A BSc-hallgatók 23,8%-a lesz elsőgenerációs értelmiségi, ez az arány 2001-ben az elsőéves hallgatók között még 27,7% volt.” (66. oldal)

kedtek” között valójában a háromféle (gazdasági, kulturális, társadalmi) tőke³ hozadékáért folyik a küzdelem, amely így *szimbólumokon*, információkon keresztül juttatja legitimitáshoz, elismertséghez a pozícióban benne lévőket. Megkülönböztetve őket ezzel mindazoktól, akik kizáródnak e forrásokból. Bourdieu elmélete szerint azok számára adatik lehetőség „átlagos esély” elérésére – bármely mezőben –, akik képesek a meglévő gazdasági, kulturális tőkéjük segítségével alkalmazkodni, pontosabban birtokában vannak azoknak a mechanizmusoknak, amelyekkel uralni tudják e két területet. Ez utóbbi lehetőség pedig annak függvénye, hogy birtokában vannak-e a piac által diktált, minden egyes gazdasági szereplőtől egyformán megkívánt képességeknek és beállítódásoknak. A képességek közül Bourdieu az *idővel* kapcsolatos beállítottságot emeli ki, mint legfontosabb tényezőt. Ez teszi hajlamossá az egyént arra, hogy a jövőt figyelembe vevő döntéseket hozzon, az erre felállított stratégiákat pedig képes legyen megvalósítani. Az egyén sikerének titka – Bourdieu elméletében – éppen abban rejlik, hogy birtokolja-e az ehhez szükséges tudást, illetve képes-e elsajátítani azt. Az idő mint faktor az iskolai beruházásoknál épp azért játszik fontos szerepet, mert ha bizonyos társadalmi csoportnak az idő hiánya miatt nincs elegendő friss információ a birtokában – mert a csoport tagjai nem szereznek idejében tudomást a lehetőségekről –, valamint nincs elég gazdasági és társadalmi tőkéje a csoport tagjainak ahhoz, hogy kibírják a (példaként az egyetemi felvételikhez kapcsolódó, olykor hosszas) várakozást, a legalsó, valamint a középosztály bizonyos rétege vélhetően olyan döntést hoz, amely inkább bizonyul a későbbiekben „rossz iskolai befektetésnek”. A *befektetés ideje és a befektetés megtérülése közötti erős kapcsolatot* Bourdieu azzal az összefüggéssel példázza, amely szerint a legnincstelenebbek mindig késve találják meg az igazán jó irányt (megfelelő szakot), vélhetően akkor, amikor az már számukra is elérhető, így nagy a valószínűsége annak, hogy az értéke nem egyenlő (csökkent) a korábbi évek megbecsüléséhez képest. Lannert Judit, egy 2008-as, a magyar oktatási rendszerben végzett felmérés eredményeiről szóló tanulmányában⁴ igen plasztikus szavakkal támasztja alá Bourdieu évtizedekkel korábban megfogalmazott elméletét, a legalsó és a felsőbb rétegek iskolaválasztását illetően: „A »tudatos fogyasztók« mindig kritikussabbak. A kevésbé iskolázottabbak viszont bizonytalanabbak. Ezért az oktatás helyzetét is kevésbé tudják megítélni...” (Lannert 2008: 341). Az egyének oktatási stratégiájának sikerét és az azt befolyásoló lehetőségeket vizsgálva Raymond Boudon a *Logique du social* című, 1979-ben publikált könyvében az információ dimenzióját hangsúlyozza, hasonló okfejtésekből kiindulva, mint Bourdieu, az idő dimenziójának vázolásakor. Boudon szerint a társadalom különböző rétegei más-más, eltérő mennyiségű és minőségű információhoz jutnak hozzá az

³ Bourdieu elméletében a tőke vagy anyagi formában vagy inkorporált formában felhalmozott munka. A *kulturális tőke* háromféle formában létezhet: inkorporált (azaz az egyén által belsővé tett, elsajátított készségek formájában) / tárgyasult formában (pl. könyvek, lexikonok) / intézményesült formában. Ez utóbbi, elsősorban titulusokat (iskolavégzett, PhD stb.) jelent, amelyek kifelé jelzik azt, hogy a titulus jogosultja rendelkezik egyfajta képességgel. A *társadalmi tőke* az emberek közötti kapcsolatokban található erőforrás (egy bizonyos csoporthoz tartozás), amelyet meghatároz a kapcsolatok mennyiségének, minőségének struktúrája. A *gazdasági tőke* olyan anyagi eszköz, amellyel növelhetjük a birtokunkban levő tőkeértékeket. E három tőkefajta erőforrásainak birtoklását és továbbörökítését ugyanakkor a *szimbolikus tőke* garantálja. Bourdieu elmélete szerint a tőkefajta birtoklása segíti az uralkodó osztályt hatalmának megtartásában a társadalmi élet különböző mezőin.

⁴ Lannert Judit a 2002–2005-ös PISA-vizsgálat eredményeinek összehasonlításáról írt a többi között az *Iskolázottság, iskolarendszer, oktatáspolitikai* című tanulmányában.

oktatással kapcsolatban, így eltérő a rálátásuk is az aktuális oktatási rendszerre, annak lehetőségeire és munkaerő-piaci hatására. A társadalmi rétegződés tehát nemcsak az anyagi erőforrásokban nyilvánul meg, hanem abban is, hogy egy társadalmi réteg és benne az egyén milyen differenciáltan lát rá a társadalom intézményeire és a társadalomban zajló folyamatokra. Boudon álláspontja szerint ez a rálátás határozza meg az „oktatási stratégiák sikerének az esélyeit” (Boudon 1998⁵). Az összefüggés magyarázataként Boudon a tőzsdézés folyamatát vezeti le, mint párhuzamba állítható folyamatot: minél több ismeretet szerez a tőzsdéző a piacok működési logikájáról, a gazdasági szereplők döntéseiről és más tőzsdézők viselkedési logikájáról, annál valószínűbb a nyereség. Mivel azonban az oktatásra fordítandó erőforrások eleve differenciáltak – a „beruházási kedv” is ennek megfelelően, eltérően alakul. A különböző rétegek eleve eltérően értékelik magának az oktatásnak a hasznosságát, fontosságát – így érthető, hogy a ráfordítandó költségek megtérülési esélyeit, az oktatási siker kockázatát is differenciáltan kezelik. Boudon ezzel a logikai érveléssel igyekezett bizonyítani, hogy a komplex társadalmi folyamatok, jelenségek, egyéni döntések/cselekvések következményei. Módszertani individualizmusának lényege tehát, hogy a társadalmi cselekvést, az egyének motivációiból aggregálódott következményként vezeti le. Boudon ugyanakkor az iskolai mobilitás kérdéskörében, a származás hatását tekintve azt a hipotézist is megfogalmazza, amely szerint az iskolai hierarchián, az iskolai szintekkel haladva „felfelé kúszik” a származás hatása is. Elméleti szinten tehát Boudon szerint, ha az oktatás bővülése folytán kiegyenlítődnek az esélyek az általános iskolában, megnőnek a középiskola szintjén. Ha már ott is kiegyenlítetté válnak, megnőnek a felsőoktatás szintjén, s ha ott is kiegyenlítették, akkor a kedvezőbb származás a munkába álláskor befolyásolja előnyösen a lehetőségeket (Róbert 2001). Alternatív megközelítés szerint ugyanakkor, az iskolarendszerben felfelé haladva elméletileg csökken a származás hatása. Egyrészt, mert minél idősebb egy diák, annál kevésbé számít a családi háttér (életciklus – hipotézis⁶). Másrészt a képzési hierarchia magasabb szintjén a tanulók erősen szelektált csoportját találjuk – szelektációs folyamat hipotézise –, amely csoport esetében a származás jelentősége egyre kisebb (Róbert Péter a Mare-re hivatkozik tanulmányában⁷). Az *oktatási expanzióval* azonban, amikor egyre többen jutnak el a magasabb tanulmányok szintjére, a szelektivitás hatása csökken, a származás növekszik – Mare ezzel magyarázta, hogy az amerikai társadalomban nem csökkent a származás hatása a magasabb iskolai szinteken (Róbert 2001). A későbbiekben látni fogjuk, hogy Mare ez utóbbi kijelentését alátámasztó empirikus folyamatok hogyan „kúsznak be” az általunk középpontba állított téma, a bolognai rendszer szelektáló hatásai közé.

⁵ R. Boudon: *A viszonylagos frusztráció logikája* című tanulmányában írt az oktatási stratégiák sikerének esélyeiről, a tanulmány Csonotos László: *A racionális döntések elmélete* címet viselő válogatásában található.

⁶ Róbert Péter az Alwin-Thornton-féle „életciklus-hipotézist” írja le ezzel. *Társadalmi mobilitás* 53. oldal

⁷ Robert Mare (1981) arra az oktatási rendszerben meglévő vertikális rendre (hierarchiára) alapozta módszerét, amely szerint a magasabb iskolai szintre lépés feltétele az alacsonyabb szint teljesítése (az általános iskolai bizonyítvány szükséges a középiskolai felvételhez). Így dolgozta ki a feltételes valószínűség elemzési módszerét, amely a származás hatását lépésről lépésre követi az egyes iskolai szinteken.

A mobilitás korrigáló hatása vs Bourdieu

Róbert Péter a *demokratikus társadalmak* teoretikus szabályai szerint működő „nyitott társadalom” kérdéskörét vizsgálva teszi fel a kérdést – a mobilitáskutatás egyik klasszikusára, Sorokinra hivatkozva –, mekkora eséllyel léphetnek át egy társadalom tagjai egyik társadalmi rétegből a másikba.⁸ Eszerint az egyén társadalmi pozícióját nem a születés határozza meg, hanem a nyitott pozíciókkal kecsegtető lehetőségek, hiszen az egyén szabadsága és függetlensége mint legfőbb érték jelenik meg, és a megengedő szemlélet szerint „mindenki azzá válhat, amivé a képességei teszik” (*laissez-faire*). A társadalmi mobilitás értéke és értelme *funkcionalista alapok* szerint viszont megközelíthető úgy is, hogy a gyermekek különböző státuszú (foglalkozás, iskolázottság, vagyoni helyzet) családokba születnek bele, miközben – ettől függetlenül – a tehetségek és képességek feltehetően egyenletes eloszlást mutatnak egy társadalmon belül. A mobilitás tehát mintegy „korrigálja” a származási különbségeket azzal, hogy különböző szűrők segítségével mindenki arra a helyre kerül, ahol a társadalom számára a leghasznosabb⁹. Bourdieu ugyanakkor úgy látja, a középosztálybeli családok számára mutatkozik a legnagyobb esély a feljebbjutásra, amelyhez jelentős anyagi áldozatokra van szükség, s emiatt a termékenységi mutatók is viszonylag konszolidáltak. Az alacsony keresetű (népi) családok gyermekeinek bejutása a legfelső osztályba, Bourdieu interpretációjában (két nemzedékre visszavetítve) ugyanakkor a „zérussal egyenlő”. Természetesen Bourdieu sem állítja, hogy nincsenek kivételek. Azonban a minden „lehetséges egyén” számára egyformán lehetséges lehetőségek illúzióját elveti. Ezt pedig igen tömören a formális világ – az ellentétek által strukturált mező – logikai működésének mechanizmusával magyarázza. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Bourdieu idézett tanulmányai a 60-as 70-es évek francia társadalmáról és iskolarendszeréről íródtak. Az azóta eltelt évtizedek oktatási rendszert érintő változtatásai, mozgásai (expanzió) és az erre adott válaszok, az egyenlőtlenségek javítására tett nemzeti kormányzati (és összeurópai) kísérletek, valamint a többi között Európában megjelenő multikulturalizmus, módosították a Bourdieu szemével talán kissé „befagyottnak” tűnő képet.¹⁰

⁸ Andorka Rudolf definíciója szerint: az egyén, család társadalmi helyzetének változása a társadalmi mobilitás.

⁹ Róbert Péter szerint ugyanakkor időben, a generációk összehasonlításával az apa–fiú foglalkozásának és iskolai mobilitásának tükrében, kilépés, belépés mobilitás, nemek szerint is viszonylag pontos képet kaphatunk a váltási esélyekről egy-egy időszak gazdasági fejlődése által, a mobilitásra gyakorolt hatásairól, illetve a nemzetközi összehasonlítások részleteiről. A számok – Róbert szerint – azt mutatták, hogy az iskolai mobilitás során a hátrányok (alacsony iskolázottság) újratermelődése nagyobb mértékű, mint az előnyöké. A felméréskor azok, akik maguk nem szereztek meg a nyolc általánosról szóló végzettséget, több mint 90%-ban hasonlóan iskolázatlan apák gyermekei voltak.

¹⁰ Az oktatási expanszióra, az egyenlőtlenség kiegyensúlyozására és a munkanélküliségi kérdésre adott válaszként készült el az Egységes Európai Felsőoktatási Tér koncepciója. A 70-es évekhez képest például kiforrottan működik a skandináv oktatási rendszer, amely épp az egyenlő esélyek fenntartásáért szorosan együttműködik az állami támogatási rendszerek hivatalaival, így a legkisebb jövedelmű családok gyermekei, különböző feltételekkel, már középiskolában állami támogatásban részesülnek, amelynek mértéke tanulmány- és családi állapot függő, a támogatás összege a felsőoktatásba kerüléssel nő. A svéd egyetemi hallgatók pedig például akkor is kapják az állami ösztöndíjat, ha nem svéd, hanem valamely másik skandináv állam egyetemén tanulnak. Másrésztől a Bourdieu-féle paradigma arra az időszakra vonatkozik, „amikor a társadalomnak még nem volt az a későmodern

Bourdieu kritikái

Bár e dolgozatnak nem célja sem a Bourdieu-i életmű, sem annak részleteinek bírálata, azonban fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy például a fentebb tárgyalt elméleteket tartalmazó munkáinak kritikái olyan kérdéseket vetnek fel a tanulmányok kapcsán, amelyek akár zárójelbe is teszik az egykori elismertséget (Ferge 2008). Ez persze nem von le semmit abból, hogy Bourdieu a maga korának környezetében, az említett tanulmányokban újító gondolkodást vetett papírra. Ennek eredményei beépültek a modern szociológiába – akkor is, ha valóban nem alkotott önálló kötetben a „tudását összefoglaló metaelméletet” (Ferge 2008: 317). A pályatárs és tanítvány, Luc Boltanski szinte első bírálói között, e strukturalista ihletésű szociológiával szemben azt fogalmazta meg, hogy míg Bourdieu igyekezett feltárni a társadalmi cselekvést meghatározó rejtett struktúrákat, valójában túlzottan leegyszerűsítette a cselekvés problémáját, nem számolt a társas helyzetekből adódó váratlan mozgásokkal, változásokkal, amelyek befolyásolják a cselekvők viselkedését (Boltanski 2008). E kritikát Boltanski felvetette Bourdieu habitus fogalmával¹¹ kapcsolatban is. Bourdieu-t „a szocializáció és az annak nyomán kialakuló szellemi kötődések, valamint a készségek kialakulási folyamata izgatta, és a habitust egészen általános szociológiai értelemben használta” – írja tanulmányában Szívós Mihály (Szívós 2009: 35). Bírálói között akad, aki azt rója fel, hogy a maga alkotta mezőkben Bourdieu talán túl nagy jelentőséget tulajdonít a harcnak, s annak ellenkezőjét nem veszi figyelembe (Hadas 2001); hogy statikus társadalmakat ír le, amelyben merevek a szerkezeti formák, amely merev társadalomszerkezetet formál a nehezen változtatható habitusformákon keresztül (Takács 2005). Habitus-elméletét – ahogy Hadas Miklós írja – „gumi-elméletnek” vélik, mindig azt hangsúlyozza, ami az adott kontextusban éppen fontos. Miképpen a történelmi relativizmus (vagy a relacionálizmus) a mező-elméletben is mindig lehetővé teszi Bourdieu számára, hogy úgy értelmezze az empirikus adatait, ahogy neki a leginkább megfelelő (Hadas 2001).

Társadalmi tőke – bizalom – szemléletváltás – Bologna

Kiindulópontként, fogódzkodót találva mégis Bourdieu oktatáshoz kapcsolható elméletei közül, a *társadalmi tőkét* helyezve középpontba, azt látjuk, hogy e tőkefajta antropológiai, szociológiai, közgazdasági és a politika tudományos megközelítése szerint is, a *bizalom* az a szó, amely mind

pluralizációja, multikulturalitása, mint manapság. Akkor még ez a hatalmi logika és a belőle fakadó szimbolikus megkülönböztetés-logika a politikában, a kulturális életben működött. (Wessely Anna előadása; Collégium Budapest, hivatkozással Hadas 2001)

¹¹ Az ógörög héxisz fogalmát adták vissza a latin fordítók a habitus fogalmával, a latin változat jelentésbeli eltolódásait és kiegészítéseit kihasználva Bourdieu visszanyúlt az arisztotelészi fogalomhoz, és egyes esetekben a habitus testileg külső formában megnyilatkozó változatát nevezte meg e görög szóval. Ez az átalakítás tehát nem ahhoz a héxisz (lelki alkat) fogalomhoz kapcsolódott, amelyet Arisztotelész (a Nikomakhoszi Etikában) alkalmaz, és amely tevékenységsorok összhatásaként alakul ki, amely folyamat nem áll úgy akaratunk irányítása alatt, mint az egyes cselekedeteink (Szívós 2009).

a négy megközelítésben¹² kulcsszerepet kap. Mi most a *társadalmi tőke és a bizalom kapcsolatát* – szociológiai megközelítésben – kívánjuk vizsgálni¹³, mert pontosabb képet szeretnénk kapni arról, milyen motivációk mentén képesek/vagy nem képesek megőrizni a fiatalok a Bourdieu által oly fontosnak tartott „társadalmi struktúrában” elfoglalt helyeiket – ki-ki a maga társadalmi osztálya szerint. Attól függően, hogy hol helyezkedik majd el Európa munkaerő-piaci térképén.

Ságvári Bence *Az átmenetek kora? A magyar fiatalok társadalomképéről* című tanulmányában részletesen és plasztikusan ír arról, hogy egy társadalmon belül a bizalomhiány a társadalmi tőke erodálásához vezet, amelynek végén izoláció, a szerkezetek felbomlása áll. Nem működnek a kommunikációs csatornák és elindul az emberi kapcsolatok hanyatlása, elindul a rémhírek terjesztése, megerősödnek az előítéletek, sztereotípiák. A bizalmat a *társadalmi érték* oldaláról továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy a bizalom rendkívül fontos a fennálló társadalmi rend, illetve a társadalom szervezeti működésének átláthatósága szempontjából. Hiszen ennek egyik legfontosabb eleme a kiszámíthatóság, amely stabilitást ad a munkahelyeknek és anyagi stabilitást a társadalom tagjainak. A bizalom tehát kihat a gazdasági szemléletre, a társadalom normatív összetartó erőinek jellegzetességeire. „Az uralkodó értékrend mindig az aktuális egzisztenciális körülményekhez igazodik. Amennyiben ez utóbbi változik, az új helyzetnek megfelelően az értékek alakulása is bekövetkezik” (Ságvári 2012). Ez az a pont, ahol egyértelmű illeszkedést találunk a felsőoktatás és a munkaerő-piac kapcsolatával. Nem mindegy ugyanis, hogy a fiatal felnőttek milyen értékeket fogadnak el. Az értékek alakulását pedig kétséget kizáróan a szülő, a kortárs csoportok és az iskola, pontosabban az oktatás – így a felsőoktatási képzés – befolyásolhatja leginkább. Ezt a nem magától alakuló értékstort egészíti ki a fiatal a saját élettapasztalataival. Az így formálódott értékrend az, amely a társadalomban szemléletváltozást képes előidézni. Az Európai Felsőoktatási Térségben bevezetett bolognai rendszer elméletben azt a lehetőséget feltételezte, hogy Európa bármely pontján is végzi el a diák az alapképzést, mindössze a tanulmányi átlaga állhatja útját annak, hogy a mesterképzést (vagy a PhD-képzést) valahol másutt – másik egyetemen, másik ország egyetemén – végezze. A cél Európa gazdasági és „akadémiai” versenyképességének megőrzése és megerősítése, valamint a hallgatói, majd később a munkaerőpiac fiatal szereplőinek mobilitása volt, és az ma is, a diplomák akadálytalan kölcsönös elismerése folytán, elméletben, a lehetőségek tárházát nyitotta meg a tanulni vágyó fiatalok előtt. Az elvi lehetőség azonban viszonylag gyorsan érvényét is veszti/vesztette, hiszen a Bourdieu által részletezett gazdasági tőke igen komoly szűrő hatással bír a diákok külföldi tanulmányait illetően. Ezenkívül az alap- és mesterképzés közötti „átmenet” – ahogy Hrubos Ildikó tanulmányában fogalmaz – mint „társadalmi szelekciót tartalmazó lépcső” szintén igen

¹² Az antropológiai látásmód szerint az együttműködés, közösségiség, bizalom az ember alapvető szüksége. A szociológiai megközelítés a társadalmi normák és az emberi motiváció jelenségeköréből indul ki, s ebből a szempontból írja le a bizalom, a kölcsönösség és a közösségi hálózatok jelentőségét. (Coleman, Andorka, Bourdieu) *Közgazdasági megközelítés* szerint az együttműködés, a bizalom igen jelentős közgazdasági tényező, a gazdasági hatékonyság szempontjából alapvető. A *politikai tudományok* felől nézve a társadalmi szolidaritás és a fenntartható fejlődés megalapozásában a társadalmi tőke, a demokrácia megerősödésében a bizalmi szint emelkedése alapvető (Skrabski – Kopp 2007).

¹³ Jelen dolgozatban – a téma sokrétűsége miatt – a teljesség igénye nélkül vizsgáljuk az említett összefüggést.

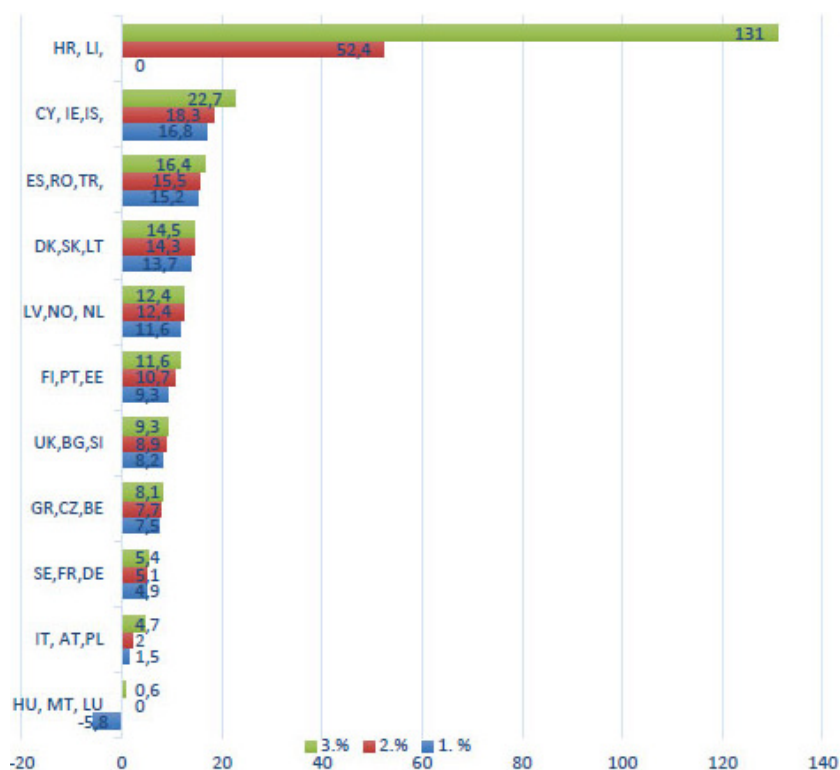

gyorsan jelezte a társadalmi egyenlőtlenséget. A hallgatói mobilitás Európa országai között aránytalan. Mivel az utazás is az anyagiak függvénye, ám a keleti országok diákjainak a nyugati országokban végzett egyetemi szemeszterei vonzóbbak, mint fordítva, ezért viszonylag hamar megkezdődött az „agyelszívás” első lépése, amely – Hrubos szerint – nemcsak a kibocsátó országokra, de az európai földrészre nézve is veszélyes lehet a távlatokat tekintve. Ezzel kapcsolatban Ulrich Teichler, *A hallgatói mobilitás esete a Bologna-folyamattal* című tanulmányában óvatosabban fogalmaz. Pontosabban különbséget tesz a részképzésben, néhány hónapot külföldön tanuló és a kifejezetten tudományos, illetve egyéb karrierépítő ambícióktól vezérelt, teljes tanulmányi programot felölelő külföldi tartózkodás/tanulás között. Teichler interpretálásában az agyelszívás jelensége e „vertikális mobilitás” eredményeként jelenik meg, amikor az univerzális tudáson alapuló, végzés után egyértelműen magasabb jövedelemmel kecsegtető képzési területekre „vándorolnak” a diákok a „gazdaságilag és akadémiai értelemben kevésbé kiváltságos helyzetű országokból” (Teichler 2011: 516.). Azt azonban Teichler is hangsúlyozza, hogy ezen „mobil diákok” származási háttere lényegesen kedvezőbb diáktársaikénál és nagy részüket tudományos ambíciók jellemzik – vagyis a családi háttér eleve kedvezőbb ahhoz, hogy karrierálmaikat megvalósítsák. Azonban Teichler szerint a statisztikák azt is mutatják, hogy bár ezekben az esetekben viszonylag nagy a lemorzsolódás veszélye, a fogadó ország kulturális s egyéb kihívásai miatt, kétségtelen, hogy a vertikálisan mobil hallgatók nagy része tanulmányai után munkavállalását is ugyanabban, avagy egy másik, szintén kedvezőbb gazdasági közegű fogadó országban tervezi. Ezeket az „egyéni sikereket” interpretálja gyakran a kibocsátási országuk „agyelszívásként”. Teichler ugyanakkor tanulmányában azt is kiemeli, hogy bár a bolognai folyamat eredményeként az eredeti célkitűzéseknek megfelelően jelentősen növekedett az Európa különböző országaiban tanuló külföldi hallgatók aránya¹⁴ (1. ábra) – igen nagy különbségeket mutatva egyébként országonként, a teljes hallgatói létszámot tekintve –, ám a kontinensen kívülről jövő diákszám nagyobb mértékben növekedett, mint amilyen trendek az Európán belüli mozgásra jellemzőek. „A Bologna-folyamat tehát az Európában végzett felsőfokú tanulmányokat épp az Európán kívüliek számára tette vonzóbbá” (Teichler 2011: 519.).

Tovább feszegetve az egyenlő esélyeket, lehetőségeket a bolognai folyamattal összefüggésben, Hrubos Ildikó tanulmányában kifejti, hogy a fizetős szakok bevezetése egyértelműen kizáró hatással volt azokat a diákokat tekintve, akik nem engedhették meg maguknak, hogy a motivációban esetleg kívánt, de anyagilag elérhetetlen szakokon tanuljanak. Itt utalnánk vissza Mare említett gondolataira, a származás hatásait elemző teóriájára, amely jelen esetben, napjaink

¹⁴ „A Bologna-folyamathoz 2009-ig csatlakozó 46 ország adatait összevető tanulmány szerint a külföldi hallgatók aránya az Európai Felsőoktatási Térségben (EHEA) az 1999-es 3,5%-ról 2007-re 4,6%-ig emelkedett. A fentebb hivatkozott tanulmányban közöltekhez képest lényegesen alacsonyabb ráta elsősorban abból ered, hogy az utóbbi adatbázis a nagyon jelentős hallgatói létszámmal, ám csekély nemzetközi mobilitással jellemezhető Oroszország adatait is tartalmazza (Cheps, Incher-Kassel & Ecotec 2010).” (Teichler, 2011)

Összehasonlításként OECD-adatok: „Az OECD-országokban tanuló külföldi hallgatók száma 2000 óta megduplázódott, átlagban évi 7,2%-os a növekedés. Az okok között megtaláljuk a felsőoktatásba lépők számának növekedését világszerte, az országok közötti tanulmányi, kulturális, szociális és politikai kapcsolatok erősítését, a nemzetközi közlekedés árának csökkenését, a munkaerőpiac nemzetköziesedését. A célállomások közül a legnépszerűbbek a G20-országok: a hallgatók 83%-a választotta valamelyiküket.” (Forrás: Czako Andrea – Koltói Lilla tanulmánya, Felsőoktatási Műhely, 2012)

1. ábra. Hallgatói mobilitás az Erasmus-program keretében – a hallgatói létszám relatív változása küldő országoként a 2010–2011-es tanévben a 2009–2010-es tanévhez viszonyítva

Forrás: Európai Bizottság, MEMO/12/310

Európájában, az eredetileg felállított célok ellenére mégiscsak meghatározza, hogy a bolognai rendszer mely szakán és fokán képes tanulni a fiatal – hiszen *megfelelően kondicionált háttérrel* – az átjárható kreditrendszer miatt, valóban bármely egyetem elérhető. A felsőoktatási expanzió hatására ugyanis tényszerűen megváltozott a hallgatók társadalmi összetétele, azonban nemcsak az, hanem a felsőoktatási intézmények köre is átalakult. A társadalmi-gazdasági igények különbözőségei, a megváltozott viszonyok, bizonyos szakokon a hallgatók kegyeiért folytatott és más erőforrásokért folytatott küzdelem hatására az intézmények is differenciálódtak. A változás egyrészt a különböző funkciók, missziók szerinti, horizontális differenciálódás, másrészt a presztízs szerinti, hierarchikus diverzitás megjelenés felé hatott (Hrubos 2012).

Dolgozatunk elején említettük, hogy a magyar társadalom oktatás-mobilitás kérdéskörét, a bolognai folyamat és Bourdieu teóriájának összefüggéseit érdemesnek tartjuk az esélyegyenlőség kérdésköre felől közelíteni. Nos, nem véletlenül hívtuk fel erre a figyelmet. A bolognai rendszer kidolgozója ugyanis épp ezzel, az egyenlőség/egyenlőtlenség kérdésével nem foglalkoztak eredetileg – főtémaként. Mára azonban elengedhetetlenné vált, hogy a nyitott kérdéseket megválaszolják az érintettek – ahogy fentebb be is mutattuk, hogy az elemzések is efelé haladnak.

A bolognai folyamat reformját követelő, a hallgatók érdekeit képviselő nemzetközi szervezet¹⁵ szerint szükséges ragaszkodni ahhoz, hogy a népesség összetételét tükröznie kell az adott országban a felsőoktatásba járó, diplomát szerző hallgatók összetételének. Illetve szorgalmazzák az állami felelősségvállalás erősödését és a felsőoktatás közjöként értelmezetségének elvét, szemben a jelenlegi, gazdasági értelemben vett hatékonyság elvének hangsúlyozásával. A téma kényes, nehezen kezelhető jellemzőit mutatja, hogy a hallgatók társadalmi összetételéről egyik országban sem állnak rendelkezésre célzott adatok, ennek pótlása és egy átfogó vizsgálat elkészítése napjaink feladata. További igény, hogy erősödjön a hallgatói mobilitás, amely miatt egy európai alap létrehozását szorgalmazzza a Hallgatói Szövetség, amely a hátrányos anyagi (családi) körülmények között élő diákok nemzetközi mobilitását segítené. Szorgalmazzák az egységes szociális elbírálást is, országhatártól függetlenül. Ez utóbbi témához példaként kívánunk 2010-es hazai adatokat bemutatni, a felsőfokú képzés alatt külföldön is tanult diplomások számáról a szülők iskolai végzettsége szerint, százalékban kifejezve (1. táblázat). Az Educatio Kht. kutatása a már ismert tényt támasztja alá, amely szerint a külföldi tanulmányokat mint lehetőséget nagyban befolyásolja a családi háttér, annak gazdasági erőforrásai.

1. táblázat. A felsőfokú képzésben résztvevő mobil diplomások száma a szülők iskolai végzettsége szerint (%)
Forrás: Diplomás kutatás 2010

	Az édesanya legmagasabb iskolai végzettsége (N=4477)			Az édesapa legmagasabb iskolai végzettsége (N=4437)		
	Részt vett külföldi képzésen/ szakmai gyakorlaton	Nem vett részt külföldi képzésen/ szakmai gyakorlaton	Összesen	Részt vett külföldi képzésen/ szakmai gyakorlaton	Nem vett részt külföldi képzésen/ szakmai gyakorlaton	Összesen
8 általános alatt	0,0	1,4	1,3	0,0	0,5	0,5
8 általános	2,7	12,1	11,5	3,8	6,0	5,9
Szaktudás, szakiskola	6,5	17,5	16,9	14,1	32,2	31,1
Szakközépiskola technikum (érettségivel)	22,8	25,1	24,	25,2	27,2	27,1
Gimnázium	13,3	19,9	19,6	6,5	9,7	9,5
Főiskola	28,5	16,5	17,1	16,8	12,8	13,0
Egyetem (tudományos fokozat nélkül)	18,6	6,3	7,1	23,7	9,7	10,5
Egyetem (tudományos fokozattal)	7,6	1,2	1,6	9,9	1,9	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹⁵ Európai Hallgatói Szövetség.

Összegzés

Bourdieu társadalmi egyenlőtlenséget reprodukáló oktatási elméletei az edukáció szűrő, szelektáló jellegére mutattak rá, felsorolva annak a társadalmi struktúrára gyakorolt hatását. Az értékek mentén megjelenő szemléletváltás pedig másik dimenzióját vetítette elénk a fiatalok tapasztalásával vegyített bizalomerősödésével/gyengülésével, munkaerő-piaci beilleszkedésüket befolyásolva ezzel. A jelenleg Európában jellemző felsőoktatás pedig úgy tűnik, nemhogy csökkentené az egyenlőtlenségeket, de az intézményen belüli-közötti „törésvonalakkal” újabb differenciákat teremt. Az iskolarendszerben érvényesülő társadalmi szelekció tehát jól érzékelhetően továbbra is a maga mechanizmusával működik, sőt „kiegészült”, s az egyetemi oktatás színterén új dimenziókat nyitott. A kérdés az, meddig terjed a fiatalok túróképessége, tudnak-e még bízni abban, hogy a munkaerő-piaci beilleszkedést Európában, a felsőoktatáson keresztül, belátható időn belül meg lehet oldani. Hisznek-e abban, hogy a(z) (felső)oktatás valóban záloga a társadalmon belüli, megbecsüléssel járó, a társadalmi ranglétrán felfelé mutató pozícióváltásnak, a társadalmi mobilitásnak.

Irodalom

- Boudon, Raymond (1998): A viszonylagos frusztráció logikája. In: Csontos László: A racionális döntések elmélete. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2008): Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. General Press Kiadó, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2008): Rekonvenziós stratégiák. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. General Press Kiadó, Budapest
- Czakó Andrea – Koltói Lilla (2012): Milyen háttérrel tervezik és valósítják meg az ELTE hallgatói és végzettjei külföldi tanulmányaikat? Felsőoktatási Műhely
- http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2012_3/FeMu_2012_3_67-86.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 03. 01.)
- Fáber Ágoston (2010): A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig? Szociológiai Szemle: 57–73. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_1_57_73_fabera.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 10. 18.)
- Fáber Ágoston (2007): Az osztályelméletek tündöklése és bukása? Szociológiai Szemle 3–4: 175–182. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-852/szoc_szemle_2007_2/TPUBL-A-852.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 10. 18.)
- Ferge Zsuzsa (2008): Utószó. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. General Press Kiadó, Budapest

- Ferge Zsuzsa (1997): És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László (szerk.): És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén. Helikon – Korridor, Budapest. http://www.fergezszuzsa.hu/docs/es_mi_lesz_ha_nem_lesz.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 10. 29.)
- Fényes Hajnalka – Róbert Péter (2006): Iskola és mobilitás Magyarországon régen és ma. Előszó. In: Iskola és mobilitás. Debrecen. <https://hu.scribd.com/doc/235630027/Iskola-Es-Mobilitas> (Utolsó letöltés:: 2014. 10. 18.)
- Gábor Kálmán – Szemerszki Mariann – Tomasz Gábor (2006): A kétciklusú képzés kezdetei. FKI, Budapest
- Hadas Miklós (2001): Pierre Bourdieu-ről. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/hadas.html> (Utolsó letöltés: 2014. 11. 04.)
- Hrubos Ildikó (2012): A társadalmi esélyegyenlőtlenségek új színterei a felsőoktatásban. file:///C:/Users/edit/Downloads/korrekt%C3%BAra.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 11. 04.)
- Kasza Georgina (2012): Helyzetkép a nemzetközi hallgatói mobilitásról. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/Pages177_192_Kasza.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 03. 01.)
- Lannert Judit (2008): Iskolázottság, iskolarendszer, oktatáspolitiká. In: Társadalmi Riport, Kolosi – Tóth (szerk.). Budapest
- Róbert Péter (2001): Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. In: Társadalmi mobilitás, Századvég Kiadó, Budapest
- Róbert Péter (1990): Társadalmi mobilitás. Társadalmi Riport, Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.)
- Róbert Péter (2006): Társadalmi rétegződés. In: Társadalmi Riport, Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.) (1990). <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a949.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 10. 24.)
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó
- Skrabski Árpád – Kopp Mária (2007): A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. In: Vigilia, 12. <http://vigilia.hu/regihonlap/2008/10/skrabski.htm#5> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 21.)
- Szívós Mihály (2009): Az elsődleges és másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és a hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből. In: MTA – PE – BME Regionális Innovációs és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoport; 1–2: 18. <http://www.polanyi.bme.hu/folyoirat/2009-01/2009-1-2-02-Szivos.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 29.)

www.metszetek.unideb.hu

- Takács Erzsébet (2005): Bourdieu történelemszemlélete és a történészek Bourdieu-képe. In: Szociológiai Szemle, 4. http://paradigma.tatk.elte.hu/takacsszovegei/takacsszovegei_files/page8_3.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)
- Teichler, Ulrich (2011): A hallgatói mobilitás esete a bolognai folyamattal. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00058/pdf/educatio_EPA01551_2011-04_tan5.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 03. 01.)

Egyetemista fiatalok önkéntessége

SILLÓ ÁGOTA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Az önkéntesség egy nagyon régi tevékenység vagy munka, amelynek jelentősége és története eltérő a világ különböző országaiban. Ahogyan az önkéntesség története és annak alakulása eltérést mutat, úgy az ezzel kapcsolatos kutatások is különböznek úgy mennyiségileg, mint tartalmilag. Ezzel a megállapítással utalok a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban (Nyugat-Európa, Amerika, Kanada, Ausztrália) zajló önkéntességi tendenciákra és a kelet-közép-európai társadalmakra. Amíg a nemzetközi szakirodalomban számos tanulmányt találunk az önkéntességgel kapcsolatosan, amelyek több évre nyúlnak vissza, addig a kelet-közép-európai országokban, mint Magyarországon és Romániában, kevesebb kutatás készült, amelyek többnyire 2010 és az azt követő években valósultak meg. Azt is megállapíthatjuk, hogy Románia Magyarországhoz képest hátrányosabb helyzetben van az önkéntesség törvényes kereteinek kidolgozásában, kutatásában.

Vizsgálatom célja önkéntesség-kutatás lebonyolítása a fiatalok körében Székelyföld területén, ahol eddig nem kutatták ezt a témát a Csíki-medencében élő fiatalok körében. Az emberi erőforrás az egyik legfontosabb tényezője annak, hogy egy társadalom/közösség fejlődjön, lépeést tudjon tartani az új globalizációs folyamatokkal. Az önkéntesség olyan potenciális társadalmi energia, amelyet érdemes egy közösség, a társadalom javára hasznosítani. Székelyföldi társadalmunkban hosszú időkre visszanyúló hagyománya van a tradicionális önkéntességnek, de napjainkban megjelent már a modern önkéntesség. Az új típusú önkéntesség kevésbé altruista, spontán, erőteljesebben érdekalapú, főbb jellemzői a tudatos választás, a növekvő reciprocitás, a professzionalizáció, individualizmus, reflexió, kreativitás, innováció stb. (Fényes – Kiss 2011). Ez tapasztalható mind a fiatalok, mind a szervezetek részéről. Ennek a modern önkéntességnek mint új társadalmi jelenségnek a hátterét tárom fel szociológiai szempontok alapján, továbbá megvizsgálom, hogy a Csíki-medencében az újszerű önkéntesség milyen trendeket követ, vagy egyelőre még kísérletezésről beszélhetünk, esetleg van-e átjárás, összefüggés a hagyományos és újszerű önkéntesség között. Továbbá felkeltette a figyelmemet az a jelenség is, amely szerint külföldi fiatalok jönnek Csíkszeredába és a környező falvakba. Ennek kapcsán kutatásomat kiterjesztem a régióban tevékenykedő külföldi önkéntesekre is, amely során azt vizsgálom majd meg, hogy a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban élő fiatalok miért választják Romániát az önkéntességük helyszínének, mi motiválja őket arra, hogy egy hátrányosabb helyzetben lévő

országban vállaljanak önkéntes munkát, illetve hogy az önkéntes munka által milyen tapasztalatokat szereztek egy számukra idegen társadalomban.

Tanulmányomban felvázolom a nyugati trendet az önkéntességgel kapcsolatosan, legfőképpen ami a fiatalokra jellemző, illetve összefoglalom azokat az önkéntességgel kapcsolatos kutatásokat, amelyeket Magyarországon és Romániában végeztek az egyetemisták körében. Végül néhány megjegyzést és kérdést fogalmazok meg a leírtakkal kapcsolatosan.

Az önkéntességről

Tanulmányomnak ebben a részében az önkéntesség definícióit tekintem át, melyek a jellemzői, funkciói, dimenziói, típusai. Az önkéntességnek számos definíciója alakult ki. Négy fontos kritériuma van: *a)* Nincs anyagi ellenszolgáltatása, ami nem zárja ki azt, hogy anyagilag támogassák az önkénteseket foglalkoztató szervezetet, vagy a munkavégzés során felmerült költségét elszámolják, de ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem tartozik az önkéntes munka közé a fizetett munka, a kaláka és a honorált „polgári munka”. *b)* Mások számára végzett munka, általában segítő céllal vagy egy ügy érdekében. Megjegyzendő, hogy nem számítanak önkéntes munkának az elsődleges kapcsolatok (rokonok, család, barátok, szomszédok) és a közvetlen környezet számára tett szívességek. *c)* Az egyén önként, szabad elhatározásából és akaratából végzi, nem kötelező jelleggel. *d)* Motivációja lehet belső (szubjektív, értékorientált) és külső (instrumentális) indíttatású (Fényes – Kiss 2011). Mindezekből az ismérvekből nagyon jól ki-körvonalazódik az, hogy mit is értünk önkéntes munkán, tevékenységen.

Az idők folyamán az önkéntességnek több típusa alakult ki a motivációk alapján: a régi típusú önkéntesség (tradicionális vagy közösségi) és az új típusú önkéntesség (modern vagy reflexív önkéntesség), valamint a vegyes motivációjú önkéntesség. A régi típusú önkéntesség legfőbb motivációi között találjuk a szegényeken való segítséget, a vallás és hit fontosságát, az erkölcsi kötelezettséget és a közösséghez tartozást. Mint ahogy a motivációkból is kiderült, ezt a típusú önkéntességet az erős vallási indíttatás, az idealisztikus-altruista attitűd, az értékelvűség, a szolidaritás, összefoglalva a hagyományos értékvilág jellemzi. Fontos tulajdonsága, hogy csoport- vagy szervezeti tagsággal jár. Ezzel szemben az új típusú önkéntesség motivációi a tapasztalatszerzés, a kihívás, szakmai fejlődés, a szabadidő hasznos eltöltése és az új barátok szerzése. Erre a típusú önkéntességre az jellemző, hogy kevésbé altruista, erőteljesebben érdekalapú, tudatosan választott, professzionizáltabb és reciprocitás jellemzi (Fényes – Kiss 2011). Az új típusú önkéntességet az érdekek vezérlik, az értékskálája ellentmondásos, tudást igényel, individuális, önző, reflektív, kreatív, innovatív, kihívásokkal teli és lehetőséget ad a fiatal számára arra, hogy különböző helyzetekben kipróbálhassa magát, kevésbé ideologikus, egy érdekes és jelentésteli tevékenység, amely általában rövid távú (projektekhez, programokhoz kapcsolódik) és inkább a fiatalok végzik. A tradicionális önkéntesség motivációs rendszere sokkal összefüggőbbnek tűnik, mint az új típusúnak. Az új típusú önkéntesség tudatosabban meg van tervezve, jobban meg van szervezve és a kölcsönösség és szakmai megközelítés szavaival írható le, kevésbé spontán és nem a szokások által van vezérelve, hanem az érdeklődés és tapasztalatszerzés által. Napja-

inkban az állapítható meg, hogy a tradicionális, értékekre épülő önkéntes munka csökkenőben van, amíg a modern önkéntesség aránya növekedik (Fényes – Pusztai 2012).

Az individualizáció miatt a fiatal generáció körében a hagyományos önkéntes tevékenységeket felváltotta a célorientált önkéntesség, amely nagyobb szabadságot biztosít. A rövid távú, „forgóajtós” önkéntesség a népszerű a rugalmas szervezeteknél, amely nagymértékben segíti a fiatalokat a pályaorientációban is. A fiatalok többnyire ezt a típusú önkéntességet kedvelik, és azért végeznek önkéntes munkát, mert bővíthetik az önéletrajzukat, és fejleszthetik kulturális és társadalmi tőkájukat, amelyeket később gazdasági tőkévé tudnak átalakítani, amikor munkát keresnek. Vannak országok, ahol az önkéntes munka előnyt jelent egy meghirdetett állás esetében (Evans – Saxton 2005).

A nyugati társadalomban már régi gyakorlata van a modern önkéntességnek. Sok olyan programot indítottak a különböző országokban, amelyek által bevonják a fiatalokat az önkéntes munkába. Ilyen országok Anglia, Kanada, Ausztria, Németország. Ezekben az országokban a tanüggyel együttműködve dolgozták ki azt a programot, amely szerint a fiatalok az érettségi, illetve az egyetem befejezése után kapnak egy év gondolkodási időt, amelyet arra használhatnak fel, hogy utazzanak és önkéntes munkát végezzenek. Ezáltal kipróbálhatják magukat, szakmákat tapasztalhatnak meg, kihívások elé tudják magukat állítani. Megtapasztalva mindezt el tudják dönteni, hogy a későbbiekben milyen területen szeretnék magukat fejleszteni, vagyis hogy milyen szakon tanuljanak tovább. Nagyon sok fiatal él ezzel a lehetőséggel. Németországban egyenesen kötelező önkéntes munkát végezni a középiskola befejezése után, mielőtt egyetemre megy a fiatal, ugyanis a felvételin plusz pontot ér az, ha valaki önkéntes munkát végzett. Az Európai Unió is létrehozott egy programot, az Európai Önkéntes Szolgálatot, amely segíti a fiatalokat abban, hogy az Európai Unió bármely országában önkéntes munkát tudjanak vállalni: szervezeti kereteket biztosít, anyagi támogatást nyújt. 2012 szeptemberében Magyarországon is bevezették az iskolai közösségi szolgálatot (továbbiakban: IKSZ), amely minden érettségizni szándékozó középiskolást önkéntes munkára kötelez. Az IKSZ bevezetése által a társadalmi szolidaritás erősödését várják el. Ezáltal elmélyülhet a részt vevő diákok társadalmi felelősségvállalása. A program keretében szoros együttműködés van az iskola, a civil szféra és a szülők között. Az IKSZ lehetőséget ad a tanulók számára arra, hogy több szakterületen is kipróbálhassák magukat, hogy kapcsolatokat építsenek ki (Bodó 2014).

A felsőfokú oktatásban résztvevő fiatalok esetében az új típusú önkéntességnek három altípusát különböztethetjük meg jelenleg a nyugati társadalmakban:

- életrajzba beírható önkéntesség, instrumentális motivációk révén;
- szabadidős önkéntesség: egy szabadidős csoport tagja, ha funkciókat és feladatokat is vállal;
- posztmodern önkéntesség: a résztevés örömet okoz, jó másokkal együtt lenni, ad egy identitást, különböző mozgalmakban való részvételt jelent (Fényes – Pusztai 2012).

Az önkéntes munkát meg lehet határozni a társadalmi hasznosság által is, amelynek célja a közös jólét. A diákok azáltal, hogy iskolán kívüli tevékenységekben vesznek részt, a szakmájukat gyakorolhatják és az ezzel kapcsolatos tudást gyarapíthatják, és ezek egyben a társadalom hasznára válhatnak (Fényes – Pusztai 2012).

A felsőfokú oktatásban résztvevő diákok három típusú motiváció mentén vállalnak önkéntes munkát: (1) Az első a karrier építésével kapcsolatos motivációk, (2) a második az altruista, érték alapú motivációk és (3) a harmadik a társadalmi befolyásolás, vagyis egy barát vagy ismerősök javasolták a fiatalnak, hogy vállaljon önkéntes munkát. Az, aki a karrierépítés céljából vállal önkéntes munkát, nem feltétlenül rendelkezik negatív jelentéssel, tehát nem feltétlenül az egoizmus irányítja, hanem csupán karriertudatos, vannak vezető képességei, magabiztosabb és kritikai gondolkodással és konfliktusmegoldási képességekkel rendelkezik. Amerikában és Kanadában nagyon fontos a munkaadó számára, hogy az állásra jelentkező rendelkezik-e önkéntesmunka-tapasztalatokkal, és az ottani fiatalok számára sokkal fontosabb a karrierépítés. Viszont érdekes, hogy a karrierorientált fiatalok számára az altruista motivációk is fontosak, tehát inkább a vegyes motivációk mentén vállalnak önkéntes munkát (Fényes – Pusztai 2012).

Az önkéntes munka funkciói a fiatalokra nézve:

- Az önkéntes munka lehetőséget ad a társadalmi, szakmai és állampolgári szocializációra, szerepek elsajátítására.
- Az önkéntesség hidat képez az iskola, oktatás és a munka világa között.
- Közvetítő szerepet tölt be a felnőttkor, munka és állampolgári kötelezettségek között.
- Informális tanulás, tudásszerzés, tapasztalat és információszerzés a konkrét tudástól az általános tudásig, specifikus készségektől az általános készségekig.
- Az önkéntességgel gyarapodik a fiatalok kapcsolati tőkéje.
- Egy lehetőség a szakmai karrier elkezdésére, építésére, a munka világának megismerésére, kapcsolatháló építésére, szakmai szocializációra, szakmai tapasztalatszerzésre, csapatmunka tanulására és gyakorlására, értékek (szolidaritás, felelősség) elsajátítására (Fényes – Pusztai 2012).

A fent leírtakból mind az derült ki, hogy a nyugati társadalmakban a fiatalok egy része tudatosan végez önkéntes munkát, és azt tudatosan választja ki és tervezi meg annak érdekében, hogy majd a későbbiekben, miután befejezték egyetemi, mesteri vagy doktori tanulmányaikat, és munkát készülnék vállalni, nagyobb eséllyel induljanak a munkaerő-piacon (gazdag önéletrajz, szakmai tapasztalat, különböző kompetenciák elsajátítása, akár munkaszocializáció).

Önkéntesség a Debreceni Egyetem hallgatói körében

Magyarországon az önkéntes munkát „A közérdekű önkéntes tevékenységről szóló 2005. évi LXXXVIII. törvény (Köt.)” szabályozza. Ez a törvény nem a fogalom definíciójára törekszik, hanem arra, hogy intézményes keretet biztosítson ennek a tevékenységnek, illetve hatósági nyilvántartást vezetnek azokról a szervezetekről, ahol jelenleg önkénteseket foglalkoztatnak (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A következőkben egy OTKA kutatás önkéntességre vonatkozó kvalitatív és kvantitatív eredményeit fogom röviden bemutatni. A kvalitatív kutatás során a kutatók a következő kérdésekre keresték a választ: milyen keretek között végeztek önkéntes munkát az egyetemisták, mennyire tartják megbecsültnek az önkéntes munkát, szerintük milyen a megbecsültsége a különböző társadalmi csoportokban, hogyan látják a Debreceni Egyetem hallgatói között az önkéntesek

arányát, milyen okokból vállaltak önkéntes tevékenységet, milyen előnyeit és hátrányait látják ennek a típusú tevékenységnek, milyen ismeretségeket szereztek, milyen kapcsolatokat alakítottak ki, szerintük van-e csoportképző szerepe az önkéntes munkának (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A kvantitatív kérdőíves kutatás eredményeiből az derül ki, hogy 2005-ről 2010-re megkét-szereződött azoknak a fiataloknak a száma a Debreceni Egyetemen, akik önkéntes munkát vállalnak. Ez arra utal, hogy nőtt az önkéntes munka népszerűsége. Habár a nem és az önkéntesség között nem fedezhető fel szignifikáns összefüggés, mégis a „férfias” képzési területeken, mint a műszaki, informatikai szakok, átlagos vagy átlag alatti az önkéntes munkát végzők aránya. Ezzel ellentétben a „nőies” képzési területeken, vagyis a segítő szakmák, mint egészségügyi, orvosi, gyógyszerészeti szakok esetében átlag feletti az önkéntesség mértéke. A nemeken belüli tendenciákat vizsgálva az derült ki, hogy a lányok inkább a tradicionálisabb önkéntességet végzik, míg a fiúkat az új típusú önkéntesség jellemzi. A lányok általában karitatív jellegű munkát vállalnak, míg a fiúk esetében népszerűbbek a sport, a kultúra területeihez kapcsolódó tevékenységek (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A külföldi kutatásokkal összhangban, a Debreceni Egyetem hallgatói körében is igaz, hogy az anya iskolai végzettsége és a hallgató jobb anyagi helyzete növelik az önkéntes munka valószínűségét, azaz csak a jobb módúak, a jobb háttérrel rendelkezők végeznek önkéntes munkát. Továbbá az önkéntes munka valószínűségét még növeli az egyházi vallásosság, a boldogság preferálása, az igaz barátság fontosnak tartása, a segítőkészség és a másokért cselekvés előnyben részesítése is (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A kvalitatív interjúkutatás eredményei szerint a hallgatók véleménye az önkéntes munka jellemzőiről és kritériumairól a következők: anyagi ellenszolgáltatás hiányában végzett tevékenység, nem a hasznosítás a célja, az egyén szabad akaratából végzi, szabadidő hasznos eltöltése, hasznosságérzetet ad, közösség iránti elkötelezettség, szólhat rövid intervallumra, lehet ad hoc jellegű. A hallgatók többsége az önkéntes munka szervezeti jellegét is kiemelte. A kutatásba bekerült alanyok közül voltak, akik teljesen kötetlenül, szabályozás nélkül tevékenykedtek, és voltak olyan hallgatók, akik szervezetenél végeztek önkéntes munkát és olyan követelményekkel, elvárásokkal és kötelezettségekkel, mint egy teljes értékű alkalmazott. A tapasztalatokra rákérdezve az derült ki, hogy a legtöbb fiatal pozitív élményként emlékszik vissza az önkéntes munkára, amelynek során lehetőségük nyílt új ismeretségek, barátságok kialakítására. Akadtak viszont olyanok is, akiknek negatív élményük volt az önkéntesség során, amely abból fakadt, hogy szervezési problémákba ütköztek. Ennek ellenére azok, akiknek volt negatív élményük, a továbbiakban is szeretnék önkéntes munkát vállalni, mert hasznosnak és fontosnak tartják ezt a tevékenységet (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

A Debreceni Egyetem hallgatói számára az önkéntes munka előnyei a következők voltak: gazdagítja az önéletrajzot, ezért előnyt jelent a munkaerő-piacon, önkifejezésre és önmegvalósításra ad lehetőséget. Hátrányokat nem fogalmaztak meg, csupán azt tartják nehézségnek, hogy nehezen összeegyeztethető az egyetemi időbeosztással. Azt vizsgálva, hogy mennyire tekintik befektetésnek a fiatalok az önkéntes munkát, az derült ki, hogy szerepel a motivációk között ez a jelleg, de különböző intenzitással. Az önkéntes munka befektetés jellege abban nyilvánul meg, hogy az aktivitás során felhalmozódott kulturális és kapcsolati tőkék gazdasági tőkévé

alakíthatóak át, például amikor a fiatal a kiépített kapcsolatháló segítségével fizetett munkát talál, vagy azért, hogy önéletrajzát gazdagítja az önkéntes tapasztalatokkal, nagyobb eséllyel indul a munkaerő-piacon. A debreceni egyetemisták egy része elsődlegesnek tartotta az önkéntesség során szerzett tőkék, munkaerő-piaci versenyképesség és az ahhoz szükséges szakmai tapasztalatszerzés mivoltát, a másik része pedig úgy gondolta, hogy ez csak másodlagos, egy plusz hozama az önkéntességnek. Ezek mind arra utalnak, hogy ezek a fiatalok kevésbé tudatos befektetés-orientáltak, mint a nyugati országok fiataljai (Fényes –Lipcsei – Szeder 2012).

Az önkéntes munka megbecsültségével kapcsolatosan, hogy a család, a barátok, az ismerősök elismerik-e, az derült ki, hogy a fiatalok környezetében élők nem értékelik az önkéntes munkát, és még ha befektetés jellege is van, inkább szeretnék, ha a fiatal fizetett munkát vállalna. De akadt olyan alany is, aki szerint családja és ismerősei büszkék rá, amiért önkéntes munkát vállal (Fényes –Lipcsei – Szeder 2012).

A kvantitatív eredmények szerint az önkéntesség gyakoriságáról az mondható el, hogy a Debreceni Egyetem hallgatóinak 6%-a végez rendszeresen önkéntes tevékenységet, míg 26%-a valaha önkénteskedett. Ez az arány a nemzetközi tendenciákhoz viszonyítva elég kevés. Az interjúk során többen azzal érveltek, hogy nem jutnak elég információhoz, még ha van is bennük hajlandóság az önkéntes munkára. Nem tudnak olyan szervezetekhez jutni, ahol önkénteseket foglalkoztatnak. Itt kiemelik, hogy fontos a személyes ismeretség és bizalom. Növeli az önkéntes hajlandóságot, ha egy barát vagy ismerős ajánl önkéntes munkalehetőséget. További okok, amelyeket felsorolnak, amiért kevés fiatal vállal önkéntes tevékenységet, az az idő és a felkészültség hiánya (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

Az ideális önkéntes személyiség jegyeivel kapcsolatosan az alanyok azt jegyezték meg, hogy fontos az, hogy bizonyos önkéntes munkát a megfelelő személy vállalja el. Mint konkrét tulajdonságok a következőket említették: legyen áldozatkész, empatikus személyiség, altruista. Ezek a jellemzők inkább a régi típusú önkéntességre utalnak. Ez is azt sugallja, hogy a magyarországi fiatalok fejében többnyire a tradicionális önkéntesség van, vagyis ha önkéntességről van szó, leghamarabb ez a típus jut az eszükbe. Annak ellenére, hogy a szakirodalom szerint a fiatalokra az új típusú önkéntesség (szabadidő hasznos eltöltése, tapasztalatszerzés, önéletrajzba beírhatóság stb.) a jellemző, nem elhanyagolható, hogy a kutatásból az derült ki, hogy a Debreceni Egyetem hallgatóinak többsége a régi típusú motivációk (altruista, segítő szándék, szolidaritás stb.) mentén vállal önkéntes munkát, emellett több esetben is az figyelhető meg, hogy keverednek a típusok, vagyis mindkét típus megjelenik, az új és a régi típusú önkéntesség is (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

Romániai fiatalok önkéntességi tendenciái

Románia is azok közé az országok közé tartozik, ahol a szocialista diktatúra maga után hagyta káros hatásait. Ennek egyik következménye, hogy az önkéntes munka csak mostanra kezd egy törvényesen is elfogadott tevékenységgé válni, illetve a fiatalok felismerni az önkéntesség előnyeit. 2014 júliusában újították meg a 78/2014-es számú törvényt, amely kötelezővé teszi az önkéntesekkel való önkéntes-szerződés megkötését, munkaterv kidolgozását, illetve az ön-

kéntes munka elismerését, mint szakmai tapasztalatot, amelynek a célja csökkenteni a fekete-munkát.

A következőkben bemutatok néhány önkéntesség-kutatást, amelyet a romániai fiatalok körében végeztek. Az egyik kutatás a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem humán szakos hallgatói között zajlott, míg a másik a temesvári fiatalok körében, illetve egy átfogó tanulmány a romániai önkéntesség helyzetéről.

A nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem társadalom- és humántudományok szakos diákok körében végeztek önkéntes-kutatást, amely során azt vizsgálták, hogy valaha vettek-e részt önkéntes munkában, mit jelent az, hogy önkéntesség, mi a véleményük az önkéntességről, melyek az önkéntes munka előnyei, illetve hiányosságai. A kvantitatív kutatás eredményei szerint a megkérdezett egyetemisták több mint fele vett részt legalább egyszer önkéntes tevékenységben. Ennek két oka is van: az egyik, hogy a fakultás tagjai érdekeltek abban, hogy a diákok ilyen jellegű tevékenységekben részt vegyenek, másrészt az egyetem tantervét önkéntes kurzussal bővítették ki (Stefanascu – Osvat 2011).

Az önkéntesség meghatározásánál legtöbbször az önkéntesség fontosságát és tartalmát hangsúlyozták, míg voltak, akik a jellemvonásait próbálták meghatározni, mint fizetetlen tevékenység, választható, illetve önként végzett (Stefanascu – Osvat 2011).

A kutatók tanulmányukban azt feltételezik, hogy az önkéntesség alul van értékelve, sőt negatív bírálatok érik, minthogy az önkéntesek szakmai és kompetenciahiányosak, amely akár káros hatással is tud lenni az intézményekre, vagy akár feszültségeket tud okozni az önkéntes és alkalmazott között (Stefanascu – Osvat 2011).

A fiatalok véleménye alapján az önkéntes munka legfontosabb előnyei a következők: tudás- és tapasztalatszerzés, személyközi kapcsolatok kialakítása, többet lehet megtudni a szervezetről, készségek fejlesztése, csapatmunka. Az önkéntes munka hiányosságaiként a következőket sorolták fel: anyagi és pénzügyi hiány, kevés az önkéntesek száma, a közösség nem értékeli az önkéntes munkát, nincs tapasztalat, az önkéntesek nemtörődömsége (Stefanascu – Osvat 2011).

Romániában, más volt szocialista országokhoz hasonlóan, hagyománya volt az önkéntességnek, amelyet a kommunista időszakban felváltott a hazafias munkavégzés, amelynek következménye, hogy újra kell építeni az önkéntesség kultúráját. Az önkéntességet az iskolákban kell kezdeni népszerűsíteni, és azok az egyetemisták, akik humán szakokon végeznek, és önkéntes munkában vesznek részt tanulmányaik során, saját maguk is közvetítőként működhetnek a fiatalok körében az önkéntes munka népszerűsítésében (Stefanascu – Osvat 2011).

A következőkben egy olyan kérdőíves kutatás eredményeit mutatom be, amelyet Temesváron készített egy civil szervezet 2010 májusában. A kutatás célja volt megismerni a temesvári fiatalok önkéntességről alkotott véleményét, motivációit. A kérdőív kérdéseit hét dimenzió mentén fogalmazták meg: a fiatalok hozzáállása az önkéntes munkához, az önkéntesség fontossága és részvétel egy civil szervezet életében, az önkéntes munka iránti érdeklődés, az önkéntességre szánt idő, az önkéntesség motivációi és céljai, alapadatok (életkor, nem, családi állapot, származási hely, iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelem). A kutatásból az derült ki, hogy a következő típusú szervezeteknél voltak önkéntesek a temesvári fiatalok: gyermekneveléssel és gondozással foglalkozó szervezetek, diákszervezetek, gazdasági szervezetek, kulturális

szervezetek, szociális szervezetek, vallási szervezetek, politikai és egészségügyi szervezetek. Az önkéntesség céljai is több kategóriába sorolhatók: személyes elégtétel, tapasztalatszerzés, segítségnyújtás, társadalmi tőke gyarapítása, a társadalomban való részvétel és empátia. A lányok nagyobb mértékben végeznek önkéntes tevékenységeket. Azzal kapcsolatosan, hogy honnan értesültek az önkéntes munkáról, a kutatás eredményei azt mutatják, hogy a legtöbben a barátoktól és az internetről értesültek, majd ezt követi a plakát, szórólap, televízió és rádió (Student Plus 2010).

Az európai országokhoz képest Romániában kevesebben önkénteskednek. Voicu és Voicu kutatásából az derül ki, hogy az önkéntes munkát végzők körében fontos ismérv a domináns státusz, mint iskolázottság, társadalmi tőke, vallásgyakorlás, fiatal életkor. A magas jövedelemnek fontos hatása van az önkéntességre, főleg egy olyan államban, ahol a lakosság 40-45%-a szegénynek vallja magát. A fiatalok körében magasabb az önkéntesség aránya más korosztályokhoz képest. Ez azzal magyarázható, hogy a fiatalok nyitottabbak az innováció irányában, illetve az önkéntes szervezetek újonnan alakultak egy olyan társadalomban, ahol a kommunista időszakban tilos, vagy az állam által erősen kontrollált volt az önkéntes munka (Voicu – Voicu 2003).

Több magyarázat is él azzal kapcsolatosan, hogy Romániában miért végeznek kevesebben önkéntes munkát:

1. A kommunista periódus hagyatéka, illetve a szervezetek alacsony száma. A kommunista időszakban minden szervezetet az állam ellenőrzött. A kommunista állam nem engedte a civil szféra számára a tevékenykedést, és megtiltotta az egyének bármilyen formában történő egyesülését.

2. A kommunizmus a kötelező önkéntes munkát szorgalmazta. Az emberek hazafias tevékenységekben kellett részt vegyenek, amely által a közjót szolgálták. Ilyen munkák voltak a mezőgazdasági munkák, közterületek takarítása, palánták ültetése, szeméthyűjtés. Aki nem vett részt ezekben a tevékenységekben, büntetésben részesült.

3. A vallásosság is csökkent Romániában az önkéntességet. A többségi vallásnak hatása van az önkéntességre. Románia esetében a keresztény-ortodox vallás. Az ortodox egyház és állam között mindig szoros volt a kapcsolat, legfőképpen a kommunizmusban, amikor az egyház politikailag együttműködött az állammal. Az intolerancia és az innováció tilalma nem engedte, hogy kialakulhasson az önkéntes munka és az egyház kapcsolata (Voicu – Voicu 2003).

A különbség Románia és a nyugati országok között az ország múltjában és társadalmi felépítésében érhető tetten. A kommunista rezsim utolsó két évtizede nem adott lehetőséget az önkéntes munka elterjedésére úgy, mint Magyarországon. Ehhez hozzájárult a cenzúrázott sajtó, a rurális jelleg és a megkésett modernizációs folyamat (Voicu – Voicu 2003).

Következtetések

Az önkéntességnek két típusát különböztetjük meg a motivációk mentén: a tradicionális és modern önkéntességet. Napjaink társadalmában, ahol egyre erőteljesebben érezhetőek azok a hatások, amelyek az individualizációs folyamat következtében alakulnak ki, az új típusú önkéntesség

népszerűségének kedveznek. A nyugati társadalmakban ennek a típusú önkéntességnek már hagyománya van, bevált törvényes keretek és szabályrendszerek erősítik. A nyugati fiatalok életciklusában fontos szerepet tölt be az önkéntes munka, amely abban nyilvánul meg, hogy mielőtt felsőfokú tanulmányaikat elkezdenék, önkéntes munkát vállalnak. Ezáltal arra törekednek, hogy megtalálják a számukra legmegfelelőbb szakmát. A tendencia azt mutatja, hogy egyetemi éveik alatt is folytatják az önkéntes munka vállalását, mert tudatában vannak annak, hogy a későbbi munkaerő-piacon való elhelyezkedésüknél előnyt jelent a szakmai tapasztalat, a társadalmi és kapcsolati tőke. Az önkéntességre vonatkozó nemzetközi kutatásokról azt mondhatjuk el, hogy nagyon változatosak. Nagyon sok témában készült kutatás, és már a 1980-as és 1990-es években bonyolítottak le kutatásokat.

A magyarországi önkéntesség-kutatásokkal kapcsolatosan az mondható el, hogy olyan kutatások készültek, amelyek a teljes populációt célozták meg, vagy csak a fiatal generációt, de igazából egyik sem a felsőfokú végzettségűekre fókuszált. Az utóbbi években készítettek több kutatást a Debreceni Egyetem hallgatói körében. A tevékenység népszerűségét tekintve az mondható el, hogy a magyarországi fiatalok körében még legalábbis részben, a tradicionális önkéntesség a leggyakrabban előforduló önkéntes tevékenység. A magyar fiatalokban még nem alakult ki a tudatos karrierépítés, nem sokan gondolják komolyan azt, hogy az önkéntességgel olyan előnyökre (kapcsolati és társadalmi tőke, szakmai tapasztalat) tudnak szert tenni, amelyeket később a munkaerő-piacon gazdasági tőkévé tudnak alakítani, vagyis nagyobb eséllyel tudnak munkát találni, vagy megfelelő munkát találni (Fényes – Lipcsei – Szeder 2012).

Románia esetében az mondható el, hogy még hátrányosabb helyzetben van, mint Magyarország. Az önkéntesség törvényi kerete még nincs teljesen kidolgozva, a fiatalok körében kevésbé bevett gyakorlat. Akik önkéntes munkát végeznek, azokat is többnyire a tradicionális motiváció vezérli. A kutatásokat illetően itt még kevesebb készült, nemcsak a felsőfokú végzettségűek, diákok körében, hanem egyáltalán az önkéntességgel kapcsolatban. Románia magyar többségű régiójában, a Székelyföldön még nem készült ilyen jellegű kutatás. Hiánypótló lenne egy vizsgálat, amelyre vállalkoztam is doktori kutatásom során. Olyan további kérdésekre lehet keresni a választ, mint:

- Mi az önkéntesség társadalmi háttere Székelyföldön?
- Mivel tudja gazdagítani a Székelyföldre jellemző társadalmi háttér az önkéntesség-kutatásokat?
- A kaláka intézményéből fakad-e az önkéntesség?
- Van-e összefüggés a kaláka és az önkéntesség között?
- Milyen tendenciákat mutat az önkéntesség a fiatalok körében Székelyföldön?
- Növekvő tendenciát mutat a Csíki régióban megjelenő külföldi önkéntesek száma?
- Mi motiválja a fejlettebb országokban élő fiatalokat arra, hogy egy hátrányosabb helyzetben lévő országban vállaljanak önkéntes munkát?
- Miért éppen Romániát választják?
- A régióban található civil szervezetek mit gondolnak az önkéntességről?
- Bevett gyakorlat náluk az önkéntesek foglalkoztatása?
- Ha igen, milyen tapasztalatokat halmoztak fel?
- Ha nem, miért nem látják a fantáziát abban, hogy önkénteseket foglalkoztassanak?

Irodalom

- Bocsi Veronika – Fényes Hajnalka (2012): Values and the Motivations of Higher Education Students' Volunteering in a Borderland Central Eastern European Region. In: Gabriella Pusztai – Adrian Hatos – Tímea Ceglédi (ed.): Third Mission of Higher Education in a Cross-Border Region. Center for Higher Education Research and Development – Hungary, (CHERD-Hungary) University of Debrecen, Debrecen: 160–179.
- Bodó Márton (2014): A közösségi szolgálat 2011-es bevezetése és tanulságai. In: Új Pedagógiai Szemle, 3–4: 47–68.
- Evans, Elisha – Saxton, Joe (2005): The 21st Century volunteer. A report on the changing face of volunteering in the 21st Century.
- http://moodle.unitec.ac.nz/pluginfile.php/127885/mod_resource/content/0/21st_century_volunteer.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 15.)
- Fényes Hajnalka – Lipcsei László – Szeder Dóra (2012): Önkéntesség a Debreceni Egyetem hallgatói táborában. In: Dusa Ágnes Réka – Kovács Klára – Márkus Zsuzsanna – Nyüsti Szilvia – Sörös Anett (szerk.): Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok II. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella (2012): Religiosity and Volunteering among Higher Education Students in the Partium Region. In: Györgyi Zoltán – Nagy Zoltán (szerk.): Students in a Cross-Border Region. Higher Education for Regional Social Cohesion University of Oradea Press, Nagyvárad
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011): Az önkéntesség szociológiája. In: Kultúra és közösség, 2 (1): 35–47.
- Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella (2012): Volunteering among Higher Education Students, Focusing on the Micro-level Effectson Volunteering. In: Journal of Social Research & Policy, Vol. 3. (1): 147–166.
- Florica Stefanescu – Claudia Osvat (2011): Volunteer Landmarks among college students. In: The Yearbook of the „Gh. Zane” Institute of Economic Reserches. 01, 20(2): 139–149.
- http://ices.ro/RePEc/zan/ygzier/2011/2011_2_06_Anuar_Tomul20_Stefanescu.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 02. 28.)
- Studiu privind percepția tinerilor asupra voluntariatului (2010)
- http://www.studentplus.ro/FCKeditor/UserFiles/File/Voluntariat/Studiu_Perceptia_tinerilor_asupra_voluntariatului_2010.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 15.)
- Mălina Voicu – Bogdan Voicu (2003): Volunteering in Romania. A RaraAvis. In: Paul Dekker – Loek Halman (ed.): The value of volunteering. Cross-cultural perspectives. Nonprofit and civil society studies, Kluwer Academic Press/Plenum Publishers, New York

A romániai magyar szociológia a második világháború után

SZÉKEDI LEVENTE

doktorandusz

Bukaresti Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

Bevezető

Erdély Romániához csatolása a kisebbségi helyzetbe került magyarság csoportjaiban változatos adaptációs stratégiákat szült. A társadalomkutatás fejlődése szempontjából különösen fontos, hogy a fiatal értelmiségi körökben egyre inkább felvállalt transzszilvanizmushoz szervesen kapcsolódhatott az elkötelezett erdélyi magyar szociográfia-szociológia célrendszere. A multikulturális és történelmi erdélyiség sajátos értékeit erőteljesen hangsúlyozó szellemi konstrukciók önmagukban nem adhattak választ a kisebbségi magyarság súlyos, konkrét beavatkozást szükségeltető problémáira. A közigazgatásban és a városi szférában teret vesztett magyarság vezető elitje is megfogyatkozott, fontos gazdasági, politikai és kulturális pozíciók kerültek ki a korábban domináns etnikai csoport ellenőrzése alól. Ebben a kontextusban a fiatal erdélyi magyar értelmiségiek az utánpótlást a vidéki társadalomban látták, a faluközösségek védelme, fejlesztése és megerősítése jelentette számukra a jövő zálogát. Számos újonnan létesült mozgalom és csoportosulás tűzte ki céljául a meglehetősen elmaradott rurális társadalom megismerését és megsegítését (Venczel 1935), ezek közül megemlíthjük az Erdélyi Fiatalokat és a Venczel József részvételével a kolozsvári Hitel folyóirat körül a későbbiekben szerveződő csoportot. A fiatal erdélyi társadalomkutatók kevés empirikus kutatást valósíthattak meg, ám gyakorlati és elméleti munkájuk nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az 1940–1944 közötti időszakban Kolozsvárott olyan termékeny társadalomtudományi műhelyek alakulhassanak ki, amelyek a háborút követő rövid átmeneti „kegyelmi időszakban” is működtek (Incze 1997). A következőkben röviden áttekintjük az erdélyi magyar társadalomkutatás és társadalomtudományi oktatás helyzetét a második világháború alatt, majd megvizsgáljuk a szociológia átalakuló feltételrendszerét (és ennek következményeit) a háborút követő esztendőkből.

A „magyar világ”

A második bécsi döntést követően Szegedről Kolozsvárra költözött vissza a Ferenc József Tudományegyetem, ami kedvezően befolyásolja az erdélyi magyar társadalomkutatást. A kolozsvári egyetem a korabeli Magyarország egyik legjelentősebb felsőoktatási tanintézeteként nyitotta meg kapuit 1940 őszén. Az öt karral és 83 tanszékkal működő intézmény az országban máso-

dikként Közgazdaságtudományi Kart is kapott, a szociológia fejlődése szempontjából pedig kiemelt jelentőségű volt a Kovrig Béla vezetésével létrehozott Társadalomtan és Társadalompolitika Tanszék (Incze 1997). A társadalomtudományok fontos szerephez jutottak az egyetem két további karának képzéseiben és kutatásaiban is (Jog- és Államtudományi, Bölcsészettudományi Karok) (Incze 1997), a társadalomkutatók munkáját pedig nagyban segítette a Teleki Pál Tudományos Intézet tagjaként megalapított Erdélyi Tudományos Intézet (ETI) és az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) is (György 1941). Az ETI külön társadalomtudomány szakosztályának tervét Kovrig Béla és a Dimitrie Gusti fémjelezte Bukaresti Szociológiai Iskola tanait követő Venczel József dolgozták ki (Tamás 1941). Ugyancsak Venczel irányította az 1941–1943 között a Gusti-féle monográfiai szociológia szellemében (Venczel 1980) megszervezett bálványosváraival falukutatást (Fülöp 2010; Tárkány Szűcs 1943). Egyébként az erdélyi magyar társadalomtudósok a „magyar időkben” az erdélyi és a magyarországi hagyományok mellett a román szociológia eredményeire alapoztak: a kolozsvári Markos András a Gusti-iskolát méltatja a budapesti Társadalomtudomány hasábjain (Markos 1942) és a monográfiai szociológia iránti elkötelezettségét mutatja egy 1944-es könyvszemléje is (Markos 1944). Dimitrie Gusti szociológiai szemináriumában tanult Bakk Péter, aki 1939-ben Magyarlapádon szervezett falukutatótábort és rendszeresen közölt magyar vonatkozású recenziókat a *Sociologie Românescă* (Román Szociológia) folyóiratban (Vita 1983).

Átmenet és a szociológia száműzése

A kolozsvári magyar közösség vezetői közül többen, de maga az egyetem rektora, Miskolczi Dezső is dacolt a magyar hatóságok kiürítési rendeletével (Balogh 1985; Lakatos 2013), ám a háborús viszonyok miatt így is számos oktató távozott, veszélyeztetve a megfelelő oktatás biztosítását (Pálffy 2008). A kolozsvári magyar egyetem tovább működött a szovjet katonai közigazgatás ideje alatt is (1944. november–1945. március), míg 1945 tavaszán törvényben rögzítették a magyar tannyelvű, később Bolyainak keresztelt román állami egyetem megalapítását (Sz. n. 1945). A „szükséges szövetséges” erdélyi magyarság (Bottoni 2010) viszonylag jó pozícióit jelzi az is, hogy sikerült átmenteni a legfontosabb kulturális és tudományos intézményeket, tovább működhetett az ETI és az EME is, míg 1950 elején mindkettőt véglegesen felszámolták (Incze 1997).

A Bolyai Egyetem kezdetben nehéz pénzügyi helyzetben volt, amit súlyosbított az oktatóhiány és a háborút követően is Kolozsvárott maradt oktatók állampolgárságának problémája (Véress 1945). Ideiglenes engedményként a kormányzat elfogadta több magyar állampolgárságú egyetemi oktató alkalmazását (Pálffy 2008), a Bolyai tanügyi személyzetét ugyanakkor a két világháború közötti „osztályharcban” megedzett oktatókkal egészítették ki.

A kolozsvári magyar társadalomtudományi műhelyek a világháborút követő egy-két esztendőben viszonylag kedvező körülmények között működhettek, a társadalomtudományi diszciplínák helyet kaptak az 1946-ban újrainduló egyetemi oktatásban. A Bolyai Egyetem első esztendejének tanterve minden elsős diák számára heti két óra társadalomtörténet és ugyancsak heti két óra társadalomrajz hallgatását írta elő, a közgazdász hallgatók „Társadalmi szakcsoportot”

választhattak, a joghallgatók minden évfolyama számára előírták a társadalomtudományi tárgyak tanulását. Fontos adalék, hogy a tantervben a szociológia monográfia oktatása is szerepelt (Kelemen 1946). A számos képzést szervező Bolyai Szabadegyetemen külön társadalomtudományi tanfolyam indult, itt még együtt oktathattak a marxista és „idealista” tanárok (Bónis György, Jordáky Lajos, Venczel József, Kislégi Nagy Dénes, Kohn Hillel, Benedek István, Kiss Géza) (Kelemen 1946). Egy bolyais hallgató vallomásai¹ alapján állíthatjuk, hogy a társadalomtudományi képzést elsősorban Gaál Gábor és Jordáky Lajos szervezte meg, az oktatásban pedig Gaál Gábor és Venczel József Szalai Sándor tankönyvére (Szalai 1946) is alapozó egyetemi jegyzetét használták leginkább. A marxizmus erősödő jelenléte ellenére a tananyag meglehetősen szerteágazó és nyitott volt, a hallgatók Markos András jóvoltából megismerhették például a Gusti-féle monográfiai szociológia elméletét és módszereit, de Gusti munkásságával feltehetően Venczel József is foglalkozott (Kelemen 1946).

1947 végéig számos magyar nyelvű társadalomtudományi szöveg jelenhetett meg, az ETI főként történelmi, néprajzi és nyelvészeti tanulmányokat közölt (Szabó T. 1947), az EME 1945 és 1947 között közel másfél száz tanulmányt publikált (Váczy 1980). A Bolyai Egyetem Jog- és Közgazdaságtudományi értekezéseiért Jordáky Lajos felelt, aki a Józsa Béla Athenaeum felelős kiadójaként számos marxista szöveg és ideológiai alapmű megjelenését segítette elő (Sz. n. 1991). A Bolyai Egyetem saját szociológiai folyóiratot is indított, a Társadalomtudományi Intézet két alkalommal megjelent folyóiratai² történelmi, gazdasági, politikai és természetesen szociológiai munkákat közöltek. Az erdélyi társadalom rétegződési sajátosságait vizsgáló 1946-os tanulmányában Jordáky a marxista szociológia elkötelezett híveként fogalmaz, a társadalmi megismeréshez viszont a később feketelistára kerülő monografikus módszert hívná segítségül:

„A társadalmi monográfia eszközeivel (...) kell feltárniok szépítések és túlzások nélkül, urbánus vagy faluromantikus előítéletek nélkül a való helyzetet (...). A szociológiának a feladata azután a szintézis megteremtése s az eredmények és következtetések alapján a társadalom irányítás és ellenőrzése (...). A legjelentősebb irányzat azonban – a tudományos szocializmusról van szó –, minthogy tartalmában és formájában maga a társadalom tudománya, feltétlenül társadalomirányító és társadalomalakító.” (Jordáky 1946a: 3)

A tudományos műhelyek kiemelkedő publikációs teljesítménye mellett az empirikus munka valamelyest háttérbe szorult. Az adatfelvételeket feltehetően nehezítette a háború utáni zűrzavar és az oktatás mellett a tudományos-kulturális élet megszervezésével is foglalatoskodó szakemberek túlterheltsége. Feltételezhetjük, hogy az 1945–1947 között publikált stúdiumok főként a korábbi adatfelvételekre alapoztak, bár az 1940–1944 között gyűjtött adatokat sem sikerült megfelelően feldolgozni. A bálványosváraljai falukutatásról mindössze résztanulmányok születtek (Fülöp 2010), a Romániából 1947-ben kiutasított Bónis György népi joggal foglalkozó ka-lotaszegi gyűjtésének anyaga megsemmisült (Nagy 2014). Az iskolateremtő nyelvész Szabó T.

¹ Benkő Samu művelődéstörténésszel 2014 nyarán készítettünk interjút.

² Társadalomtudomány és politika, 1946. január; Társadalomtudomány, 1946. október.

Attila helynév-tanulmányaiban a korábbi borsavölgyi terepmunkák során szerzett adatokat hasznosította (Szabó T. – Gergely 1945).

Kisebb, inkább városi környezetben végzett szociográfiai felvételek feltehetően készültek a háborút követő egy-két évben is, bár ezek nem eredményeztek számottevő publikációkat. A kolozsvári Állami Leánygimnáziumban 1945-ben közvéleménykutatás készült (Jordáky 1945), de Jordáky Lajos a Román Munkáspárthoz intézett, a szociológiaoktatás és saját tanári pozíciójának megszüntetésére vonatkozó 1947-es beadványában egy szélesebb körű iskolai ankétára is utal: „*Szociográfiai módszer keretében feldolgoztam és elemeztem 5000 líceumi diák és 3000 egyetemi hallgató helyzetét*” (Jordáky 1947). Jordáky 1946-os határidőnaplójában több feljegyzés is vonatkozik a Bolyai Egyetem, illetve az ETI tervezett kutatásaira („egyetemi szociográfia”, „Kérdőív [színház]”, „gyári szociográfiai munka”) (Jordáky 1946b). Mivel a „gyári szociográfia” tételnél konkrét költségvetés is szerepel (Jordáky 1946b) és a naplóban rögzített tennivalók több Kohn Hillelrel folytatott konkrét megbeszélésre is utalnak, feltételezhetjük, hogy Jordáky az üzemi monográfiák megvalósításában kulcsszerepet vállaló Kohnnal (Kohn 1967) épp ezekről tanácskozott. A későbbi publikációk (Keszy-Harmath – Kohn – Bolyai Egyetem munkaközössége 1953; Kohn 1948) is arra engednek következtetni, hogy a Bolyai Egyetem társadalomtudományi szakemberei a kíméletlen sztálinista korszakban csak az ipari munkásság kutatására szorítkozhattak. A kutatási témák kiválasztását bizonyára befolyásolták Jordáky preferenciái is, hiszen szociáldemokrata kötődésű nyomdászfiú a két világháború közötti időszakban két jelentősebb vizsgálatot is végzett a kolozsvári munkások körében (Jordáky 1938a, 1938b, 1939).

A Bolyai Egyetem társadalomtudományi képzésének 1947-es felszámolását (Sz. n. 1947) követően megszüntetik a kolozsvári magyar társadalomtudományok alappilléreinek számító Erdélyi Magyar Tudományos Intézetet és Erdélyi Múzeum Egyesületet is (Gáll 1995; Incze 1997). A társadalomtudományi képzés kulcsszereplőit, az egyébként teljesen más ideológiai platformot képviselő Venczel Józsefet és Jordáky Lajost elbocsájtják. A meggyőződéses katolikus Venczel József munkásságát a kommunista hatalom már régóta gyanakvással figyelte, több ízben letartóztatták és csak 1961-ben bocsájtották szabadon, a szociológiához pedig csak az 1960-as évek végén, pár évvel halála előtt térhetett vissza (Telegdy 2014).

A világháború előtt szociáldemokrata elkötelezettségű Jordáky Lajos irodalmi titkárként a kolozsvári Magyar Színházhoz kerül, 1952-ben letartóztatták, majd 1956 előtt rövid ideig a Bolyai Egyetemre került, ahonnan „ellenforradalmi” magatartása miatt eltávolítják, 1957-től pedig a Román Akadémia kolozsvári fiókjának kutatója (Molnár 1988). A 60-as évek második felének viszonylagos enyhülési időszakában Venczelhez hasonlóan ő is igyekezett hozzájárulni a szociológia újjáteremtéséhez (Jordáky 1968a, 1968b).

A keleti blokkot is megosztó kíméletlen sztálinizmus jegyében a burzsoának minősített szociológiát 1948-tól teljesen kiiktatják a román tudományos és oktatási életből (Rostás 2012), a könyörtelen „kritikát és önkritikát” gyakorló párthű értelmiségiek megkerülhetetlen kézikönyve a Szovjet Kommunista Párt Sztálin-féle rövid történelme (Gáll 1995). A társadalomtudományi diszciplínákat bekebelezte a marxizmus-leninizmus, amit magyar nyelven a Bolyai Egyetem mellett a rövidebb képzési idejű hivatalos bukaresti pártiskolában is oktattak. Fontos adalék, hogy a dogmatikus sztálinizmus e korai időszakában a proletár internacionalizmus jegyében szerveződő román–magyar államközi viszonyok meglehetősen jók voltak. Erre vall az is, hogy a

Román Munkáspárt hivatalos ideológiai orgánuma recenzálta a budapesti testvérlap Társadalmi Szemlét (Ardeleanu 1948). A pártos éberség jegyében a Lupta de clasă a kellő időben hevesen kritizálta az egyébként is meglehetősen szűk mozgásterű erdélyi magyar sajtót (Gonda 1949), de külön tanulmányban szankcionálta a legitim társadalomtudományok kijelölt útról letérő képviselőit is (Sz. n. 1950). Az önbírálat, önostorozás, egyéni és kollektív bocsánatkérések és a hajthatatlan jobbító szándék megannyi publikált megnyilvánulása új műfajjal „színesítették” a korabeli sajtót: *„Egyre nagyobb ázsíója van a kérlelhetetlen bírálatnak, és akit egyik vagy másik elhajlással vádolnak, aki valamely eretnokség gyanújába keveredik, annak az önkritikák purgatóriumát kell végigjárnia”* (Gáll 1995: 14).

A megváltozott kontextusban a társadalomtudományi vizsgálódás kizárólagos szemléletmódját, elméleti és módszertani keretét a történelmi materializmus biztosíthatta, ahogyan ezt Gaál Gábor 1948-as egyetemi jegyzetében episztemológiailag is igazolva látja (Gaál 1971). A szociológia és a többi burzsoának tartott társadalomtudományi diszciplína megbélyegzése és a legitim kutatási területek szűkössége erőteljesen behatárolta az empirikus társadalomkutatók mozgásterét. Az 1950-es évek végéig tartó időszakból a Bolyai Egyetem politikai gazdaságtan katedrájának kutatásait érdemes röviden számba vennünk. Az ún. üzemi szociográfiákat feltehetően még a Bolyai Egyetem korábbi Társadalomtudományi Intézetét vezető Jordáky Lajos kezdeményezhette, megvalósításukban pedig Kohn Hillelnek volt kulcsszerepe. Egy későbbi visszaemlékezésben Kohn a 60-as évek végén újrainduló szociológiai kutatások előzményének tartotta a kolozsvári vasúti főműhelyben végzett felmérést (Kohn 1948) és több megyei-regionális gazdasági monográfia elkészítéséről számolt be, a korábbi gazdasági monográfiák nézete szerint a „konkrét szociológiai kutatások” megvalósítását segítő gazdaságszociológiai tapasztalatokként hasznosíthatók (Kohn 1967). A kötelező harcos sztálinista terminológiát használja, de alapos és rendkívül jól dokumentált a híres kolozsvári Dermata cipőgyár múltját bemutató gazdaságtörténeti monográfia, a „Kizsákmányolás a tőkés Dermatában” (Keszy-Harmath – Kohn – Bolyai Egyetem munkaközössége 1953). A két világháború közötti időszakra összpontosító monográfia összeállításához a kutatók számos dokumentumot, korabeli jegyzőkönyvet, jelentést, számadást, újságcikket dolgoztak fel és az idősebb munkásokkal is beszélgettek. A kutatás megvalósításából és a tanulmánykötet szerkesztéséből feltehetően oroszánrészt vállalt az a Keszy-Harmath Sándor, akit a Magyar Autonóm Tartomány rendszerellenesnek minősített gazdasági monográfiájának ügyében, és az 1950-es évek végének korai nacionál-kommunizmusának időszakában félreállítottak (Keszy-Harmath – Nagy 2009), a Korunkban pedig feleségével együtt máig referenciának tartott tanulmányt közölt a kalotaszegi egykezésről (Keszy-Harmath – Keszy-Harmathné Moravszky 1957).

A romániai magyar szociológia második világháború utáni sorsa természetesen több párhuzamot is mutat a romániai és magyarországi szociológia fejlődéstörténetével. Bukarestben 1947-ig a két világháború közötti szociológia rövid és termékeny újjáéledése figyelhető meg, jól mutatja ezt, hogy a Gusti-tanítvány Henri H. Stahl ekkor publikálja a régi román faluról szóló többkötetes monográfia első könyvét (Stahl 1946), maga Dimitrie Gusti pedig 1946 nyaráig a Román Tudományos Akadémia elnöki tisztjét tölti be (Zamfir – Filipescu – Zamfir et al. 2015: 52–55). Ugyanebben az időszakban a budapesti egyetemen Szalai Sándor vezetésével működni kezd a Társadalomtudományi Tanszék (Huszár 2015: 170), amely konkrét empirikus felméré-

seket is készített (Szántó 1998: 84). A társadalomkutatások terén kiemelt szerepe volt a Valóság folyóirat szociográfia írásainak (Szeberényi 1948), amelyek – a folyóirat körüli fiatal reformista értelmiségiek szándéka szerint – egy tágabb honismereti mozgalom előzményeit képezték volna (Márkus 1948). Az erősödő sztálinizmus viszont egyre inkább megpecsételte a romániai, illetve a magyarországi társadalomtudományok sorsát. A háborút követő rövid „kegyelmi időszak” 1947–48-ban zárult és a szociológia teljes kitiltásához vezetett, de a rákövetkező évtized végén – szovjet mintára – egyre gyakoribbá váltak a szociológia újralegitimálását megcélzó kísérletek (Bosomitu 2012: 63–65; Szántó 1998: 33).

Az 50-es évek második felében bukaresti kutatók megkísérlik a román szociológia rehabilitációját, ám a monográfiai kutatások óvatos „visszacsempészése” a román tudományos életbe hamarosan a párt határozott ellenállását váltja ki. Ebben az időszakban született meg Gáll Ernő románra is lefordított marxista szociológiatörténete (Gáll 1958), a román szociológiai hagyományok kritikus újraértékelése, ami ugyanakkor merész kísérlet is volt a „produktív” tudományos előzmények történelmi materializmusba való integrációjára. A romániai magyar szociológia rehabilitációjáért hajthatatlanul küzdött a már említett Gáll Ernő, ezt példázza az 1957-ben újraindult Korunk első számának általa jegyzett tanulmánya (Gáll 1957). Ezzel és általában az 50-es évek második felének tudománytörténeti jelentőségű változásaival egy későbbi tanulmányban foglalkozunk részletesen.

Következtetések

A „romániai magyar szociológia” vitatható szintagmája abban az esetben nyer értelmet, ha legalább tematikailag vagy módszertanilag igyekszünk behatárolni a Romániában alkotó romániai szociológusok tevékenységét. A szókapcsolat ugyanakkor feltételezi a romániai (vagy inkább erdélyi) magyar kisebbségi társadalom létét. Az erdélyi/romániai kisebbségi társadalom konstrukciója a két világháború között jelent meg, a közéleti diskurzusokban pedig a politikai kontextus függvényében az erdélyi magyar véleményformálók rendszeresen átfogalmazták (Kiss 2010). Az erdélyi magyar társadalomtudományi gondolkodás és kutatómunka rövid áttekintése alapján állíthatjuk, hogy a 40-es évek végéig fejlődésében több szempontból is folytonosságot mutató, hagyományosan Kolozsvár-központú transzszilván magyar szociológia több sajátosságot is mutat. Értelmetlen lenne viszont egységes szociológiai iskoláról beszélni, hiszen a társadalomkutatók meglehetősen eltérő ideológiai platformról indultak, ráadásul jelentős különbségek mutatkoztak szakmai felkészültségükben is. A karrierjüket a két világháború közötti időszakban kezdő erdélyi magyar társadalomkutatók közül szociológiát főként Venczel József és Bakk Péter tanult, mindketten a bukaresti Gusti-iskola tanítványai. A Gusti-iskola egyébként meghatározó módon befolyásolta a múlt század húszas-harmincas éveinek társadalomkutatóit és ez a befolyás kihat a magyar fennhatóság alá került Kolozsvár társadalomkutatásaira. A monografikus szociológia elméletét és módszereit a már kommunista korszakban megalapított Bolyai Egyetemen is oktatták.

A háború utáni romániai magyar szociológia a Gusti-iskola mellett a korábbi időszak erdélyi falukutatói hagyományára is épít, de nem szűnik meg a magyarországi társadalomtudósok-szo-

ciográfusok állandó referenciaként való kezelése sem. A Román Népköztársaság lelkesen osztályharcos magyar társadalomkutatói kényszerből, de témaválasztási evidenciaként is kezelték azt, hogy a felmérések célcsoportja mindinkább az ipari munkásság kellett legyen. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy az üzemi szociológiai-szociográfiai felméréseknek is voltak számottevő erdélyi hagyományai, tehát ezen a téren is megfigyelhető bizonyos mértékű folytonosság.

Irodalom

- Ardeleanu, Gherghina (1948): Társadalmi Szemle. In: *Lupta de clasă*, 2: 140–143.
- Balogh Edgár (1985): Emlékezzünk a történelmi napokra. In: *Hídverők Erdélyben, 1944–46*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Balogh Edgár – Dávid Gyula (szerk.) (1981–2002): *Romániai magyar irodalmi lexikon*, „Jordáky Lajos” címszó (1991). Kriterion, Bukarest
- Bosomitu, Ștefan (2012): In the Age of „Misery”: the Romanian Sociology During the Communist Regime (1948–1977). In: *New Europe College – Ștefan Odobleja Program Yearbook 2011–2012*: 43–82.
- Bottoni, Stefano (2010): *Transilvania roșie: comunismul român și problema națională 1944–1965*. ISPMN-Kriterion, Kolozsvár
- Fülöp Mónika (2010): *A bálványosváraljai falukutatás*. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom. Művelődés*, Kolozsvár
- Gaál Gábor (1971): *A társadalom*. In: Tóth Sándor (szerk.): *Válogatott írások III. 1946–1952. Publicisztikai írások és filozófiai jegyzetek. Válogatott írások*. Kriterion, Bukarest
- Gáll Ernő (1958): *A romániai polgári szociológia: kritikai tanulmányok*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest
- Gáll Ernő (1995): *Számvetés: huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press, Kolozsvár
- Gáll Ernő (1957): *Társadalmi valóság és társadalomkutatás*. In: *Korunk*, 16/1 (1): 7–17.
- Gonda, Gheorghe (1949): *Utunk (Drumul nostru)*. In: *Lupta de clasă*, 3: 150–154.
- György Lajos (1941): *Beszéd a kolozsvári egyetem volt tanítványai, újonnan kinevezett tanárai és az Erdélyi Múzeum Egyesület nevében*. In: *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár
- Huszár Tibor (2015): *A magyar szociológia története*. Osiris – ELTE, Budapest

- Incze Miklós (1997): Magyar történet- és társadalomtudományi műhelyek a kolozsvári magyar egyetemen (1940–1949). In: Erdélyi Múzeum, 59 (3–4): 370–377.
- Jordáky Lajos (1938a): A cluji ipari munkásság. In: Korunk, 1 (3): 244–247.
- Jordáky Lajos (1938b): *A kolozsvári ipari munkásság*. In: Korunk, 1 (2): 97–102.
- Jordáky Lajos (1968a): A szociográfiai felmérések módszerei I–III. In: Művelődés, XXI (8, 10, 11): 29–30, 17–18, 23–24.
- Jordáky Lajos (1939): A téglagyári munkások. In: Korunk, 1 (7–8): 654–657.
- Jordáky Lajos (1946a): Az erdélyi társadalom szerkezete. Jog- és közgazdaságtudományi értekezések 1. Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- Jordáky Lajos (1947): *Contestație în legătură cu comprimarea mea apărută în deciziunea nr. 266.879/1947 din 14 Oct. 1947*. Kézirat, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, Jordáky-hagyaték
- Jordáky, Lajos (1945): Közvéleménykutatás a kolozsvári Állami Leánygimnáziumban 1945 telén. Kézirat, Jakabffy Elemér Alapítvány, Kolozsvár
- Jordáky Lajos (1946b): *Napló (feladatok, 1946. augusztus–december, külön füzet)*. Kézirat, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, Jordáky-hagyaték
- Jordáky Lajos (1968b): Társadalomkutatás és közművelődés. In: Művelődés, XXI (5): 7–8.
- Kelemen Béla (szerk.) (1946): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tanrendje az 1946–47. tanévre*. Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- Keszi-Harmath Sándor – Keszi-Harmathné Moravszky Edit (1957): A kalotaszegi egykékről. In: Korunk. 1/16 (6): 736–746.
- Keszy-Harmath Sándor – Kohn Hillel – Bolyai Egyetem munkaközössége (1953): *Kizsákmányolás a tőkés Dermatában, Állami Tudományos Könyvkiadó, Bukarest*
- Keszy-Harmath Sándor – Nagy Béla (szerk.) (2009): *Volt egyszer egy autonómia. Egy erdélyi monográfia 1959-ből*. Szabad Tér, Budapest
- Kiss Tamás (2010): *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. ISPMN – Kriterion, Kolozsvár
- Kohn Hillel (1948): *A munka termelékenysége a kolozsvári Vasúti Főműhelyekben: a munka termelékenységének kérdéséhez a Román Népköztársaságban*. Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- Kohn Hillel (1967): *Emlékezés régebbi monográfiákra*. In: Korunk, XXVI (12): 1690–1691

- Lakatos Artúr (2013): A frontátvonulás Kolozsváron és ennek következményei, 1944–1945. In: Székelyföld, XVII (8): 100–129.
- Markos András (1942): A monografikus szociológia. In: Társadalomtudomány, 4–5: 497–547.
- Markos András (1944): Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma (könyvismertető). In: Közgazdasági Szemle, LXVIII (1–2): 442–447.
- Márkus István (1948): Honismereti mozgalom. In: Valóság, IV (1): 1–4.
- Molnár Gusztáv (1988): Jordáky Lajos naplója elé. In: Medvetánc, 8 (2–3): 279–280.
- Nagy Janka Teodóra (2014): A népi jogélet kutatása Erdélyben 1939–1948 között. In: Kothencz, Kelemen (szerk.): Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárth János tiszteletére írott tanulmányok. Türr István Múzeum, Baja
- Pálffy Zoltán (2008): Cluj Higher Learning in the Early Communist Period: Ethnic Division Reasserted in a Nationalized Market. In: Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” – Series HISTORICA, XLVII: 283–307.
- Rostás Zoltán (2012): O istorie nefardată a reabilitării sociologice românești. In: Transilvania, 11–12: 88–100.
- Stahl, Henri H. (1946): Sociologia satului devălmaș românesc. Fundația Regele Mihail I., Bukarest
- Szabó T. Attila (szerk.) (1947): Emlékkönyv Kelemen Lajos hetvenedik születése napjára. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár
- Szabó T. Attila – Gergely Béla (1945): A Kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Erdélyi Tudományos Intézet – Minerva, Kolozsvár
- Szalai Sándor (1946): Társadalmi valóság és társadalomtudomány. Új Idők Irodalmi Int. Rt., Budapest
- Szántó Miklós (1998): A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szeberényi Lehel (1948): Magyar falu 1948-ban. In: Valóság, IV (6): 447–451.
- Tamás Lajos (1941): Az Erdélyi Tudományos Intézet. In: Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár
- Tárkány Szűcs Ernő (1943): A bálványosváraljai falukutató tábor néprajzi munkája. In: Néprajzi Értesítő, 35 (3–4): 253.
- Telegdy Balázs (2014): Az otthonmaradtak harca az elhurcoltakért. In: Székelyföld, XVIII (4): 107–115.

- Váczy Leona (1980): Erdélyi Múzeum repertórium 1938–1947 [Transindex adatbank, Online]. <http://erdelyimuzeum1.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&evszam=1945> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 22.)
- Venczel József (1980): A falukutás módszerének vázlatja. In: Az önismeret útján. Kriterion, Bukarest
- Venczel József (1935): A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár
- Veress Béla (1945): Erdélyi levél. In: Valóság, 2–4: 64–67.
- Vita Zsigmond (1983): Gusti professzor magyar tanítványai és az első erdélyi falukutató munkatáborok. In: Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok. Kriterion, Bukarest
- Zamfir Cătălin, Filipescu Iancu, Zamfir Elena, Ilie Simona, és mtsai. (2015): Sociologia Românească: 1900–2010. EIKON, Kolozsvár
- *** (1947): Kiket bocsátottak el a Bolyai Egyetem tanárai közül? In: Világosság, IV (260): 1.
- *** (1945): Legea nr. 406 din 38 mai 1945. In: Monitorul Oficial, Partea I, CXIII (119): 13–14.
- *** (1950): Să îmbunătățim predarea marxism-leninismului în școlile superioare. In: Lupta de clasă, 4: 42–55.

Politainment: a szórakoztató média és a politika összefüggéseinek vizsgálata – nemzetközi szakirodalmi kitekintés

SZOMBATI ORSOLYA

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola
Interdiszciplináris társadalomkutatások Doktori Program

A tanulmány megírására komoly kérdések motiváltak, hogy mi késztet arra egyes politikusokat, hogy a bulvármédiában szerepeljenek? A politika mediatiszációja vajon milyen hatással van a politikai kommunikáció egészére? Társadalmi nyilvánosság szempontjából mennyire jó vagy rossz a tabloidizáció folyamata?

Sok negatív kritika éri a szórakoztatás mindenekfeletti érvényesülését a hírszerkesztésben. Egyes kutatók (Postman 1985; Schultz 1997; McNair 1998; Kunczlik 2001) a demokrácia hanyatlásáért és az állampolgári cinizmus kialakulásáért a szórakoztató médiát teszik felelőssé. Mások (Norris 2000; Jones 2005; Van Zoonen 2005) szerint viszont a megváltozott kommunikációs eszközök és a mediatiszált politika új lehetőséget jelentenek az állampolgároknak a politikai diskurzusokba való bekapcsolódásra. Véleményem szerint akár az egyes műsorokat, akár a média intézményeit, akár a használatukkal kapcsolatos magatartásokat vitatják az emberek, közben morális, társadalmi és politikai kérdésekben is állást foglalnak. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a politika mediatiszációján és tabloidizációján keresztül bemutassam a téma interdiszciplináris összefüggéseit, amelynek eredményeként a szórakoztató média és a politika összefonódásáról beszélhetünk (politainment).

A politika mediatiszációja

Az 1990-es évek óta a politikai rendszerek egyik fő tendenciája a mediatiszáció, amely új politikai magatartásformák és készségek fajtáit termelte ki, és végső soron a politikai kommunikáció megváltozását eredményezte. A hírek elkészítése során egyre fontosabbá vált a szórakoztatás az informálásnál, és az infotainment jellegű műsorok térhódításával egyre jobban elmosódott a határvonal a magán- és a közélet között. A bulvárlapok és kereskedelmi televíziós csatornák megjelenésével megkezdődött a tabloidizáció folyamata, amely új műfaji formák (pl. talkshow) mellett magával hozta a perszonalizáció jelenségét is: felértékelődött a jól kommunikáló politikus jelentősége. A politikusok kénytelenek voltak alkalmazkodni a modern tömegmédia sajátosságaihoz, ezáltal a politika mediatiszálódott. Sükösd Miklós definícióját használva, „a média a politikai események, folyamatok alakításában nem másodlagos, utóidejű szereplő, amely csupán utólagos beszámolókat ad korábban történt eseményekről, hanem egyidejű és elsődleges

szereplő, amelynek jelenlétével mindvégig számolnak a politikai szereplők. Más szavakkal: végig tudatában vannak annak, hogy politikai akcióikat, reakcióikat és interakcióikat – szóbeli és testnyelvi értelemben egyaránt – akár több millió néző [...] kíséri figyelemmel. Ezt a tudást beépítik politikai viselkedésükbe, stratégiájukba és taktikájukba” (Sükösd 1993: 32–33).

A politika mediaticizációja (mediatization) különbözik a közvetítéstől, mediációtól (mediation). Közvetítés alatt általános értelemben azt értjük, hogy a média a legfontosabb információforrássá vált a politikai szereplők és politikai intézmények közötti kommunikációban. Ezzel szemben a mediaticizált politikát olyan folyamatként értelmezzük, amely a modern tömegtájékoztatás fejlődésének problematikus kísérőjelenségeit vagy következményeit jelöli (Mazzoleni – Schulz 2002).

A mediaticizált politika négy szintje különböztethető meg az információforrás helye, a politika és média egymás közötti függősége, valamint a tartalmakat és szereplőket befolyásoló logika alapján.

Legfontosabb információforrás: tapasztalatok, interperszonális kommunikáció	←————→	Legfontosabb információforrás: média
A média független a politikai intézményektől	←————→	A média nem független a politikai intézményektől
A médiatartalmakat a politikai logika befolyásolja	←————→	A médiatartalmakat a médialogika befolyásolja
A politikai szereplőket a politikai logika befolyásolja	←————→	A politikai szereplőket a médialogika befolyásolja

1. ábra. A mediaticizált politika szintjei
Forrás: Strömbäck 2008: 235

Az első szint gyakorlatilag megfelel a közvetítés fogalmának és egyben a másik három szint egymásra épülésének előfeltétele. Az információforrás szintje csak abban az esetben válhat problematikus, amikor a politikai szereplők közötti kommunikációban az információszerezés túlságosan a média irányába tolódik el, ez ugyanis az információk torzulását eredményezheti. A második szinten a média, mint önálló entitás hatása egyre jelentősebb. Ezt felismerve, a politikai szereplők megpróbálják a média függetlenségét korlátozni és ezáltal a tartalmakat manipulálni. A mediaticizációnak ebben a fázisában a professzionizálódó újságírás egyre nagyobb szerepet kap, a politikához való közeledés sokkal pragmatikusabbá válik, a kereskedelmi szempontok előretörése miatt pedig a tabloidizáció is megjelenik.

A politikai mediaticizáció harmadik szintjén a médialogika válik fontossá. A korábbi fázisban a politika próbálta „fogni” a média kezét, itt fordított helyzet áll elő: a politikai szereplők a média logikája mentén tematizálják az üzeneteiket, amely végül egy olyan politikai világhoz vezet, amelyben a konfliktusok és perszonalizált szereplők dominálnak. A média által közvetített valóság egyre fontosabbá válik a tényleges valósággal szemben, azt az érzést sugallva, hogy az emberek a mediaticizált világ részeseivé válhatnak, amellyel kapcsolatba is tudnak lépni. Lippman (1997) ezt pszeudokörnyezetként jellemzi, míg Nimmo és Combs (1983) fantáziavilág-

ként. A politika mediatiszációjának folyamánként beszélhetünk médiaeseményekről (Dayan – Katz 1992), amelyek a politikának a média szempontjai szerint megformált és megtervezett eseményei (pl. sajtótájékoztatók, kongresszusok), valamint pszeudoeseményekről (Boorstin 1962), amelyek célja a témák napirendjének befolyásolása és a politikusok önképének alakítása.

Míg a harmadik szinten a politikai szereplők a médiát mint külső szereplőt kezelik, addig a legfelső szinten a médialogikát már nemcsak adaptálják, hanem internalizálják is. A médialogika beépül a kormányzási folyamatokba (pl. állandó kampányolás, folyamatos médiajelenlét), amelynek sokszor a szereplők nincsenek is tudatában. A médialogika és a politikai logika „kolonizálja a politikát” (Meyer 2002), a hírérték válik döntővé és határozza meg, hogy milyen ügyek kerüljenek a politika napirendjére.

A tabloidizáció és következményei

A tabloidizáció a kommercializálódott média egyenes következménye, ahol a hirdető nyomására a cél a minél szélesebb közönség elérése. A tabloid témája gyakran a magán-és közélet metszéspontján helyezkedik el, stílusa szenzációs, néha szkeptikus, néha moralizálóan őszinte, hangneme populista, formája pedig elmos mindenféle stilisztikai különbséget a valóság, valamint a hírek és a szórakoztatás között (Fiske 1992). A tabloidok a privát szféra eseményeit láthatóvá teszik, kielégítve az olvasók arra irányuló igényét, hogy betekintést nyerjenek a hírességek magánéletébe, részesei legyenek az ismert személyiségek mindennapjainak.

Kiss Balázs szerint a tabloidizáció háromféleképpen mehet végbe a tömegkommunikációs szinten (Kiss 2003: 9):

1. A bulvár kiszorítja a minőségi sajtót az újságos standokról és hullámhosszokról.
2. Egyes orgánumokon belül egyre nagyobb helyet foglalnak el az ilyen cikkek, illetve műsorok.
3. Az egyes cikkeket, illetve műsorokat belülről is egyre inkább áthatja a bulvár, hibrid műfajok jönnek létre.

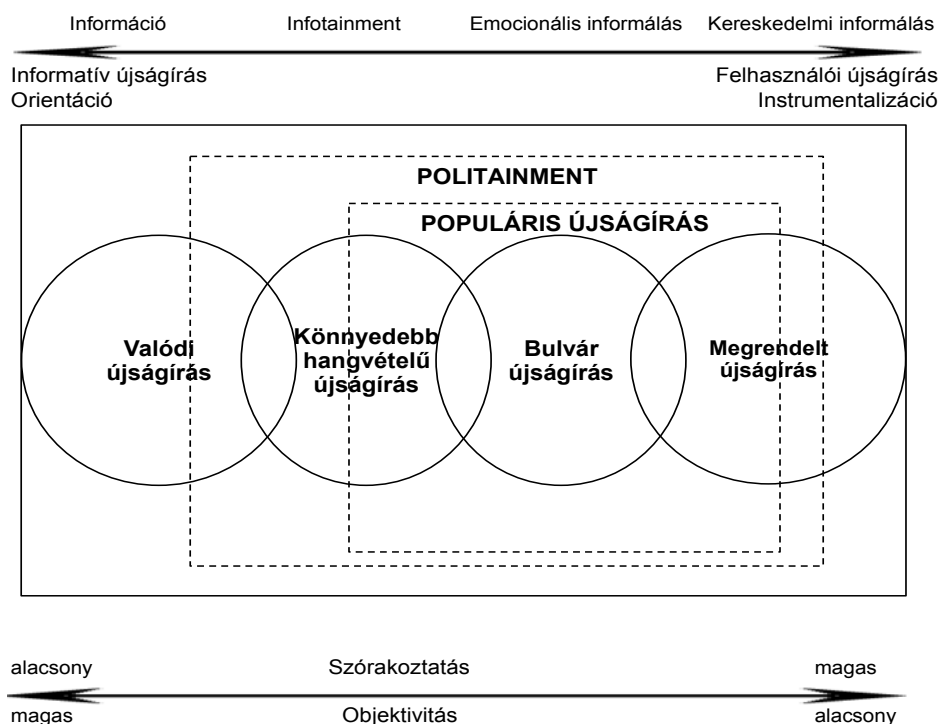
A tabloidizáció számos következményei közül két dolgot tartok fontosnak kiemelni, amelyek a politikai kommunikáció megváltozására jelentős hatással voltak és végső soron a politainment jelenségét eredményezték. Ez a perszonalizáció és popularizálódás. A perszonalizáció fontos aspektusa a vezéresedés, amelynek lényege, hogy a politika egyre inkább személyek, és ezen belül is a politikai vezérek cselekvésévé válik (Kiss 2003). A tabloidizáció másik fontos velejárója, hogy a politika popularizálódott, vagyis személyes következményekkel járó ügyé vált.

Politainment a politikai kommunikációban

A politainment tágabb értelemben a politikai szereplők, témák és folyamatok szórakoztató médiával való összefonódását jelenti. A politikusok a szórakoztató média segítségével próbálnak kapcsolatot teremteni az állampolgárokkal a bizonytalan választói piacon, miközben a szórakoztató média képviselői a politikai témákat piaci részesedésük növelése érdekében dolgozzák

fel. A szórakoztatási szándék eredményeként a politikai témák, szereplők, folyamatok, identitások új politikai realitást és értelmezési keretet kapnak (Dörner 2001).

Dörner a politainment két szintjét különbözteti meg: a szórakoztató politikát és a politikai szórakoztatást. Szórakoztató politika alatt azt érti, amikor a politikai szereplők a média szempontjait szem előtt tartva megpróbálják saját magukat és politikai ügyeiket népszerűsíteni, mindezt szórakoztató formába csomagolva. Ilyen eset az, amikor egy pártvezető talkshow-ban szerepel, és magánélete, hobbija egy részét is megcsillogtatja a szavazók szimpátiájának megnyerése érdekében.

2. ábra. A politainment határterületei
Forrás: Renger – Wiesner 2007: 251

A politikai szórakoztatás ettől eltérően azt jelenti, amikor politikai témák különböző szórakoztató formákban (pl. filmsorozat, televízió, mozi) jelennek meg. A szórakoztatóipar hajlamos a politikai szereplők kifigurázásával és botrányaival foglalkozni. Amerikában ez a trend erősebb, ahol televíziós showműsorokban (pl. NBC Tonight Show) politikai ügyeket és szereplőket szórakoztató formában, a komédia és show-business kontextusában jelenítik meg. Habár hazánkban is léteznek olyan műsorok, amelyben politikai ügyeket szórakoztató formában tárlnak (pl. Heti Hetes), de egy-két kivételtől eltekintve a politikai szórakoztatás műfaja nem jellemző nálunk.

Rudi Renger (2007) szerint a politainment a politikusok új nyilvánossága. A média és a politikai szereplők közötti szimbiotikus kapcsolat eredményeként létrejövő szórakoztató tartalmú tudósítások és hírek a média számára a nézőközönség, míg politikai oldalról a választóközönség felé való nyitást eredményezik. A szimpatizánsok kvótaszámának növelése pedig mindkét szereplő számára létfontosságú. Az újságírás és politainment kapcsolódási pontjait Renger egy

modellben ábrázolta, amely a szórakoztatás és az objektivitás tengelyén értelmezi a jelenség összefüggéseit. A politika új realitása különböző módon értelmezhető és konstruálható: meghatározott narrációs formákkal, a politikai témák kínálatával és megrendezésével (Inszenjering), a privát élet bemutatásával, emocionális szavak és metaforák használatával. Ezek keveredéseként pedig már nemcsak a bulvárújságírás, hanem a tradicionális, komoly sajtóorgánumban is tetten érhető a politainment jelensége.

A politikai kommunikációban egyre inkább érvényesülő celebritás trendje régóta foglalkoztatja a társadalomtudósokat. A pesszimista nézet vallói szerint a celebritás a kulturális hanyatlás egyik jellemzője. A közösségiség hanyatlása, az emberi kapcsolatok felszívódása révén az emberek új kapcsolatokat keresnek. Bár a nyugati társadalmakban erőteljes individualizáció figyelhető meg, ettől még az ember társas lény marad, aki vágyik arra, hogy egy közösséghez tartozzon. Olyan kapcsolatok ezek, amelyekkel fenntarthatjuk magunkban a közösségiség látszatát, részt vállalhatunk a csoportban, közeliként élhetjük meg néhány ember életét, például a celebritását (Marshall 2005).

Daniel Boorstin (1962) szerint a celebritások nem mások, mint humán pszeudoesemények, akik az átlagemberek popularizált verziói, hiszen ugyanúgy öltöznek, gondolkoznak és beszélnek, mint bárki más. A politika perszonalizációja alkotta meg a celeb politikusokat, akik gyakran szimbolikus jelentőségüket, mintsem politikai tetteiket hangsúlyozzák. A celebritás trendjeként értelmezhető, hogy a politikus önábrázolása érdekében betekintést enged a magánszférájába, és olyan képet alakít ki magáról, amely „lentről” nézve népszerű. Azaz saját magát, saját szempontjait és tevékenységét popularizálja human-interest jellegű témákkal, és ér el olyan választóközönséget, amelyet hagyományos eszközökkel egyáltalán nem, vagy csak nehezen tudna megszólítani.

Szórakoztatás és politika: civil katasztrófa vagy demokráciai lehetőség?

Vajon a nyilvánosság és a közélet változása, amelyet a közvélemény általában bulvárosodás címmel szokott jelölni, valóban a régi társadalmi nyilvánosság beszűkülését eredményezi, vagy valamilyen olyan új kulturális nyilvánosság megszületését, amely a közélet mellett a politikusok privát szférájának tematizálását is lehetővé teszi?

A demokratikus intézmények habermasi nyilvánossága jelentős átalakuláson ment keresztül. Napjainkra a racionális politikai diskurzus, az állampolgárok felelős, felvilágosult tájékoztatásának helyét átvette az állampolgárok szórakoztatása, amely a hírszerkesztésben is eluralkodik (Bajomi – Lázár 2005). Háttérbe szorúlnak a fontos hírek, előtérbe kerülnek az érdekességek. Az eseményeket a televízió dramatizálva, személyiségközpontúan ábrázolja, nem tárja fel a háttérükben meghúzódó folyamatokat és összefüggéseket. Emiatt a politikai hatalomért folytatott versengés holmi „lőversenyként jelenik” meg (Cayrol 1986; Cantril 1991).

A folyamat megítélése meglehetősen ellentmondásos. A pesszimista nézet követői a tömegmédiá politikai szerepének átalakulását hibáztatják és ezzel együtt a politikusokat is. Szerintük a média által irányított demokratikus rendszerben a politikai pártok elveszítik kapcsolatukat azokkal a társadalmi csoportokkal, akiknek az érdekeit hagyományosan képviselniük kellene. A kritikusok szerint a média torzítja a politikai folyamatokat és magával hozza az amerikai-

zálódó szemléletet, amely az állampolgárokat lealacsonyítja a politika passzív „fogyasztóivá”. Postman szerint a földfelszínen sugárzott tévéhálózatok a kábeltévék által elcsábított nézők visszaszerzése érdekében bulvár-televíziózással helyettesítik a komoly politikai tudósításokat (Postman 1985). Számos kutató egyenesen a televízió színvonalának hanyatlását tartja felelősnek az állampolgári cinizmus és közöny növekedéséért (Schultz 1997), valamint az állampolgárok elbutulásáért. McNair (1998) szerint a bulvárosodási folyamat az újságírókat a történetmesélés szakértőivé tette, mintsem hivatásos igazmondókká (authorized truth teller), vagy a tények szerződéses közvetítőjévé (licensed relay of facts), ahogy régen ez a tradicionális újságírásban elvárt volt.

Egyes kutatók odáig is elmennek, hogy a média rossz működése és a politika mediatizációja végső soron a demokrácia válságát eredményezi. „Az értelmiség megundorodik a politikától és hátat fordít a közéletnek, ráhagyja a politikát a professzionális politikusokra. Ez pedig veszélybe sodorhatja a demokráciát” (Kunczlik 2001: 19). Mazzoleni szerint a politikai gyakorlat túlzott mediatizációja, valamint az új információs és kommunikációs technikák valóban torzítják a demokrácia megfelelő működését. De azt állítani, hogy egy, a média által irányított demokrácia felé tartunk, szerinte indokolatlan következtetés. Véleménye szerint azt nem szabad elfelejteni, hogy a médiapolitika nem azonos a média által folytatott politikával (Mazzoleni – Schulz 2002).

A politika mediatizációjának optimista képviselői a megváltozott helyzetet a demokrácia újabb lehetőségeként értelmezik. Norris egyetért azzal, hogy a média átalakult az idők során, és hogy országonként más a médiapiaci helyzet, viszont azt semmi nem támasztja alá, hogy ez a politikai információk minőségének vagy mennyiségének romlását eredményezte volna. Sőt az új kommunikációs formák eredményeként az információk több szinten és formában érhetők el a nyilvánosság számára. A média-kór (media malaise) hipotéziseivel ellentétben Norris azt állítja, hogy a hírmédia használata pozitívan viszonyul a politikai tudás, bizalom és mozgósítás mutatóinak egész sorához. Szerinte a folyamatot kétirányú, interaktív megközelítésből kell nézni, úgynevezett „angyali kört” feltételezve. A körben a média hírei, a pártok kampányai aktivitásra ösztönzik az embereket. Az új tartalmakra nyilván azok figyelnek oda jobban, akik érdeklődnek a politika hírei iránt, másfelől a komolyabb tájékozódás csökkenti az állampolgári aktivitás korlátait (Norris 2000).

A pozitív nézet másik képviselője Van Zoonen, aki a populáris kultúra és a politika összefüggéseit kutatja. Van Zoonen óva int attól, hogy a bulvármédia politikai szférára gyakorolt befolyását elítéljük. A modernizáció trendje szerinte szükségszerűen megmentheti a politikát attól, hogy a politika az átlagemberek számára idegen, elitista játszmák területévé váljon. Más szóval Van Zoonen azt állítja, hogy kisebb árat fizetünk azáltal, ha elfogadjuk a tabloid logikáját és egyszerűbb képet kapunk a valóságról, mintha nem engednénk érvényesülni a hatásait.

Van Zoonen párhuzamot von az elkötelezett állampolgárok és a populáris zene rajongói magatartása között, és ezáltal újragondolja a szórakoztatás állampolgárokra gyakorolt hatásait. A „fan democracy-ra” épülő nézetében szerinte a politikai celebritás éppúgy hőssé, mítosszá válik, mint a popkultúra bármely markáns branddel bíró ikonja. A popérzület a mediatársadalom önprezentációs érzékenységének köszönhetően egyre inkább felszámolja a hagyományos társadalmi identitások és szerepkészletek kulturális és kommunikációs csomópontjait, ezáltal az állampolgárság is kellemessé válik. Jones osztja Van Zoonen véleményét abban, hogy az állampolgárok modernista ideálja már nem létezik. A probléma szerinte nem az, hogy a televízió

és populáris kultúra elkötelezetlen pszeudopolgárokat nevel belőlünk, hanem hogy a racionális, elkötelezett, jól informált állampolgár modellje nem veszi figyelembe az új lehetőségeket és utakat, amellyel az állampolgárok bekapcsolódhatnak a politikába (Jones 2005).

Záró gondolatok

A politikai viták már nem keresettek, a politikai kommunikáció ma már sokkal inkább az érzelmek kiváltásáról és a bizalom érzésének megteremtéséről szól. Napjaink posztmodern politikusát úgy kell értelmezni, mint egy személyt, aki egyaránt merít a politika és a celebritás fontos összetevőiből és üzeneteit a média logikája mentén tematizálja. A bulvárlapok fontosságát a politikai kommunikációban nemcsak széles olvasói bázisuk, hanem a tabloid média fogyasztóinak jellemzői is indokolják: köztük ugyanis magas a politikától elforduló, bizonytalan szavazók aránya, tehát azé a rétegé, akiknek érdemes küzdeni a szavazatáért, mert a voksaik eldönthetik egy-egy választás eredményét (Gulyás 2000). Érzelmek kiváltására a bulvár alkalmas kommunikációs eszköz. A kérdés az, hogy a politikusok tudnak-e hatékonyan és célzottan élni az ebben rejlő lehetőséggel? Véleményem szerint napjainkban a politikusi bulvárszereplések meglehetősen ad hoc jellegűek és ciklikusak, valamint választókra gyakorolt hatásuk is meglehetősen alulbecsült, vagy legalábbis nem pontosan ismert. Tanulmányomban a média és a politika oldaláról vizsgáltam a mediatizáció, a bulvárosodás és a szórakoztatás mint médiapiaci trend hatását, valamint érintőlegesen foglalkoztam ennek társadalmi hozadékaival is. A tömegkommunikáció színterén a harmadik szereplő, az állampolgárok vizsgálata elengedhetetlen, főleg az élménytársadalom szemszögéből, amelynek empirikus vizsgálata egyelőre ismeretlen kutatási területnek számít a hazai tudományos életben. Egy olyan átfogó kutatás, amely azt méri, milyen hatások érvényesülnek jobban a bulvárból más kommunikációs platformmal összehasonlítva, fontos eredményekkel gazdagíthatná a társadalom- és politikatudományt és hozzájárulna a szórakoztató média és politika összefüggéseinek jobb megértéséhez.

Irodalom

- Bajomi-Lázár Péter (2005): A politika mediatizációja és a média politizálódása. In: Médiakutató, tavasz
- Bayer József – Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Média, politika, globalizáció*. MTA PTI, Budapest
- Boorstin, Daniel J. (1962): *The image of what happened to the American dream*. Atheneum, New York
- Cantril, Albert H. (1991): *The Opinion Connection. Polling, Politics and the Press*. CQ Press, Washington
- Cayrol, Roland (1986): *La nouvelle communication politique*. Larousse, Paris
- Császi Lajos (2003): A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. In: Politikatudományi Szemle. Vol. 12. No. 2. pp. 157–179.

- Dayan, Daniel – Katz, Elihu (1992): Media events. The Live Broadcasting of History. Harvard University Press, Cambridge
- Dörner, Andreas (2001): Politainment. Politik in der medialen Erlebnisgesellschaft. a.M.: Suhrkamp, Frankfurt
- Fiske, John (1992): Popularity and the Politics of Information. In: Dahlgren, Peter – Sparks, Colin (szerk): Journalism and Popular Culture. Sage, London
- Jankovics Zsanett (2008): A személyek jelentősége a politikában. In: Médiakutató. Vol. 9. No.1. pp. 33–45.
- Gulyás Ágnes (2000): The Development of Tabloid Press in Hungary. In: Sparks, Colin – Tulloch, John (eds.) Tabloid Tales: Global Debates Over Media Standards. Roman & Littlefield Publishers, Oxford
- Jones, Jeffrey P. (2005): Entertaining Politics: New Political Television and Civic Culture. Rowmand & Littlefield Publishers, New York
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika – Schleicher Nóra (szerk.): Kampánykommunikáció. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kunczlik, Michael (2001): A demokratikus újságírás. In: Médiakutató. Vol. 2. No. 2. pp. 7–21.
- Lippmann, Walter (1997): Public Opinion. Free Press, New York
- Marshall, P. David 2005: Celebrity and Power. Fame in Contemporary Culture. University of Minnesota Press, London
- Mazzoleni, Gianpetro – Schulz, Winfried (2002): A politika „mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen? In: Politikatudományi Szemle. Vol. 11. No. 1–2. pp.135–156.
- McNair, Brian (1998): Sociology of Journalism. Arnold, London
- Meyer, Thomas (2002): Media democracy: How the Media Colonise Politics. Polity, London
- Nimmo, Dan – McCombs, James E. (1983): Mediated Politics Realities. Longman, New York
- Norris, Pippa (2000): A Virtuous Circle: Political Communication in Postindustrial Societies. Cambridge University Press, Cambridge
- Postman, Neil (1985): Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business. Viking, New York
- Renger, Rudi – Wiesner, Christian (2007): Politik zum Lachen: „Feel-Good” Faktoren in der Politikberichterstattung österreichischer Tageszeitungen. In: Scholl, Armin – Renger, Rudi – Blöbaum, Bernd (szerk): Journalismus und Unterhaltung. Theoretische Ansätze und empirische Befunde. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden

www.metszetek.unideb.hu

- Rigó Ágnes (2007): Kampány a bulvár sajtóban. In: Kiss Balázs – Mihályffy Zsuzsanna – Szabó Gabriella (szerk.): Tükörjáték. A 2006-os országgyűlési választási kampány elemzése. L'Harmattan, Budapest
- Schulz, Winfried (1997): Changes of Mass Media and the Public Sphere. Javnost – The Public Vol. 4. No. 2. pp. 57–90.
- Strömbäck, Jesper (2008): Four Phases of Mediation: An Analysis of the Mediation of Politics. In: The International Journal of Press/Politics. Vol. 13. No. 3. pp. 228–246.
- Sükösd Miklós (1993): Politika és média a mai Magyarországon. In: Mislivetz Ferenc (szerk.): Kultúra és társadalom egy új korszakban. Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press, Budapest – Szombathely
- Van Zoonen, Liesbet (2005): Entertaining the Citizen. When Politics and Popular Culture Converge. Rowman and Littlefield, Lanham

Szerzőink

BAKOS KINGA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

BÁLITY CSABA

doktorandusz

Semmelweis Egyetem
Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola

BÁNFALVI GYŐZŐ

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

BEZSENYI TAMÁS

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Történettudományi Doktori Iskola

BLÁGA ÁGNES

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

DURÁCZKY BÁLINT

doktorandusz

Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

GALÁN ANITA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

KÓSA RITA DIÁNA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

MOLNÁR ÉVA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

PÁSZTOR RITA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

SCHRANZ EDIT

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

SILLÓ ÁGOTA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

SZÉKEDI LEVENTE

doktorandusz

Bukaresti Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

SZOMBATI ORSOLYA

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola
Interdiszciplináris társadalomkutatások Doktori Program